

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
УНИВЕРСИТЕТИ

Миллий истиқлол ғояси ва маънавият асослари кафедраси

Муҳаммаджон Имомназаров

Марказий Осиё маънавияти

(ўқув қўлланма)

Тошкент – 2006

I қисм.

Марказий Осиё халқлари маънавияти назарий асосларининг шаклланиши.

1-боб.

Марказий Осиёда яратилган қадим ёзма адабиётларда маънавият масалалари. «Авесто» маънавияти.

(Марказий Осиё ҳудудида ва ундан ташқарида яратилган ёзма манбаларнинг ушбу минтақа халқлари маънавияти назарий асосларининг шаклланишидаги ўрни ва аҳамияти. Турли даврларда ташкил топган маънавий тимсол-тушунчалар тизимларининг тарихан такомиллашиб бориши.

Марказий Осиёнинг қадим халқлари ҳақида. Олтинтепа, Намозгоҳтепадан топилган илк шаҳар қолдиқлари. Месопотамия (Икки дарё оралиги)даги шумерлардан сақланиб қолган ёзма ёдгорликларда акс этган энг қадим маънавият ва унинг Марказий Осиёнинг қадим шаҳарлари аҳолисига алоқаси масаласи.

Орий қабилаларининг Марказий Осиёга кириб келиши ва «Маздаясна» эътиқодининг шаклланиши. Жарқўтон ва Сополлитепадан топилган илк шаҳар қолдиқлари ва орийлар эътиқоди масаласи. Зардушт гоҳларида акс этган маънавиятга оид тимсол-тушунчалар ва асотир тафаккур эврилишлари.)

1-фасл. Курснинг мақсад ва вазифалари.

Мамлакатимиз мустақилликни қўлга киритган дастлабки кундан бошлаб миллатнинг маънавиятига эътибор қаратиш долзарб вазифа бўлиб майдонга чиқди. Ушбу вазифага дастлабки эътиборни Республика Президенти И.А.Каримов қаратди ва миллат маънавиятини юксалтириш, инсонни ахлоқий ва маънавий юксалтириш масаласи давлат раҳбарининг энг муҳим вазифаларидан эканлигини алоҳида таъкидлади.¹ Давлат раҳбарининг ушбу масалага эътибори ўз вақтида бўлган эди, чунки “Совет” тузуми емирилиб, 130 йиллик сиёсий қарамликдан қутулиб, қайта қад ростлаган мустақил давлатчиликнинг қиёфасини шакллантириш керак эди. Социализм ғояларининг халқимиз ҳаётига четдан зўравонлик билан жорий этилгани, улар халқимизни манқуртлаштириш учун хизмат қилгани очик ҳақиқат эди. Келажак тараққиёт тақдирини маънавий жиҳатдан етук одамлар ҳал қилади.

¹ И.А.Каримов. “Истиқлол ва маънавият” Т., Ўзбекистон 1994. 65 б.

Шундай экан, давлат тузумини, жамият ҳаётини демократлаштириш, иқтисодий ислоҳатларни чуқурлаштириш баробарида маънавиятга ҳам доимо алоҳида эътибор қаратиш талаб этилиши воқеий заруратдир.

Юртбошимиз қатор маърузаларида “юксак маънавият – келажак пойдевори” дея бу соҳада эришилган ютуқларни тилга олиш билан бирга келажак йўналишларни ҳам батафсил таҳлил этиб берди. “Эндиги асосий вазифа кишиларимизнинг мустақил фикрлашга ўрганиши, ўзига ишончининг орта боришидир” деб таъкидлайди И.А.Каримов. Бунинг учун ҳар биримиз “Босиб ўтган йўлимизни танқидий баҳолаб”, “буюк маданиятимиз томирларига, қадимий меъросимиз илдизларига қайтиб, ўтмишимиздаги бой анъаналарини янги жамият қурилишига тадбиқ этмоғимиз керак”.

Дарҳақиқат, қайд этиш лозимки, Ўзбекистон Президенти И.Каримовнинг деярли ҳар бир нутқида маънавият масаласига эътибор қаратилади, ҳар бир китобида алоҳида боб ажратилади. Булар йиғилиб 1994 йилда “Истиқлол ва маънавият” номли китоб бўлиб биринчи марта босилиб чиқди. 1997-1998 йилларида “Маънавий юксалиш йўлида” (“На пути духовного Возрождения”) номи билан яна ўзбек ва рус тилларида тўлдирилиб қайта нашр қилинди.

Булардан ташқари қатор учрашувлардаги Президент нутқлари, савол-жавоблари ва суҳбатларини ҳам қайд этишни лозим. Айниқса Президентимиз “Маънавий мерос қудрати” (Ўзбекистон мустақиллиги бир йиллиги тантаналарида сўзланган нутқ), “Халқни Ватан манфаатлари бирлаштиради” (Ёзувчилар билан суҳбат), “Юксак малакали мутахассислар – тараққиёт омили” (Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академиясининг очилиш маросимида сўзланган нутқ), “Ватан ҳамма нарсадан мўътабар” (Мустақилликнинг беш йиллигидаги байрам табриги), “Маънавий қадриятлар ва миллий ўзликни англашнинг тикланиши” (“Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” китобидан), “Жамиятимиз мафкураси халқни халқ, миллатни миллат қилишга хизмат этсин” (“Тафаккур” журнали бош муҳаррири саволларига жавоблар), “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” (Тарихчи олимлар билан суҳбат), “Миллий истиқлол мафкураси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир” (“Фидокор” газетаси муҳбири билан суҳбат), “Эғали юрт эркини бермас” (2000 йил август Олий мажлис сессиясида сўзланган нутқ), “Аллоҳ қалбимизда, юрагимизда” каби қатор асарларида маънавият масалаларига оид муҳим фикрлар, янгича ғоялар олға сурилган.

1994 йил баҳорида “Маънавият ва маърифат” республика жамоатчилик марказини тузиш ҳақида Президентнинг фармони чиқди. 1996 йил сентябрда ушбу марказ фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш тўғрисида яна алоҳида Фармон бўлди ва унинг асосида Вазирлар Маҳкамаси махсус қарор қабул қилди. Ниҳоят 1999 йилга келиб, бу марказ Республика Маънавият ва маърифат кенгашига айлантирилди.

Маънавият соҳаси енгил-елпи ёки юзаки ҳал қилиб кетиладиган иш эмас. Шу сабабли охириги йилларда бу соҳага турли фан мутахассислари алоҳида аҳамият қаратмоқдалар. Низомий номидаги ТДПУ тарих факультети махсус бўлими қошида “Маънавият асослари” мутахассислик йўналишининг ташкил

этилиши ҳам бу соҳага жиддий эътибор берилаётганининг ёрқин нишонасидир. Бизнинг ушбу магистрлик диссертациямиз ҳам ушбу масалага оид бўлиб, миллий маънавиятимиз тарихий такомилда шариат ва маънавият масалаларининг ўзаро муносабати мавзусига бағишлангандир. Албатта, бу муаммо ўта жиддий ва мураккаб бўлиб, биргина магистрлик диссертацияси доирасида тўлиқ ҳал қилиниши имкондан ташқари. Шундай бўлса ҳам, биринчи уриниш сифатида бақадри имкон ҳаракат қилинди.

Минтақамизда кўп асрлик тарихга эга бўлган ислом дини ва маданияти халқимизнинг дунёқараши, турмуш тарзи, урф-одати ва анъаналари, умумлаштириб олганда, миллий маънавиятимизда ўз аксини топган. Бу нарсани инкор этишга уриниш, ёки етарли ҳисобга олмаслик қандай оқибатларга олиб келиши мумкинлигини яқин ўтмиш тажрибамизда кўрдик. Шуларни эътиборга олган ҳолда, шариат қонун ва қоидалари инсон ҳаётига катта таъсир ўтказувчи, дунё ва охират саодатига элтувчи йўл эканлигини тан олиб, ислом эътиқоди замирида чуқур маънавий қувват берувчи куч борлигини инобатга олган ҳолда ислом шариати ва маънавияти орасидаги нисбатни улуғ алломалар меросига таянган ҳолда таҳлил этиб кўришга бақадри ҳол уриниб кўрдик. Чунки бугунги мустақиллик ва эркинлик шароитида ёш авлод тарбиясини тўғри йўлга қўйиш учун бу масалалар ўта долзарб аҳамият касб этмоқда.

Инсоннинг дунёга келиб яшашидан маъно-мазмун нима? Нима учун дунёга келган? Қандай ҳаёт кечирса, икки дунё саодатига эришади? – бу каби саволлар ҳаётга жиддий ёндошадиган барча йигит-қизнинг кўнглидан кечади ва уларга жавоб топиш ҳам осонгина амалга ошадиган юмуш эмас.

Маълумки, 12 асрдан бери халқимиз, нафақат бизнинг халқимиз, балки барча қондош-жондош қўшни халқлар ҳам ислом динига эътиқод қилади, асрлар давомида исломий тартиб-қоидаларга риоя қилиб яшаб келмоқда. Шу сабабли халқимиз ҳаётига ислом шариати ва маънавиятининг таъсири бекиёс. Аллоҳни, умуман диний эътиқодни инкор қилиш асосига қурилган тузумнинг оқибатини кўрдик. Демак, ким қандай эътиқодда бўлмасин, биз бугунги мустақиллик шароитида ёш авлод тарбиясида азалий қадриятларимизни ҳисобга олмасак, албатта адашамиз. Аммо замонамизнинг яна бир балоси, офати ақидапарастлик касаллиги бўлиб турипти. Бу масалани ҳам назардан қочириб бўлмайди. Айни шу масалаларни тўғри ҳал қилиш учун, бизнинг назаримизда, ислом шариати ва маънавияти аро нисбатни аниқлаш кўп жиҳатдан қўл келади. Инсон онги, ақлу фаросати ҳақиқатни англашга доимо интилиб келади. Шариат қонуни буюрилгани учун бажарилади, унинг ҳикматларини зоҳиран кўриш қийин. Уни кўриш учун басират керак бўлади. Басират эса ботиний, яъни маънавий соҳа ҳисобланади. Ушбу курсдан маъсад эътиқод масаласида кўр-кўрона тақлид ёки мутаассибона қайсарлик яхши натижага олиб келмаслигини тушуниш, шу асосда шаръий ҳукмларнинг маънавий жиҳатини таҳлил қилиш, ҳар бир инсон ўз ҳаётини ақл-идроққа таяниб, нимага эътиқод қилаётганини теран тушуниб ҳаракат қилиши, доимо маънавий камолотга биринчи даражали эътибор қаратиши лозим эканлигини аждодларимиз меросига мурожаат қилган ҳолда аниқ ёритиб беришдир.

Мисол тариқасида Шарқ тиббиётида оддий сувнинг хислатларга турлича ёндошувни оладиган бўлсак, биргина сув беш хил мижозли беморлар учун беш хил ҳукмга ажралади, булар қуйидагича: биринчи хасталикнинг мижозига кўра сув даъво (шифо)дир, тиббан вожибдир. Иккинчисининг хасталиги учун захар каби хавфлидир, демак, тиббий томондан унга харомдир. Учинчисига озроқ зарари бор, тиббан унга макруҳдир. Тўртинчисига эса зарарсиздур, фойдаси бор, тиббан унга суннатдир. Ниҳоят, бешинчисига на зарардир, на фойда, кўнгли хоҳласа ичсин, тиббан унга мубоҳдир. Ана энди кўрингки, ҳақиқат беш қисмга ажралди, ҳар бири ўз ўрнида ҳақдир. Биз “Сув фақат шифодир, фақат вожибдир, бошқа ҳукми йўқ” дея оламизми, йўқ, албатта. Худди шунинг каби, аҳкоми Илоҳия ҳам турли мазҳабларга бўлинади, ҳикмати Илоҳия турли тоифаларни уларнинг ўз яшаш шароити ва аҳволи руҳиясига мувофиқ йўналтирган тўғри йўлига эргашишини тақозо қилади, уларнинг барчаси ўз йўлидан боради ва моҳиятан ҳар бириси ҳақ бўлади. Яна бир мисол, модомики Аллоҳ шариатидан мақсад инсон табиатининг салбий тамойилларига тўсиқ тортмоқ ила адолат юзасидан унинг нафсини (нафси аммораси, яъни тарбия кўрмаган, моҳиятан унга зарарли бўлган ёмон ишларга бошловчи нафсини) тарбиялаб, тўғри йўлга солиш экан, Аксарият эргашувчилари қишлоқ меҳнаткашлари, умри саҳрода ўтувчи ярим бадавий чорвадорлар бўлган **шофеъий** мазҳабига кўра: “Аёлларига тегиниб кетиш билан таҳорат бузилади, озгина нажосат зарар беради” деб ҳукм қилинади. Эргашувчилари дунёнинг турли ўлкаларида ҳаёт кечирувчи, маданийлашган, шаҳар ҳаётига ўрганган инсонлар кўпчилигини ташкил қилган **ханафий** мазҳабига кўра: “Аёлларга тегиб кетиш, бир танга миқдоридаги нажосат таҳоратни бузмайди” деган фатво бор². Бу каби шариат ҳукмларида инсон манфаатлари ётади. Уларда кўринган зоҳирий ихтилофлар банда учун Аллоҳнинг раҳматидир. Аммо уларнинг маънавий моҳиятини англамаган, илоҳий ҳикматини англашдан узоқ бўлган жоҳил мутаассиб ўзиникини мақбул билиб эл орасига кутқу солади. Шариат ва маънавият нисбатида бу каби нозик жиҳатлар талайгина. Ўтмиш алломаларимиз меросига таянган ҳолда ушбу жиҳатлардан баъзиларини очиқ бера олсак, ўзимизни мақсадга эришган ҳисоблар эдик.

Бу курс ишончли манбаларга таянган ҳолда олиб борилади. Аввало Қуръони Карим оятлари, Пайғамбар (сав) ҳадисларидан фойдаланган ҳолда, шу соҳага оид адабиётлардан фойдаланиш билан бирга бевосита манбаларга, жумладан, «Авесто»нинг тўлиқ таржимаси, Юсуф Хос Ҳожиб, Абу Ҳомид Ғаззолий, Жалолиддин Румий, Алишер Навоий асарларига мурожаат этилди.

Курснинг методологик асоси сифатида Ўзбекистон Президенти И.А.Каримовнинг миллий маънавиятимиз ва ислом динининг халқимиз ҳаётида, ёшлар маънавий тарбиясида, Ўзбекистоннинг буюк келажагини яратишда тутган ўрни ҳақидаги қимматли фикр ва мулоҳазаларига таянилди.

2-фасл. Марказий Осиёда яратилган қадим ёзма адабиётларда маънавият масалалари.

² П.Н.К “сўзлар” 471-472 б.???

Аллоҳ таоло инсонни яратар экан, унга ниҳоятда улӯғ рисолат тақдир этди, аммо жаннатдан ерга тушган инсон камолот йўлини энг тубан ҳолатдан аста-секин юксак маънавий уфқларга интилиш билан бошлади. Уларнинг биринчиси **ибтидоий жамоа** (Ибн Халдун ибораси билан “бадавия жамоаси”) даврида инсон маънавиятининг илк шаклланиш жараёнини ўз ичига олиб, уни **энг қадимги маънавият босқичи** дейиш ҳам мумкин. Қуръони каримнинг “Тин” сураси 4-оятида айтилади: ”Лақаҳ халқна-л-инсана фи аҳсани тақвим. Сумма рададнаҳу асфала сафилин...”. (сўзма-сўз таржимаси: ”Дарҳақиқат, биз инсонни энг кўркам шаклу шамойилда яратдик. Сўнгра уни асфала софилинга қайтардик...”. ”Асфала софилин” сўзи “энг тубан ҳолат” деб таржима қилинади). Инсон маънавий камолотида энг узок давом этган босқич **тош асри** бўлиб, бу даврда инсон ва табиат орасидаги муносабат ниҳоятда яқин бўлган. “Авесто”нинг бизгача сақланиб етиб келган тўрт қисмидан бири “Вендидад” китобининг иккинчи бобида Жамшид (асли Йима вахишта - гўзал Йима) ҳақидаги асотир (миф) баён қилинади. Ушбу асотир мазмуни қуйидагича:

Бутун оламлар парвардигоридан Зардуштга пайғамбарлик рутбаси иноят бўлгач, у тангрига мурожаат қилиб сўрайди: ”Эй, бутун дунёнинг яратувчиси, муқаддас зот Ахура Мазда (Олий билимлар эгаси)! Сен мендан илгари инсонлардан қай бири билан суҳбат қилгансан, кимга илк бор Ахура Мазданинг муқаддас динидан таълим бергансан!”

Олий билимлар эгаси бўлмиш ягона тангри унга шундай жавоб қилади: “Эй, Ҳақ бандаси Зардушт! Сендан илгари мен илк бор инсонлардан Йима (Жамшид)га, чорва ва йилқи подалари эгаси ўшал гўзал инсонга хабар йўлладим. Мен унга: “Эй, Вивахванта ўғли гўзал Йима! Сен менинг динимни ўрганиб, уни ҳимоя этишга тайёргарлик кўргин”, дедим. Аммо, эй, Зардушт, ул гўзал Йима шундай жавоб қилди:”Мен бундай вазифа учун яратилмаган бўлсам, ўқимаган бўлсам, мен дин-эътиқодни чуқур ўзлаштириш ва ҳимоя қилишга қодир эмасман”. Шунда, эй, Зардушт, Мен - Ахура Мазда - унга буюрдим: “Агар сен, эй, Йима, менинг динимни ўзлаштириш ва ҳимоя қилишга тайёр бўлмасанг, унда мен яратган дунёни обод қил, кенгайтир. Сен ушбу ер юзини ҳимоя қилишга, эҳтиётлашга ва бошқариб туришга масъул бўл!” Ва, эй, Зардушт, ул гўзал Йима менга жавоб қилди: ”Мен сен яратган дунёни обод қиламан, уни кенгайтираман, уни ҳимоя қилишга, эҳтиётлашга, бошқариб боришга мен тайёрман.”³ Шундан сўнг 900 йил давомида Йима (Жамшид) ер юзини обод қилиб, турли хунарларни жорий қилди. Бой моддий маданият бунёд этилди. Аммо умрининг охирида Жамшид ютуқлардан ғурурланиб кетиб, кибрга берилди. Ўзини “яратувчи” эълон қилиб, бутун халқдан ўзига сажда қилиш, сиғинишни талаб қила бошлади. Шунгача, ривоят қилишларича, ўлим ҳам, касаллик ҳам, совуқ ҳам, очлик ҳам бўлмаган экан. Жамшид ўзини “худо” деб эълон қилгач, ер юзига ўлат тарқайди, очлик

³ Брагинский И. С. Из истории таджикской и персидской литератур. М.-«Наука»-1972, с. 50-51

ва қаҳратон совуқ бошланади. Ва шундан кейин даҳшатли ёвуз куч - Ажи Даҳақа юртга бостириб кириб, ўз ҳукмронлигини ўрнатган ва минг йил юртни зулмат қоплаган экан.

Қуръони карим Ҳақни ботилдан ажратиш учун нозил этилган китоб бўлиб, шу сабабдан Фурқон (фарқлаб берувчи) деб ҳам аталади. Унда ҳақиқатлар баъзан жуда қисқа, баъзан бир ишора билан эслаб ўтилган. “Авесто” китобида эса инсон ақлий тақомилидаги асотир тафаккур босқичи ифодасини топган. Шу сабабли ундаги воқеалар баёни ҳам асотир (миф) шаклида бўлиб, тарихий воқелик ўзига хос талқин этилади. Қандай бўлганда ҳам Алишер Навоий қаҳрамони Аждаҳо (Ажи Даҳақа)ни енгиб ўтган биринчи манзил ёки “Авесто”га кўра Жамшид даври шартли равишда аجدодларимиз маънавий камолотининг биринчи босқичи - **тош асрига** ишора, деб қабул қилиш жоиздир. Бу давр қанча муддат давом этгани ҳақида ҳозир фанда турли баҳслар кетмоқда, лекин бир неча минг йиллар давом этгани шубҳасиз. Бу даврда инсон турли тош қуроллар яшаш ва улардан фойдаланишни ўрганди, камон ва ўқ ёй, ибтидоий сопол идишлар кашф этилди, ибтидоий чорвадорлик ва деҳқончилик шаклланди, илк уй ҳайвонлари ва маданий ўсимликлар пайдо бўла бошлади. Бу даврда аجدодларимиз аста-секин **табиат ва инсон аро уйғунлик мавжудлигини ҳис эта бошлашди, яратувчилик меҳнати завқини туйишди.**

Минтақамиз ҳудудидаги қадимшуносларнинг кашфиётларига таянган ҳолда исломгача аجدодларимиз маънавий камолотининг иккинчи босқичи бугунги кундан камида 4-5 минг йил илгари бошланиб, то Искандар Мақдуний замонигача ёки, аниқроғи, Эронда Ҳахоманишийлар (Ахмонийлар) сулоласи империя тузган VI асргача давом этгани ҳақида тахмин қилиш мумкин. Бу босқич дунёни асотир тафаккур доирасида яхлит тасаввур қила бошлаш даври бўлди. “Авесто” китоби ушбу тасаввурнинг меваси, ҳосиласидир. Бу даврда қадим Дажла ва Фурот дарёлари оралиғида (Месопотамияда) ҳамда Нил дарёси қуйи оқимида қудратли ёзма маданият яратилди, илк давлат тизими шаклланди. Аждодларимиз бир пайт ўша йирик давлатлар билан турли муносабатларга киришганлар. Улар яратган “Авесто” маданияти маънавий мазмунига кўра, шумер ва аккад тилларида Бобил ва Ашшур давлатлари ҳудудида яратилган асотир маданияти ёдгорликларидан асло кам эмас, балки ортиқ бўлиши мумкин. Аммо, афсуски, Искандар Мақдуний босқини туфайли юртимизнинг энг қадимги ёзма ёдгорликлари шафқатсиз йўқ қилинди, бизгача мукамал етиб келмади. Бизнинг бу давр ҳақидаги тасаввурларимиз “Авесто” китобидан бизгача етиб келган жузвлар (қисмлар), ўзга ўлкалар қадим ёзма маданият ёдгорликлари ичидаги маълумотлар ва археологик топилмаларни қиёсий ўрганиш натижасидагина шаклланиб бормоқда. Бу даврда илк шаҳарлар маданияти вужудга келди, турли хунарманд тоифалари ажралиб чиқа бошлади, яхлит эътиқод юзага кела бошлади, инсон илк бор Коинот нуридан бевосита баҳраманд бўлди. Асотир тафаккурни, қабилачилик хурофотларини енгиб ўтишга илк қадам - иккиланиш, тойишлар билан оғушта биринчи тетапоя қадам - қўйила бошланди. “Авесто” китобида акс этган воқелик яхлит олганда кўпроқ шу

даврга мос келади. Бу даврнинг энг буюк **маънавий ютуғи** илк бор, гарчи асотир тафаккур билан қоришиқ бир даражада бўлса ҳам боболаримиз руҳида **илм ва имон уйғунлиги** шакллана бошлагани, дейиш мумкин. Агар “Маздаясна”, “Ахурамазда” сўзларида яширинган маъноларни Қуръони карим «Бақара» сурасининг 255-ояти («Оят ал-курси») мазмуни билан маълум даражада мувофиқ келишига эътибор қиладиган бўлсак, ўша пайтда ҳам инсоний билимлар манбаи ёлғиз илоҳий боқий билим деб тасаввур қилинганини сезамиз. Аммо у даврлар одамининг аксарияти асотир тафаккур даражасида дунёни тасаввур қилганликлари сабабидан, Зардушт “тоҳ”лари (муножотлари)даги тавҳид ғоялари мушриклик адашувлари билан қоришиб кетди.

Миллий давлатларнинг шакллана бошлаши миллатнинг шаклланиши билан бевосита боғлиқ ҳодиса. “Авесто” маданиятининг тугал шаклланиши миллоддан илгариги VII-VI асрларда якунланган ва балки шу даврларда ёзма матнга кўчган бўлса эҳтимол. Ҳар ҳолда Искандар Мақдуний ўлкамизга келганда “Авесто”нинг тўлиқ ёзма матни мавжуд бўлганлиги турли қадим китобларда қайд этилади. Бизнинг минтақада илк давлатчиликнинг юзага келиши ҳам ушбу даврларгача бошланган бўлиб, “Авесто” матнларида илк давлатчиликка оид атамалар ва тушунчалар учраши бежиз эмас. Аммо “Авесто” китобининг тўлиқ шаклланиш даври бўлган **бронза асри** бошларида асосан, юқорида эслаб ўтганимиз, илк шаҳар-давлатлар мавжуд эди. Улар атрофида эса ҳануз кичик уруғ жамоалари, қабилалар алоҳида-алоҳида, гуруҳ-гуруҳ бўлиб истиқомат қилардилар. Аста-секин ўзаро яқин жойлашган турли ўлкалар аро маданий, иқтисодий, сиёсий алоқалар вужудга кела бошлади. “Авесто” китобида Олий тангри Ахура Мазда яратган ўлкалар Ариана Ваэжа (Хоразм), Гава (Сугдиёна), Моуру (Марғиёна), Бахди (Бохтар ёки юнонча шаклида Бактрия), Нисая (Ниса - Парфия пойтахти), Ҳаройва (Ҳирот) ва бошқаларни санаб ўтилиши “Маздаясна”эътиқоди дастлаб тарқалган ушбу ўлкалар ягона маданий минтақа, кейинча Мовароуннаҳр ва Хуросон деб аталган сарҳадни ташкил этганлиги маълум бўлади. Шимолда Хоразмдан жанубда Шимолий Ҳиндистонгача, ҳозирги Эроннинг шимоли-шаркидан Фарғона водийси, Еттисув ўлкасигача, Афғонистон чегаралари эса деярли тўлиқ ушбу ҳудуд ичида жойлашгандир. Ушбу минтақа миқёсида шаклланган маданий-маънавий муҳит аста-секин ўз чегараларини кенгайтириб бориб, бутун Эрон ва Озарбайжонга тарқалди. Эрон ҳудудида зардуштийлик эътиқодига таянган буюк империялар таркиб топди ва улар орқали бу таълимот Месопотамия (яъни Дажла ва Фурот дарёлари оралиғи, ҳозирги Ироқ ва Сурия, қадимги Бобил ва Ашшур), Арабистон ярим ороли, Кичик Осиё (ҳозирги Туркия, қадимда Византия), ҳатто қадим Юнон ва Рум (ҳозирги Италия) чегараларига етиб бориб, ўз таъсирини кўрсатди. Аммо Зардушт ғоялари қадим Юнонда илм-фаннинг ривожига хизмат қила бошлаган бир пайтда бизнинг минтақа халқлари бошига кўп кулфатлар ёғилди. Аввало, Эронда салтанат ўрнатган Ахмонийлар (Ҳахоманишийлар - Куруш, Доро ва бошқалар) қадим Турон юртига кетма-кет босқинлар уюштирдилар. Сўнг Юнонистондан Искандар Мақдуний лашкар тортиб

келди. Иккинчи томондан, Хитой хоқонлари гоҳ жосус юбориб минтақа халқлари орасида низо чиқарар, гоҳ ўзи қўшин тортиб келиб, Шарқий Туркистон ва Фарғона водийларини босиб олишга уринар эди. Яъжуж-маъжуж (ёки жуан-жуан)лар шимолдан ҳужум уюштириб турардилар. Энди кичик шаҳар-давлатлар ёки эркин қабила иттифоқлари етарли бўлмай қолди, минтақа халқлари ўз кучли ва бирлашган империясини тузиш заруратини ҳис қила бошладилар. Минтақадаги кичик давлатлар ўрнида милoddан олдинги III асрдан бошлаб хуннлар ҳарбий демократик иттифоқи, сўнгра Кушонлар империяси дунёга келди. Шарқий хунн ҳукмдорлари Хитойгача етиб борган бўлсалар, Ғарбда улар Баламир (374-400), Юлдуз (400-410), Аттила (434-453) каби номдор лашкарбошилар тимсолида бутун Рим империясини ларзага солдилар. Кушонлар империяси милoddий эра бошларида ҳозирги Шимолий Ҳиндистон ва Турон ўлкаларини ягона ҳудудга бирлаштиришга муваффақ бўлдилар. Бу икки йирик давлатчилик тажрибаси туркий халқлар иштироки билан бўлган бўлса, кейинроқ бориб туркий элат ўз мустақил империясини тузишга муваффақ бўлди. Миллатнинг ўз-ўзини англаб етиши шу тариқа амалга ошди. Милoddий эранинг V-VI асрларидан бошлаб, гуллаб яшнаган пайтларида Қора денгиз бўйлари ва Дунай соҳилларидан то Жанубий Сибир ва Мўғулистон ерларигача, Волга бўйлари ва Ўрол тоғи этакларидан ҳозирги Шимолий Афғонистонгача ҳукмини юритган Буюк турк хоқонлиги (ёки Кўк турк хоқонлиги - “кўк” бу ўринда “осмоний”, “муқаддас” маъноларини англатади) шаклланди. Бу улуг империя гоҳ юксалиш ва гоҳ таназзул даврларини бошдан кечириб, то милoddий эранинг VIII асри бошларигача мавжуд бўлди. Ушбу даврда умумтурк адабий тили шаклланди, ҳарбий демократия қонунлари аста-секин барқарор давлатчилик қоидаларига айлана борди, махсус туркий ёзув ишлаб чиқилиб, бой адабий ёдгорликлар дунёга келди. Уларнинг жуда кўпчилиги бизгача етиб келмаган бўлиши мумкин, аммо етиб келганларининг ўзини олганда ҳам жиддий маънавий бойлик яратилганлиги ҳар қандай шубҳадан холидир. “Ўғузнама”, “Култегин битиклари”, “Тўнйуқуқ битиги”, “Билка қоғон битиги” сингари йирик тарихий-бадий асарлар ўша давр аجدодларимиз тафаккур тарзи, орзу-армонлари, маънавий камолот даражасини акс эттиради. Бизнинг назаримизда, ушбу тош битиклардаги энг муҳим мавзу Ватан ва миллат, мустақил давлатчилик ғояларидир. Улар битик муаллифлари Йўллик тигин, Тўнйуқуқ ва бошқалар қалбида юксак эҳтиросларни туғдирган ва бу туғён уларни ўқиган бугунги китобхон дилига ҳам бундан 12 аср бурун қандай бўлса, худди шундай таъсир кўрсата олади. **Будуннинг** (яъни, ўша давр тилида - халқнинг) бутунлиги, юртбошининг оқиллиги ва тадбиркорлиги, баҳодирлар шиддати ва шижоати бугунги кунимиз учун ҳам ибрат ва намуна бўлгулиқдир.

“Авесто” матнлари Ғарбий Европа, Сибир ёки Африка, Жанубий Ҳиндистон минтақалари шароитини эмас, бевосита бизнинг минтақа иқлими, оби-ҳавоси, ер-сув шароитида табиат ва атроф-воқеликка нисбатан инсон онгида шаклланиши мумкин бўлган муносабатларни акс эттиради. “Авесто” матнлари мазмунидан биз ота-боболаримизнинг она заминга, халқимиз учун

асосий тириклик манбаи бўлган оқар сувга, оловга ихлоси, эъзозини аниқ ҳис қиламиз. Яна амалий яратувчилик фаолияти, айниқса, ерга ишлов бериш ва чорва ҳайвонларини парваришlash, аждодларимиз тарафидан ниҳоятда муқаддас бир юмуш, олий ибодат деб қабул қилинганининг ҳам гувоҳи бўламиз.

Дарвоқе, ибодат масаласи. Ушбу масалага келганда илк инсоният кўп адашди, тўғри йўлни идрок этиш жуда қийин бўлди, масалан, даставвал инсон табиатдаги айрим буюмлар ёки ҳодисалар қудратини аниқлай олмай, уларга сиғина бошлади, ҳозирги замон Европа фанида “фетишизм” деб ном олган янглиш эътиқод шакли пайдо бўлди. Жамшид фожиаси биринчи - тош даври маънавиятидаги ноқислик натижасидир, янги маънавий босқичга ўтиш эҳтиёжидан туғилган инсон онгидаги бўҳрондир. Инсонни бу бўҳрондан қутқариш учун яна ваҳий лозим бўлган. Назаримизда, ибтидоий одам шуурини илк бор илоҳий нур ёритган.

2-фасл. «Авесто» маънавияти.

Шундай қилиб, инсоният асосан тош қуролларидан фойдаланган илк ибтидоий жамоа даври аждодларимиз маънавий такомилида жуда муҳим босқич бўлиб, Туркистон ўлкаси ҳудудида камон ва ўқ-ёй ихтиро қилинган 10-12 минг йил илгариги ўтмишдан бошлаб, бир неча минг йилларни ўз ичига олади. Унинг сўнгги 4-5 мингинчи йилларидан суғориш асосидаги деҳқончилик ва уй ҳайвонларини махсус парваришlashга асосланган чорвадорлик фаолиятининг дастлабки шаклланиш жараёнлари ривож олди ва шу билан боғлиқ равишда **бу даврдаги инсон руҳида унинг ҳаёти учун муҳим бўлган Она табиатга меҳр, ер, сув, оловни эъзозlash, яратувчилик меҳнатини улуғlash каби маънавий фазилатлар пайдо бўлди.** Бунинг излари биринчи навбатда минтақамизда илк бора яратилган мукаммал ёзма манба “Авесто” китобида ўз аксини топгандир.

Ушбу эътиқоднинг асл келиб чиқиши, унинг пайғамбари ва «Авесто» китоби ҳақида турлича фикрлар мавжуд. Китобнинг асли номи «Апастак» бўлиб, парфийча «матн», ёки бошқа талқинларга кўра «тайин этилган», «муқаррар қилинган» «ўрнатилган» маъноларини билдиради. Бу китоб пайғамбар Зардушт (“Авесто”да Заратуштра) номи билан боғланади.

Қадим Юнон ва Рим маданияти вакиллари Заратуштрани ҳатто Троя урушидан 5-6 минг йил қадим ўтган деб ҳисоблаганлар. Масалан, қадим юнон тарихчиси Плутарх Заратуштра Троя урушидан 6 минг йил илгари туғилган деб таъкидлайди. Агар Троя уруши милодий эрадан 1200 йил илгари юз берганини назарда тутсак, Зардушт яшаган давр бугунги кундан 9 минг йил олдин бўлиб чиқади. Аристотель Зардушт вафотини Платон (мил. авв. 428-348 й.) вафотидан 6 минг йил илгари бўлган деб кўрсатади. Гермодор ва Германи Зороастр (юнонча талаффуз) Троя урушидан 5 минг йил илгари яшаган, деб ҳисоблайдилар.

Дарҳақиқат, Зардушт “гоҳ”лари тил жиҳатидан “Авесто”нинг асотир тафаккур акс этган қисмидан қадимийроқдир. Бу Зардуштнинг тафаккурда ўз

замондошларидан бир неча аср ёки минг йиллар илгарилаб кетиб қолганини англатадими ёки “гоҳ”лар матни ваҳий бўлиб, Зардушт пайғамбарлик рутбасига сазовор этилганми? Бу саволларга жавоб топиш имкондан ташқари. Аммо бизнинг минтақада милодий эрадан 3-4 минг йил илгари ҳозирги Туркменистон ҳудудида ва милоддан илгари XVIII-XVII асрлар Жанубий Ўзбекистонда илк (ибтидоий) шаҳар жамоалари пайдо бўла бошлаганини археологларимиз далиллаб беришди. Туркменистон жанубида Намозгоҳтепа, Олтинтепа, Ўзбекистонда Сополлитепа, Жарқўтон ёдгорликлари бу илк шаҳар маданиятининг намуналаридир. Металлургиянинг кашф этилиши, тош қуроллар ўрнини мис ва бронза қуроллари эгаллай бошлаши, тарихчилар шаҳодатига кўра, илк шаҳар жамоалари пайдо бўла бошлаган даврга тўғри келади. Бу босқичда ўтроқ деҳқончилик асосида вужудга келган доимий манзилгоҳлар аста-секин илк шаҳарлар даражасига қараб юксалиб борди. Шаҳарда ҳунармандчилик ривожланиб, турли касбдаги кишиларнинг алоҳида маҳаллаларга бирикуви юзага келди.

Зардуштийлик дини ва унинг тарихини жиддий ўрганган олим Мэри Бойс бу диннинг шаклланиш даврини милодий эрадан илгариги XIV-XII асрларга тааллуқли деб топади. Қатор олимлар Зардушт пайғамбарлик эълон қилган даврни милодий эрадан олдинги VII асрга оид дейдилар. Ҳар ҳолда ўлкамизга Искандари Мақдуний лашкарлари билан эллинизм таъсири етиб келгунга қадар бўлган энг қадимги мукаммал шаклланган диний эътиқод “Авесто” китобларида акс этган “Маздаясна” эътиқоди бўлиб, уни Янги давр фанида кўпинча пайғамбари номи билан “зардуштийлик” деб келишган. Дунёда кенг тарқалган яна бир янглиш тасаввур зардуштийликни фақат Эрон билан боғлаб, “Авесто” маданиятини шу ҳудудгагина алоқадор деб билишдир. Тўғри, сосонийлар империяси даврида (мелодий 224-651 йиллар) Эронда зардуштийлик давлат дини даражасида бўлган. Аммо бу диннинг келиб чиқиши сосонийлардан эмас, ҳатто Искандар Мақдунийдан ҳам илгариги даврга тўғри келиши назарда тутилса, сосонийлар даври зардуштийлиги мутлақо иккиламчи ҳодиса эканлиги аён бўлади.

Зардуштийликнинг ҳақиқий ватани ҳақида “Авесто” китобининг ўз маълумотларига суяниш, бизнингча, энг мақбул йўлдир. “Авесто”нинг бугунгача сақланиб қолган қисмларидан бири “Вендидад” нинг биринчи бобида Ахура Мазда яратган ўлкалар саналади:

1)Арийана Ваэжа, 2)Гава, 3)Моуру (Марғав), 4)Бахди, 5)Нисая, 6)Харойива, 7)Вэкерта, 8)Урва, 9)Хнента, 10)Харахвайти, 11)Хетумант, 12)Рага, 13) Чахра, 14)Варна, 15)Хапта Ҳиндав, 26)Упа Аодшу Рангхайа.

Олимларнинг тадқиқотлари натижасида булар тақрибан ҳозирги қуйидаги ўлкаларга тўғри келиши маълум бўлди: 1)Хоразм ёки Аму ва Сир оралиғи, 2)Суғдиёна, 3)Марғиёна, 4)Бактрия(Балх), 5)Ниса (Парфия пойтахти- ҳозирги Туркменистоннинг жануби ғарбида), 6)Ҳирот, 7)Кобул, 8)Тус(ҳозирги Эроннинг Хуросон вилояти), 9) Гўргон (Астробод), 10)Ҳорут, 11)Гилманд(ҳозирги Афғонистон шимоли), 12)Рей (Техрон), 13)Чехра(Хуросонда), 14)Варна(Каспий денгизи жануби), 15)Ҳинд дарёси

бўйлари, 16) Рангҳа дарёси келиб чикувчи жой. Албатта, баъзи жой номлари хануз баҳсли. Аммо “Авесто” китобида санаб ўтилган ерлар бутун Мовароуннаҳр ва Хуросон (жумладан, ҳозирги Эрон ва Афғонистоннинг шимолий ўлкалари)ни қамраб олганлиги кўриниб турибди. «Авесто»да Орол денгизи (Ворукаша ёхуд Вурукаша) ва Амударё (Дойтия) ҳам таъриф этилади. Демак, дастлабки даврларданок зардуштийлик ёки аниқроғи, “Маздаясна» эътиқоди, эроний ва туроний халқлар қадимдан аралашиб яшаган яхлит бир минтақани қамраб олган ва шу ҳудудда тарқалгандир.

“Авесто” тили ўша даврлардаёқ жуда қадимий тил ҳисобланар ва Эрон империясининг расмий тили бўлмиш қадим форс тилидан ҳам фарқ қилар эди.

“Авесто” тили шарқий Эрон тиллар гуруҳига кирувчи суғд, хоразмий ва бохтарий тиллари билан кўпгина умумий жиҳатларга эга. Бу асар Искандар истилоларидан анча илгари 12 минг бузоқ терисига ёзилганлиги кўп манбаларда ёд этилади. “Авесто”нинг қадимги ҳисобланган қисмларида темир курул ҳақида маълумот йўқ, аммо сариқ рангли болта ҳақида эслаб ўтилади. Шу каби далиллар асосида ҳолда “Авесто” китоблар мажмуасида акс этган маданиятга **бронза асри** маданий қатламидан бизгача етиб келган буюк мерос сифатида қарашимиз мумкин. Милодий эрадан илгари V-I минг йилликлар орасида шаклланган бу маданий яхлитлик, албатта, ўз ички такомил босқичларига эга бўлган. Башарият такомилидаги бу маданий босқичларнинг биринчисини “Авесто”нинг ўз мазмунидан келиб чиққан ҳолда Жамшид (Йима) даври, яъни **тош асри** маданиятига оид деб ҳисобласак, ундан кейинги босқични шартли равишда **бронза асри** ёки илк шаҳар маданияти босқичига тўғри келади, деб қайд қилиш мумкин. Бу китобда турли қабила асотирлари билан тавҳид эътиқодидан таълим берувчи қарашлар ўзаро чатишиб кетгани сезилади. Бу башарият онгидаги мураккаб тафаккур жараёни бир неча минг йилларни ташкил этиши мумкин. Намозгоҳ ва Олтинтепа, Сополли ва Жарқўрғон илк шаҳарларида истиқомат қилган аҳоли ушбу мураккаб маънавий жараённи бошдан кечирганлиги кўпгина ашъвий далилларда кўзга ташланади. Албатта, археологик қазилма натижаларининг тадқиқ ва талқини, қадим матнлар тадқиқ ва талқинидан жиддий фарқ қилади ва уларни қиёсий ўрганишда баъзан деярли ҳал қилиб бўлмайдиган муаммолар пайдо бўлади. Аммо на илож, биз Аллоҳ иноятига умид билан ўз ўтмишимизни билиш учун астойдил уринсак, ажаб эмас, яширин ҳақиқатлар бироз ойдинлашса.

Биз зардуштийлик деб ўрганган эътиқод тизими асли манбада “Мазда ясна даэна” (Маздага сиғиниш дини) деб аталган. “Мазда сўзи «билим», “билимдонлик”, “донолик”, “донишманд”, “оқил” маъноларига тўғри келади. Бу сўз олдида “Ахура” (“парвардигор”, “бутун борлиқнинг эгаси, ҳукмрони”) сўзи қўшилса-Ахура Мазда исми ҳосил бўлади. Шундай қилиб, «олий, илоҳий билимлар эгаси» маъносидаги Ахура Мазда “Маздаясна” динида ягона тангри, борлиқни яратувчи қудратли зотнинг номланишидир.

IX асрда тузилган «Авесто» шарҳига оид “Денкарт” китобида баён этилишича, қадим замонда Наврўз байрамига тайёргарлик кунларида

муқаддас хаома ичимлиги тайёрлаётган коҳинлардан бири Зардушт сахар палласида дарё ёқасига сув олиш учун тушади. Шу пайт дарёнинг ўртасида нурли сиймо- Ахура Мазданинг Воҳу Маана (Эзгу фикр) исмли малаги пайдо бўлади. Воҳу Маана Зардуштни етаклаб Ахура Мазда хузурига олиб боради. Борлиги эзгу нур билан йўғрилган Ахура Мазда замин у осмондаги барча эзгу нарсаларнинг яратувчиси эканини Зардуштга билдиради. Одамлар орасида Ахура Маздага сиғиниш эътиқодини ёйишга Зардуштни масъул қилиб, уни “пайғамбар”, яъни хабар етказувчи қилиб танлаганини эълон қилади.

Бу тасвир асосида бир қатор тадқиқотчилар “Мазда ясна” дини ваҳий орқали билдирилган илк самовий эътиқод бўлса керак, деб тахмин қилмоқдалар.

Зардушт яшаган даврда аجدодларимиз ҳали ёзувга эга эмас эдилар. Зардушт Ахура Мазда пайғамбарлигига мушарраф бўлиб, у ҳақида, унинг дини ҳақида турли қавмларга хабар етказган замонларда ўша даврнинг турли қабила ва уруғ маъбудларига бағишланган мадҳия-алқовлар, афсун ва асотирлар кенг тарқалган бўлган. “Авесто” китобини тўлалигича Зардуштга нисбат бериш дуруст эмас. Асли “Авесто” таркибида бевосита Зардушт номи билан боғлиқ матнлар “Ясна” китоби таркибига киритилган 17 қўшиқдан иборат “Гоҳ”лар бўлиб, илмий адабиётларда уларни “Гате” ёки “Госе” ҳам дейишади. “Госе” сўзининг сўнгги ундош товуши ўта юмшоқ тиш оралиғи, тил олди сирғалувчи товуш бўлиб, талаффузи инглиз тилидаги th ҳарфлари билан ифодаланувчи товушга яқиндир. Бу товуш тилнинг тарихий ривожда кейинчалик х ҳарфи билан ифодаланувчи товушга айланган ва бугунги кундаги “дугоҳ“, ”сегоҳ“, ”чоргоҳ“ атамалари таркибида учровчи “мусикий оҳанг”, ”қўшиқ” маъносига мос келувчи “гоҳ” тушунчаси ўша қадимги “госе”дан келиб чиққандир. Зардушт “гоҳ”лари мадҳия ва панд йўсинидаги муножотлардан иборат бўлиб, «Авесто» таркибидаги “Ясна” китобининг 28-34, 43-51 ва 53 бобларини ўз ичига олади. Улар асосан Ахура Мазда динини тарғиб этишга бағишланган.

«Гоҳ»ларда Ахура Мазда ваҳийси билан тинч-осойишта яратувчиликка қаратилган ҳаёт, оқил ва адолатли ҳукмдор раҳнамолиги, ижтимоий ва маънавий уюшиш ғоялари ташвиқ этилади. Турли хурофотлар, ёлғон ва талончилик, ҳуда-беҳуда ҳайвонлар қонини тўкиб, қурбонликлар ўтказиш қаттиқ қораланади. Ҳар бир қабила, ҳар бир уруғ ўзи ўйлаб топган ёлғон маъбудаларга сиғиниб, бефойда қурбонликлар келтириб юрган бир пайтда, Ахура Мазданинг якка-ягона парвардигор, Борлиқнинг донишманд, одил ва оқил мутлақ яратувчи ва идора этувчи эканини эълон этиш, инсонларни ягона тангрига эътиқод этишга чақириш илк бор инсон қалбини илоҳий нур ёритганлигининг далолати бўлиши мумкин.

Агар Зардушт инсоният тарихидаги минглаб пайғамбарларнинг биринчиларидан бўлган бўлса, унинг тақдири ҳам ўша қадим даврларда ўтган ўзга набилар ҳаёти сингари мураккаб ва машаққатли бўлди. ”Гоҳ”ларда Зардушт ўзи бунга ишора этади:

Бошим олиб қайга кетай, қайдан топай паноҳ,
Ўз қавмимда тан олмаслар, қувлар уруғдошларим...

Умуман “гоҳ”ларда ҳаётӣй воқеа- ҳодисаларга ишоралар жуда кўп. Уларда уй ҳайвонларини, моддий неъматларни етиштириш тарғиботи жуда изчил бўлиб, табиат бойликларини нест-нобуд этиш, талончилик, инсон меҳнатига беписандлик ёвузлик сифатида талқин этилади. Ҳамма ёвузликларнинг боши ёлғончилик ва бебошвоқ ҳаётдадир.

Бу давр, тарих нуқтаи назаридан, милодий эрадан бир неча минг йиллар илгари башарият маданий-маънавий такомилида юз бера бошлаган эврилиш билан боғлиқ бўлиб, ибтидоий уруғ-жамоалар ўрнига илк суғорма деҳқончилик ва хонаки чорвадорлик заминиде шакллана бошлаган илк шаҳар маданияти, давлатчилик асосларининг вужудга келиши, яхлит мафкуравий тизимга эҳтиёж туғилиши каби ҳодисалар билан бевосита алоқадордир.

Зардушт таълимотининг ахлоқий қарашлари ниҳоятда ибратлидир. Мазда ясна эътиқодига амал қилган ҳар бир инсон ибодат олдидан қуйидаги ният сўзларини баралла овозда айтмоғи лозим эди:

“Қувонсин Ахура Мазда, энг лойиқ Ҳақ таолонинг иродаси рўёбга чиқиб, Ангра Майнью даф бўлсин. **Эзгу ўй, эзгу сўз ва эзгу амални** алқайман. Ўзимни буткул эзгу ўй, эзгу сўз ва эзгу ишларга бағишлайман. Қабих ўй, қабих сўз ва қабих ишлардан юз ўгираман... Ҳакни шарафлаб дейман: «Ҳақиқат олий неъмат, бу неъматдан ул киши баҳраманд ва савоб унга бўлғайки, у агар энг эзгу Ҳақ йўлида савоб ишдан қолмаса». Маздага сиғинаман, Зардушт ёвлари бўлган девларга ёвман. Ахура Мазда сўзига даъват этаман, деб имон келтираман... Нурафшон Ахура Маздага сиғинишим туфайли унинг севинчига топинчу ҳамдларим, суюнчу олқишларим бўлсин. “Эзгуликда беназир эгам...” дея бошлайман ушбу ибодатимни...”

Зардушт даврида “Авесто” китоби бирор бир тартибга солиб йиғилганмиди, бунинг аниқ жавоби йўқ. Ҳар ҳолда Зардушт ягона Ахура Мазда номидан пайғамбарлик қилгани, фақат унинг хабарини элга ёйишга урингани эътиборга олинса, дастлабки таълимот кейин шаклланган “Авесто”дан фарқ қилган, унинг таркибидаги мукаддас дуо ва такбирлар ёлғиз Ахура Маздага бағишланган бўлиши керак.

Зардуштдан кейинги асрларда унинг таълимоти ёйилган юртларда маҳаллий элатлар, қабила ва уруғлар орасида тарқалган асотир тасаввур асосидаги мушриклик унсурлари, ҳар бир элатга хос ибтидоий маъбудаларга топиниш хурофий анъаналари аста-секин Маздаясна эътиқоди билан муросага келтирилган. Натижада соф якка худолик тизими қобиғига қадим хурофий маросим ва удумлар ҳам жойлаша борган. “Авесто” китобининг такомил йўли ушбу жараёни бутун ички мукакқаблигида акс эттирувчи зиддиятли ва кўп қатламли асотир тасаввурлар ва ягона тангрига эътиқоднинг қоришиқ ифодаси сифатида намоён бўлади. Бу ҳақда илмий адабиётда В.А.Лившиц, С.Н.Соколов сингари таниқли мутахассис олимлар ҳам фикрларини баён қилишган.

«Авесто» китобида ўз аксини топган ғояларни дуалистик талқин қилиш ҳам фанда кенг тарқалган. Бунга маълум даражада «Ясна» китобининг 30-бобидан ўрин олган фанда «ахлоқий дуализм» деб номланувчи инсонлар

оламига хос Яхшилик ва Ёмонлик орасидаги кураш тасвири ҳам сабаб бўлган, дейиш мумкин. Кейинчалик, милодий III-асрда яшаган Моний зардуштийликни ушбу руҳдаги талқинига урғу бериб, ўзининг машхур монавийлик бидъатини яратди. Унга кўра бу олам икки асоснинг, икки ибтидонинг, яъни ёруғлик ва зулмат, яхшилик ва ёмонлик орасидаги тўхтовсиз курашдан иборатдир. Моний Ахурамазда(Хурмуз)ни ёруғлик ва яхшилик илоҳи, Анхрамайну(Ахриман)ни зулмат ва ёмонлик илоҳи деб талқин қилади ва улар ўртасидаги кураш абадий давом этади, деб ҳисоблайди. Авестонинг баъзи жойларини илоҳий учлик руҳида талқин қилишлар ҳам учраб туради.

«Авесто» китоби дастлаб 12 минг ошланган бузоқ терисига ёзилганлиги ҳақида маълумотлар борлигини эслаб ўтдик. Ўша қадим китобда 1200 боб (фрагард) мавжуд бўлиб, қадим юнон тарихчилари хабар беришича, 2 миллион мисра (сатр)ни ташкил этар экан. Бу китобнинг бизгача яхлит етиб келишига Искандари Мақдуний истилолари монелик қилди. Ривоятларга кўра, Искандар китобнинг бир нусхасини Юнонга жўнатиб, қолганларини ёқиб юборган. Кейинчалик аршакийлар шоҳи Валахш “Авесто” китобининг қоҳинлар ёдида қолган барча қисмларини тўплаб, асл матнни тиклаш ҳақида фармойиш берган. Сосонийлар сулоласининг асосчиси Ардашер Попокон(227-243) даврида донишманд вазир қоҳин Тансур раҳбарлигида “Авесто” матни қонунлаштирилган. Ардашернинг ўғли Шопур (243-273) ушбу китобга кирмай қолган илми нужум, тиб, риёзиёт, фалсафага оид қисмларни тўплаб, қайта кўчиртирган. Кейинги шоҳлар даврида матн яна бир неча марта бойитиб кўчирилган. Ушбу иккинчи қайта йиғилган матн- “Денкард” китобида берилган маълумотларга кўра, 348 бобни ўз ичига олувчи 21 китобдан иборат бўлган. Ҳар бир китоб “наск” деб аталган. “Денкард” китобида ушбу ҳар бир китобнинг мавзу ва мазмуни қисқача баён этилган. Жумладан, 1-наск - саҳоват, валийлик, савоб ишларнинг мазмун ва моҳияти; 2-наск - диний маросим амаллари; 3-наск – Маздаясна эътиқоди моҳияти ва ақидалари; 4-наск - оламнинг яралиши, фано ва бақо, руҳларнинг қайта тирилиши, қиёмат; 5-наск - самовот, осмоний жинслар, 6-наск - покланиш қонун-қоидалари; 7-наск - қоҳинлар ҳаёти тартиб-интизоми; 8-наск - ҳуқуқий масалалар; 10-наск- Виштаспнинг шоҳлик замони, унинг Зардушт даъватини қабул қилиши; 11-наск - башарият тарихи; 12-наск - Зардуштнинг эзгу ишлари ва болалик даври; 13-наск – ҳар бир ишда адолат, ўзгалар ҳақидан кўрқиш, тош-тарози ўлчовида ҳалоллик, авлиёлар тарихи; 14-наск - адлиявий ва ҳарбий қонунлар, никоҳда қондошликка қарши қонунлар, дин аҳкомлари; 15-наск – қоҳинлар таълими, мунажжимлик ва фолбинлик; 16-наск - мулк ва оила ҳуқуқи; 17-наск - девлар ва жинларга қарши амаллар, расм-русум, таҳорат ва бошқа покланиш қоидалари (ушбу қисм мавжуд “Авесто” матнида “Видевдат” аталувчи бугунгача тўлиқ етиб келган китоблардан бирининг мазмунини ташкил этади); 18-наск - руҳнинг у дунёдаги “саргузаштлари» хусусида бўлиб, 19-наск - Ахура Мазда ва унинг олти улуғ фариштаси- ўлмас муқаддас малоикалар шаънига алқовлардан

иборат. Ушбу 21 китобнинг умумий ҳажми олимлар ҳисоблашига кўра 345700 сўздан иборат бўлган.

Араблар босқини натижасида бу кейинги йиғилган китоблар ҳам йўқ қилинган. Ҳозирги кунда фақат “Видевдат” (“Девларга қарши амаллар”) наски тўлиғича ва яна бир неча китобдан айрим қисмлар сақланиб қолган. Бу мавжуд матн 4 китоб, 140 боб, 83000 сўздан иборат бўлиб, сосонийлар даври матнининг бор-йўғи чорак қисмини ташкил этади. Ушбу асарнинг бизгача етиб келган энг қадимги қўлёзмаси 1278 йилда кўчирилган.

Биринчи “Вендидад” (Ўрта форс тилида “Видевдат”, “Авесто” тилида “Видаево датем”) китоби 22 боб (фрагард) бўлиб, унинг биринчи боби юқорида санаб ўтилган ўлкалар таърифидан иборат, яъни ўзига хос Авесто жўғрофиясини ташкил этади. Иккинчи бобда афсонавий подшоҳ Жамшид (Йима Хшайта) ҳукмронлигида ўтган башарият тарихи асотир тасаввурларга биноан баён этилади. Учинчи боб деҳқончилик, хонаки чорвадорлик, оила, покиза ҳаёт, оловни улуғлашга бағишланган. Бу боб Ахура Маздага саволлар ва унинг жавоблари асосига қурилган.

Зардушт савол беради:

- Эй, моддий оламнинг яратувчиси! Ер юзида қайси ўлка сенга энг мақбулдир?

Ахура Мазданинг жавоби:

- Қаерда тақводор инсон ўзига оила курса, унда олов ва сут, аёл ва фарзандлар, чорва бўлса, ўша ўлка мақбулдир, бундай ўлкада чорва ҳам мўл, аёл ва фарзандлар ҳам мўл, олов ва турли неъматлар ҳам, озуқа ва итлар ҳам мўл, тақводорлик ҳам ортиқдир...

Эй, Зардушт Спитама! Қаерда ғалла, ўт- ўланлар, емиш учун турли сабзавот ва мевалар кўп етиштирилса, қўриқ ерлар суғорилиб, ботқоқликлар қуририлса, қўй ва моллар кўп боқилса, улар гўнги ерга (тупроққа) солинса, ўша ўлка энг мақбул ўлкадир. Кимки бу ерга, эй, Зардушт Спитама, ўнг ва чап қўли билан ишлов берса, ўша, дарҳақиқат барака топади.

Севгувчи эр ўз маҳбубаси-аёлини юмшоқ ўринда қандай эркалаб, унга ўғил ё бошқа фарзанд бахш этса, деҳқоннинг ерга ишлов бериши ҳам шунга ўхшашдир.

Шунда ер унга айтади:

- Эй, инсон, сен мени ўнг қўлинг ва чап қўлинг билан парвариш этсанг, чап қўлинг ва ўнг қўлинг билан ишлов берсанг, мен сенга мўл ҳосил ва турли неъматлар етказиб бераман.

Ким агар бу ерга ишлов бермаса, эй, Зардушт Спитама, агар ўнг қўли ва чап қўли билан ерни парвариш этмаса, ер унга айтади:

- Эй, инсон, сен менга парвариш бермас экансан, билки, абадул-абад ўзгалар эшиги олдида сарғайиб, тиланиб турувчилар қаторида бўласан, сенинг олдингдан эртаю кеч турли таомларни олиб ўтишади (сен эса қараб қола берасан)...

Ким ғалла экса, у тақводорлик уруғини экади, ғаллани ўриб янчишга тайёрлашганда, девларни тер босади, тегирмонни ун тортишга ҳозирлашганда, девлар тоқати тоқ бўлади, ундан хамир қоришга

киришганларида, девлар зор қакшаб фарёд чекишади, хамирдан кулча ясаб, тандирга ёпишганда, девлар даҳшатдан уввос тортишади”.

Бу китобнинг қолган боблари покизалик, гуноҳ ва савоб, ҳалол ва харом масалаларига бағишланган бўлиб, улар қаторида оловни, сувни, тупроқни уй ҳайвонлари, турли дарахт ва ўсимликларни улуғлашга бағишланган дуолар ҳам мавжуд. Маздаясна динида покизалик масаласига алоҳида эътибор қаратилади. Масалан, “Вендидад”нинг 17-боби тўлиғича соч ва тирноқлар парваришига бағишланган. 18-бобда Ахура Мазда хабарчиси Суруш ва унинг куши ҳисобланмиш хўрозга алоҳида эътибор қаратилган. 19- бобда ёвузлик даҳоси, девлар ҳукмдори Ангра Майньюнинг ёлғончилик деви Друз (ҳозирги форс тилида “дуруғ”-ёлғон демакдир) ёрдамида Зардуштни йўлдан оздириш ёки ўлдириш учун уринишлари тасвир этилади. Зардуштга Ахура Мазда мадад беради. Чексиз замон тимсоли Зурван (Зрвана акарана)га муножот ҳам ушбу бобдан ўрин эгаллаган. Ушбу бобда вафот этганлар руҳи Чинвад кўпригидан ўтиши жараёни тасвирланади. Ёвузлар руҳи бу кўприкдан ўта олмай тубсиз зулматга кулайди, такводор инсонлар руҳи эса Чинвад кўпригидан эсон-омон ўтиб, Хара тоғига Гаронмана маконига етишадилар. 20-бобда энг биринчи табиб- Трита ҳақида, 21-бобда эса муқаддас ҳўкиз, булутлар, қуёш, ой, юлдузлар, бепоён ёғду ҳақида мадҳиялар, 22-бобда Ахура Мазданинг Ангра Майньюга қарши жанги ва Зардуштнинг бу курашдаги иштироки ҳақида гап боради. Иккинчи сақланиб қолган китоб “Висперед”(ўрта форс тилида Виспарт, “Авесто” тилида “Висператаво”-”Барча қудрат эгалари”) дейилади. Унда “карде”(«Авесто» тилида “керети”) деб аталувчи 24 боб мавжуд бўлиб, тўлиғича дуолар китобидир. Бу китоб бирмунча кейин “Авесто” таркибига қўшилган деб тахмин қилинади. Учинчи китоб “Авесто”нинг энг катта қисми “Ясна” бўлиб, 72 бобдан иборат. Аввал ҳам айтиб ўтганимиздек, ушбу китобнинг 28-34,47-51 ва 53 боблари Зардушт “Тоҳ”ларидан иборат бўлиб, илгари улар бошқа китоблар таркибида бўлгани тахмин этилади. Зардушт “Тоҳ”лари “Авесто” таркибидаги энг қадимги қисмлар экани уларнинг тил хусусиятларига кўра ҳам аниқдир. “Авесто” яхлит китоб ҳолига келтирилган пайтлардаёқ ушбу “Тоҳ”лар тилини тушуниш ҳатто “Маздаясна” дини қўхонларига осон бўлмаган.

Зардушт “Тоҳ” ларидан бирида башарият тарихи уч даврга бўлинади: 1) давр -ибтидоий тузум бўлиб, ер юзида эзгулик ҳукм сурган, инсонлар гуноҳ нима билмаганлар. Аммо Вивахвант ўғли шох Йима(Жамшид) “одамларнинг кўнглини олмоқ учун” уларга гўшт ейишни ўргатган. Шундан сўнг 2-давр - эзгулик ва ёвузлик аро аёвсиз кураш даври бошланган. 3- давр - келажак бўлиб, эзгулик ёвузлик устидан ғалаба қозонгач бошланади.

Зардушт таълимотига кўра инсонлар ўз амаллари билан эзгулик ғалабаси учун хизмат этмоқлари керак, ёлғон-ёвузлик кучларига кескин зарба бермоқлари лозим.

“Ясна” китобининг бошқа боблари асосан қурбонлик пайтида ўқилувчи дуолар, турли эзгу зотлар шаънига мадҳиялар, маросим дуолари, Муқаддас хаома ичимлиги ва эзгулик хабарчиси Суруш, сув руҳи -Ардвисура Анахита ва олов руҳи Атарни мадҳ этувчи, ёвуз рухлар-девларни ҳайдовчи дуолардан

ташкил топган. “Ясна” боблари “Ха” деб аталади. Зардушт “Гох”лари орасида “Ясна хапта хатай”(етти боб Ясна) деб номланувчи қисм мавжуд бўлиб, бу 7 боб “гох”ларга тенг тугилади. Ундан муқаддас ҳўкиз руҳи ва унинг яратувчисига аталган мадҳиялар ҳам жой олган. “Ясна” китобининг баъзи боблари бир-бирини маълум даражада такрорлайди.

Тўртинчи китоб- “Яштлар” деб аталади. Ундаги ҳар бир боб (“яшт”) алоҳида бир маъбуд ёки маъбудага (“йазат”, форсча “йазид” сўзи шундан; “ясна” сўзининг ҳам келиб чиқиши “яз” ўзагидан бўлиб, бу ўзак “сажда”, “таъзим”, “топинч” маъноларига эга, яъни “йазид” ёки “йазат”нинг асл маъноси “топиниш объекти”, “маъбуд” бўлиб чиқади) бағишланган мадҳия-алқовлардан (“яшт”- “алқов”, “мадҳия”) тузилган бўлиб, жами 22 бобдан иборат. Ҳозирги пайтда Эронда, ҳижрий куёш йилидаги қатор ой номлари ушбу бобда тилга олинган маъбудлардан баъзиларининг исми билан аталган. Масалан, Меҳр (Митра- нур фариштаси), Тир (Тиштрия- Муштарий юлдузи), Обон (Ардвисур Анахита- сув фариштаси), Фарвардин (тақводорлар руҳи-фравашай сўзидан).

Бу номлар билан аталган маъбудалар 5,8,10,13-“яшт”ларда мадҳ этилади. Бундан ташқари Хурмуз (Ахура Мазда), куёш (Хуршид- Хваршет), Ой (Моҳ), Суруш, Баҳром (Барахран-Вертрагна-чакмоқ фариштаси), Хома (муқаддас ичимлик) ва бошқаларга бағишланган алқовлар (гимнлар) ҳам ушбу тўпламдан ўрин эгаллаган.

«Авесто» ҳажми катта китоб бўлганлиги сабабли қоҳинлар кундалик фаолиятида фойдаланиш учун кейинчалик унинг ихчамлаштирилган шакли – «Кичик Авесто» (Хурде Авесто) яратилган.

Хуллас, “Авесто” китобида жамланган билимлар тош асрининг охири босқичи ва бронза асри даврида, яъни 5 минг йилдан ошиқ давр ичида Туронзамин ва ҳозирги Эрон, Афғонистон ва Ҳиндистоннинг шимолий ўлкаларида истиқомат қилган турли элат ва халқлар яратган бой ва ранго ранг маънавий меросни ўзига хос бир яхлитлик ва шу билан бирга ички мураккабликда акс эттирган бўлиб, минг афсуски, унинг жуда кўп қисми бизгача ўша даврлардаги мукамаллигида етиб келмади. Искандари Макдуний истилолари, араблар босқини бу ўринда ҳалокатли таъсир қилди. Аммо бу бой мерос ўша қадим даврлардаёқ дунёнинг турли халқлари маданий тараққиётига катта таъсир кўрсатгани бугунги кун илмига сир эмас.

Айниқса, қадим юнон маданияти (фалсафаси, адабиёти, илми) бу таъсирдан баҳраманд бўлганлигига кўплаб гувоҳликлар мавжуд.

Искандардан кейин Туронзамин халқлари маданияти эллинизм унсурлари (юнон маданияти билан Шарқ маданиятининг синтези), буддизм, христианлик (кўпроқ, насронийлик қиёфасида), Ҳиндистон ва Хитойдаги бошқа турли эътиқодлар билан танишди. Маздаясна эътиқоди билан баъзи бошқа қарашлар таъсири остида милодий аср бошларида монавийлик таълимоти юзага келди ва минтақада кенг шухрат қозонди. Сосонийлар даврига келиб зардуштийлик яна янгидан буюк бир империянинг дини сифатида ҳукм сурди, янги муҳитда ривожланди, баъзи жиҳатлари янгиланди. Ҳақиқатни тан олиш керак, бизнинг бугунги қўлимиздаги

маълумотлар Сосонийлар даври ёзма ёдгорликлари орқали етиб келгандир. Бу даврда “Авесто”нинг барча сақланиб қолган қисмлари ўрта форс (ёки пахлавий) тилига таржима қилинди, илмий, диний ва бадиий адабиётда “Авесто” матнлари кенг истифода этилди. Араблар Хуросон ва Мовароуннахрни эгаллаганларидан сўнг, кўпчилик ислом эътиқодини қабул қилганда ҳам зардуштийлар Самарқандда, яна бошқа баъзи жойларда яшаб келдилар, ўз эътиқодларидан қайтмадилар. Фақат мўғул босқини Ўрта Осиё худудидаги зардуштийлик жамоаларига тўлиқ барҳам берди, дейиш мумкин. Ҳозир зардуштийлик эътиқодини маҳкам тутганлар, асосан, Ҳиндистонда “парслар” номи билан жамоа бўлиб яшайдилар. Эроннинг жануби-шарқида ҳам анча-мунча бор, деб ҳисобланади. Уларнинг кўпчилиги “Авесто”ни, албатта, мустақил мутолаа қила олмайди. “Авесто” матнларининг талқини тўлиқ ҳолда қоҳинлар тоифаси қўлида. “Авесто”ни ўрганиш ислом даврининг биринчи босқичида анча кенг йўлга қўйилган эди. Тарихчи Масъудий, Ибн Балхий, Табарий, Беруний ва бошқалар бу китоб ҳақида тайинли маълумотлар келтиришган.

Янги давр Европасида бу китобни ўрганиш XVIII асрдан бошланди ва толмас француз тадқиқотчиси Анкетиль Дюперрон (1731-1805) “парслар” орасида неча йил юриб, «Авесто» тилини ўрганиб, “Авесто”нинг мавжуд китобларини француз тилига таржима қилди ва бу таржима 1771 йилда босилиб чиқди. Ўша даврдан бери бу масалани Европа олимларидан П. Бартоломе, Родэ, Р.К. Раск, Г. Риттер, Э. Бюрнуф, Весторгорд, Ф. Шпигель, Ф. Юсти, С. Дехарле, В. Гейгер, П. Рот, Бенфей, Фр. Виндишман, Х. Бартоломе, М. Хауг, К. Гельднер, И. Дармстетер, Е. Бенвенист, Ф. Альтгейм, И. Гершевич, Н.С. Нюберг ва бошқалар, парсларнинг ўзларидан чиққан бир қатор олимлар, қатор рус шарқшунослари, жумладан, Вс. Миллер, К. Коссович, К. Залеман, А.О. Погодин, В.А. Рагозина, В.В. Стuve, С.П. Толстов, Е.О. Бертельс, А.О. Маковельский, С.Н. Соколов, И.С. Брагинский ва бошқалар ўрганиб келишди. “Авесто” китобининг илмий- танқидий матнлари ва бир қанча Европа тилларига таржималари босилиб чиқди. Аммо бу ҳақдаги баҳслар ҳануз тинган эмас.

Хуллас, “Авесто” китоблари мажмуи исломгача бўлган маданиятимиз ва маънавиятимизнинг ҳолатидан бизни анча мукамал хабардор қилувчи ёзма манба сифатида беқиёс қийматга эгадир ва биз уни жиддий тадқиқ ва таҳлил этмоғимиз жуда зарур. Фақат ундаги баён ва услубнинг ниҳоятда ўзига хослигини унутмай, бу матнлар дастлаб яратилган давр руҳини тўғри идрок эта билмоғимиз тақозо этилади.

Тарихан биринчи зиёлилар - пайғамбарлардир. Чунки улар ўз даври ижтимоий муҳити шароитида муайян устозлар мураббийлигида муайян матнларда битилган муназзам билимлар тизимини ўзлаштириш имконига эга бўлмаганлар. Уларга Олий ҳақиқат сирлари бевосита ваҳий тарзида нузул этган. Минтақамиз анъаналарида Муҳаммад (с.а.в.)гача неча минг наби ва расуллар, юзлаб илоҳий китоб ва сухуфлар нозил бўлгани қайд этилади.

“Авесто”да тош асри маънавияти унсурлари акс этганини кўрдик. Аммо бу китобда улар асотири кўринишида акс этган ўтмиш хотиралари, холос.

“Авесто” маънавиятининг асл моҳияти уларда эмас. “Авесто” китобида аجدодларимизнинг неча минг йиллик маданий мероси ўз аксини топган. Аммо унинг яхлит тизимга уюшуви, бизгача етиб келган асос моҳияти Зардушт номи билан боғлиқ. Зардушт “гоҳ”лари неча минг йиллар давомида уни табаррук тутган инсонлар томонидан илоҳий ваҳий, деб тан олиб келинди. Бугун бу ҳақда аниқ бир нарса дейиш имкондан ташқари. Қуръони каримда Зардушт пайғамбар сифатида, “Авесто” ёки унинг узвий бир қисми илоҳий китоб сифатида эсга олинмаган. Аммо шуни ҳам алоҳида қайд этиш лозимки, илоҳий китобда Зардушт ёлгон пайғамбарлар сифатида фош этилган эмас, “Авесто” ҳақида ҳам махсус раддия билдирилмаган. Ушбу сир ёлғиз Аллоҳга аён. Биз эса ақлимиз етган даражада мулоҳаза юритамиз.

Ҳар қандай бўлганда ҳам Зардушт гоҳлари “Авесто” матнининг умумий руҳидан маълум даражада фарқ қилиши аллақачон ушбу соҳа билимдонларининг диққатини тортган. “Авесто” матнларининг кўпчилик қисми, юқорида айтиб ўтганимиздек, инсоният онги такомилида асотири тафаккур босқичини акс эттиради. Зардушт “гоҳ”лари эса **тавҳид ғоялари** асосига қурилган, яъни олам ва коинотнинг ягона Парвардигоридан хабар беради, уни Олий ва муқаддас (аниқроғи, мутлақ) билим эгаси - Ахура Мазда деб улуғлайди. Шундан келиб чиқиб, иккинчи босқич ибтидосида ҳақиқатда ҳам илоҳий калом (илоҳий нур) турган эмасмикан, деган тасаввур пайдо бўлади. Тош асри, ҳатто Бронза асри одами ҳам ўз-ўзидан Коинотни ҳис қилган, Коинот сирини ўша даврда англаб ета олган деб ўйлашга ақл бовар қилмайди. Зардушт “гоҳ”лари эса коинотдан, чексиз борлиқ ва унинг моҳиятидан сўзлайди, бир сўз билан айтганда, “ғайб сири”дан огоҳ этади. Зардушт таълимоти қайси замонга, қай тарихий муддатга тўғри келади, деган саволга ҳануз бир хил аниқ жавоб йўқ.

2- боб.

Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билик» асари туркий халқлар маънавиятининг умумий жиҳатларини акс эттирувчи ёдгорлик сифатида

(Туркий халқлар маънавий дунёси. Тошбитиклар ва ягона Тангрига эътиқод. Монийлик ва буддавийлик. Маҳмуд Қошғарий китобида акс этган маънавият унсурлари. Юсуф Хос Ҳожиб асари туркий халқлар маънавиятини мукаммал акс эттирувчи қомус сифатида.)

Аждодларимиз ўз асарларида давлатнинг турли шакллари тасвирлаб, унинг асосий вазифаси инсонларни бахт-саодатга олиб боришда деб талқин этдилар. Бу жиҳатдан XI аср туркий шеърятнинг буюк намояндаси Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билик” ижтимоий-фалсафий достони алоҳида эътиборга лойиқ. Унда давлатни бошқариш, турли ижтимоий тоифаларнинг

ўзаро муносабатлари ва жамиятдаги мавқелари хусусида муфассал таҳлил ва хулосалар юксак бадий шаклда ифодалаб берилган.

Юсуф Хос Ҳожиб асарини ислом маънавиятининг бадий-фалсафий, ижтимоий-ахлоқий қомуси деб бемалол таърифлаш мумкин. Фирдавсий “Шоҳнома”да минтақа халқларининг ўтмиш тарихини бадий акс эттирган бўлса, “Қутадғу билиг” достони ислом даври ижтимоий воқелигининг бадий-фалсафий таҳлил ва талқинини ўзида мужассам этган. Беҳуда эмаски, шоирнинг ўзи китоби ҳақида гапириб, унинг “Адаб ул-мулк” (Хукмдорлар одоби) ва “Ойин ул-мамлакат” (Мамлакатни идора этиш қоидалари) номлари остида ҳам шуҳрат топганини таъкидлайди. Асарнинг асосий қаҳрамонлари ўша давр жамияти бош тимсолларининг рамзий ифодаси бўлиб гавдаланади. Улардан биринчиси Адолат - у бош ҳукмдор, исми - Кунтуғди, у куёшдек барчага баробар нур таратади. Иккинчи тимсол - Қут ёки Давлат бўлиб, бу тушунча ички мазмунига кўра Бойлик, Барака, Омад, Бахт, Қудрат маъноларини ўзида жамлаган, унинг исми Ойтўлди, у ҳукмдорнинг таянчи, унинг белига қувват, кўзига нур, мулкига фаровонлик бахш этувчи бош маслаҳатчи ва нозир. Аммо Ойтўлдининг умри фаний. Давлат, Бахт, Омад каби нарсалар пойдор эмас. Осмондаги Ой янглиғ гоҳ тўлиб балқийди, гоҳ Ҳилол сингари нозиклашиб, қувватдан кетади, орада кўринмай қолиши ҳам мумкин. Дарҳақиқат, Ойтўлди асар давомида ҳасталаниб вафот этади. Унинг ўрнига ўғли Ўғдулмиш ўринбосар, ҳукмдорнинг яқин маслаҳатчиси бўлиб қолади. Ўғдулмиш Ақл ва Билим рамзи (Ўғ - қадим туркийда “ақл”, “билим” маъноларини беради). Агар Бойлик, Омад, Бахт ўткинчи бўлса, киши қўлида доимий турмаса, Ақл ва Билим уларнинг ўрнини боса олади. Китобнинг асл номи - “Қутадғу билиг” (Бахт келтирувчи билим) - асарнинг бош тимсоли, энг асосий қаҳрамони Ўғдулмиш, яъни Ақл ва Билим эканлигига ишора қилиб туради. Асардаги тўртинчи тимсол - қаноат. Агар инсонда, жамиятда қаноат бўлмаса, унинг барча фазилатлари бир пул, оқибати аянчли. Қаноатнинг исми Ўзғурмиш бўлиб, у Ойтўлдининг, яъни Бахт ва Давлатнинг, Ўғдулмишнинг, яъни Ақл ва Билимнинг қариндошидир. Аммо Ойтўлди қариндошини эсламайди, Бахт ва Омад қаноатни хотирга келтирмайди. Ҳукмдорга (шоир ҳукмдори Элиг деб атайди), қариндоши Ўзғурмиш ҳақида Ўғдулмиш эслатади, яъни Адолат Ақл ёрдамида Қаноатдан хабар топади ва унинг суҳбатини иштайди. Ўзғурмиш билан бўлган суҳбатлар таъсирида Ўғдулмишнинг ҳам руҳида ўзгаришлар юз беради. У маълум вақт тавба-тазарруга берилиб, моддий дунё ташвишларидан ўзини олиб қочишга интилади. Аммо Ўзғурмиш ва Кунтуғди уни бу ниятдан қайтардилар, эл-юрт ташвиши билан яшашга ундайдилар. Ўзғурмиш орқали Юсуф Хос Ҳожиб тасаввуф таълимотига ўз муносабатини билдиради. Тасаввуф, тақво, зоҳидлик ва фақр шоир наздида Қаноатнинг тимсоли. Адолат Қаноатсиз бўлмайди. Ҳукмдор сўфийнинг, зоҳиднинг суҳбатидан баҳраманд бўлиб туриши керак. Суфий ҳукмдори кидириб келмайди, ҳукмдор уни ўзи кидириши, суҳбатига интиқ бўлиши керак. Кунтуғди Ўғдулмишни мактуб билан Ўзғурмиш олдига уч марта жўнатади. Шоир фикрича, агар ҳукмдор эътибор кўрсатса ва майл билдирса, сўфий унинг суҳбатидан бош тортиши

яхши эмас. Аммо Ўзғурмиш сарой аёнига айланмайди, маълум вақт Элиг билан фикр алмашиб, яна ўз кулбасига қайтади. Қаноат Оқибатни ўйлаш билан бўлади, у инсонга Офият (руҳий осойишталик, қониқиш) келтиради. Шоир уларни маънодош тушунчалар сифатида талқин этади. Юсуф Хос Ҳожиб тасаввуф ғояларига, ҳақиқий тақво эгаларига юксак эҳтиром билан муносабатда бўлади, аммо жамият, халқ бахти учун, Адолат тантанаси учун ўз умрини бағишлаганлар унинг энг суюкли қаҳрамонларидир. Асар охирида Ўзғурмиш ҳам бу фоний дунёни тарк этади. Кунтуғди ва Ўғдулмиш- Адолат ва Ақл шоир бадиий оламида боқий қоладилар.

4- боб.

Ислом минтақа маданиятида маънавият масалаларининг назарий жиҳатдан шаклланиши. Имом Ғаззолий асарларида маънавият назариясининг бевосита шакллантирилиши

(Илоҳий китоб-«Қуръони Карим» мазмуний мундарижасининг чексизлиги. Сунна маънавияти. Ақл ва билимни улуглаш-«Ислом маърифатчилиги» даври алломаларининг етакчи ғояси. Ирфон ва риёзатнинг инсон маънавий тақомилидаги аҳамияти.

Имом Абу Ҳамид Ғаззолий ижодида янгича тамойилларнинг намоён бўлиши. «Ихёи улум ад-дин» асарининг ислом маънавияти тақомилидаги айрича аҳамияти. «Кимиййи саодат» да маънавият назариясининг бевосита ишлаб чиқиши. «Дил-подшоҳ, ақл-вазир» концепциясининг моҳияти.)

1-фасл. Сунна босқичида шариат ва маънавият нисбати.

Ислом динининг биз яшаб турган ҳудудларга кириб келиши даврини тарихдан яхши биламиз. Арабистон ярим оролидан бошлаб ер юзини жуда катта қисмини эгаллай бошлаган исломият Қутайба ибн Муслим (705-777) даврида Мовароуннаҳрга кириб келди. Бу даврда қадим Турон ўлкасида парокандалик ҳукмрон эди. Шунга қарамай, араб босқинчиларига қарши миллий озодлик кураши тўхтамади. Ислом дини дастлаб маҳаллий халқ онгига жуда қийинчилик билан сингиб борди. Аммо аста-секинлик билан тавҳид эътиқоди бир қатор туркий ва эроний қавмларнинг араблар билан ягона эътиқод асосида иттифоклашувга олиб келди.

Бунинг натижаси ўлароқ, VIII аср иккинчи ярми – IX аср бошларидан минтақанинг уч буюк халқи араб, форс ва туркий элатлар аро сиёсий қудратда ўзига хос мувозанат ҳолати вужудга келди. Исломнинг асл ғояси – **мусулмон умматининг тенглиги** амалда жорий бўлишига воқе имкон туғилди. Шу даврдан бошлаб минтақа халқлари орасида ислом динининг нуфузи тез оша бошлади. “Ислом минтақа маданиятининг шаклланиш

жараёнини шу сабабларга кўра VIII аср ўрталари – Абу Муслимнинг Уммавийлар устидан ғалабаси ва Аббосийлар халифалиги ўрнатилишидан бошлаш мақбул кўринади”, - деб ёзади профессор Муҳаммаджон Имомназаров.⁴

Минтақамизда тавҳид эътиқодининг ғалабаси зарурат эди. Чунки нафақат минтақамиз одамлари, балки бутун инсоният ер юзида шу даражада жоҳиллашган эдики, асотир тафаккурга асосланган бутпарастлик, оташпарастлик каби динлар жудаям авж олиб кетган эди. Ҳатто Каъбадаги бутларнинг сони 360 та эди. Инсониятнинг бундай жоҳилликларига нукта қўйиш вақти келган эди. Бу эса ҳазрати Муҳаммад Мустафо (саллаллоҳи алайҳи васаллам)га ваҳий туша бошлаши билан якун топди.

Аҳли башар учун Аллоҳнинг раҳмати бўлмиш Қуръони карим оятларининг нозил бўла бошлаши “Саодат асри”нинг бошланиши эди. Пайғамбар (с.а.в)га Қуръон оятлари Жаброил (а.с.) воситасида 23 йил давомида келиб турди. Саодат асри бани башарнинг энг юксак мартабаси десак, муболаға бўлмайди. Чунки шу даврда Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳаёт, саҳобалар унинг атрофида, Қуръони Карим оятлари нозил бўлаётган бир пайт эди. Инсонларга тўғри йўлни кўрсатиш, жаҳолат ботқоғидан кутқариш, бу вазифалар ҳарқанча оғир бўлмасин, Аллоҳ таоло ўз каломи билан қувватлаб турган, ўз иродасини очик билдириб турган бир даврда яшаган, Аллоҳнинг Ҳақ пайғамбарига чин дилдан ишониб, самимона эргашган, бу йўлда ҳар қандай қийинчиликларга бардош берган саҳобалар, дарҳақиқат, асри саодат одамлари бўлишган. Бу давр маънавияти инсоният учун доимо юксак чўққи бўлиб қолаверади. Ўзининг қизини тиригича кўмиб юборадиган жоҳилия кишиси исломиятни қабул қилганидан кейинги ҳолатида Одил Умар номини олиши албатта саодатдир. Мусулмон кишининг ташқи кўриниши, юриш-туриши, одоб-ахлоқи, қалб поклиги, имон эътиқоди каби масалалардан тортиб, унинг ҳаётидаги энг жузъий ҳолатларигача таълим берган Пайғамбаримиз (с.а.в.) бизларга Қуръон хулқини ўргатдилар. Ўзлари, Қуръонда айтилганидек, гўзал хулқни таълим бериш учун юборилган эдилар. Ул зотнинг вазифаси рисолат эди, яъни инсониятни абадий саодатга элтувчи йўлга даъват қилиш. Муҳаммад(с.а.в.) умрларининг охириги 23 йилини ўз ичига олган Саодат асрининг мутлақ фазилати шунда эдики, бу даврда оқ ва қора қандай фарқланса, харом ва ҳалол шундай фарқланган эди.

Пайғамбаримиз (с.а.в.) вафотларидан кейинги давр ўзига хосдир. Бунда кўплаб футуҳотлар бошланиб, ислом дини ер юзига кенг ёйила бошлади. 632 йилда Арабистон ярим оролида, 661 йилда Ливия, Мисрдан то Дарбанд, Марв ва Балхгача, 750 йилда эса Ўрта ер денгизи соҳилларидан то Ўрта ва Марказий Осиёгача тавҳид эътиқоди ғалаба қилди. 750-900 йилларда бу ҳудуд янада кенгайди.

⁴ Муҳаммаджон Имомназаров. Миллий маънавиятимиз асослари. Т., 2006. С. 110-111.

Исломнинг инсонларга мукаммал дин сифатида берилганлиги Моида сурасининг 3-оятида маълум қилинди. 651 йили халифа Усмон (р.а.) даврида Қуръони карим матни - Мусхаф ҳозирги мукаммал шаклига келтирилиб, ундан бир неча нусха кўчирилиб, кўпайтирилди. Галдаги вазифа Пайғамбаримизнинг (с.а.в) суннати-саниййаларини маҳкам тутиш эди. Бу ишларни муҳаддис олимлар бажардилар. VII аср иккинчи ярмидан бошлаб, Абу Хурайра (р.а.- вафоти 676 йил), Анас ибн Молик (р.а.- вафоти 710), Абдуллоҳ ибн Аббос (р.а. - 619-686), Абдуллоҳ ибн Умар, Жобир ибн Абдуллоҳ каби илк ровийлардан Расулуллоҳ сўзлари ва амаллари хусусида минглаб ҳадислар ёзиб олинди. Абусаид Ал-Худрий, Ибн Шихоб аз-Зухрий сингари илк муҳаддислар етишиб чиқди. VIII аср бошларида Уммавий халифаларидан Умар ибн Абулазиз (717-720) ноибларига Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в) ҳадисларини тўплаш ҳақида расман фармон берди. Абдулмалик ибн Абдулазиз Журайх (вафоти 766), Ар-Рабиъ ибн Субайх каби алломалар ҳадислар жамлаб ёзишга бошладилар. Натижада ҳадис илми ривожланиб, Имом Молик ибн Анас (713-795)нинг “Ал-Муватто”, Имом Шофеъий (767-820) ва Имом Аҳмад ибн Ханбал(780-855)ларнинг “Муснад”деб ном олган йирик ҳадис тўпламлари яратилди. Ўлкамизда Имом Абдуллоҳ ибн Муборак ал-Марвазий, Исҳоқ ибн Раховайх ал-Марвазий, Имом ал-Хайсам ибн Кулайб аш-Шоший ва бошқа улуғ зотлар биринчи бўлиб ҳадис тўпламларини туздилар.⁵

Бу даврда минтақамизда **ҳадисшунослик**, яъни ҳадисларни жамлаш, уларни манбашунослик ва матншунослик илми қоидаларига мувофиқ таҳлил ва тадқиқ қилиш илми кенг ривож олди. Бу соҳада “Муснад”, “Саҳиҳ”, “Сунан” каби номдаги йўналишлар майдонга келди. . Ислом оламида нуфузли саналган “Кутуби ситта” (“Олти китоб”) айнаи шу даврда яратилди. Абу Абдуллоҳ Исмоил Ал-Бухорий (810-870), Имом Муслим ибн ал-Ҳажжож (819-874), Абу Исо Муҳаммад ибн Исо ат-Термизий (824-974), Абу Довуд Сулаймон (817-888), Аҳмад ан-Насоий (830-935), Абу Исо Муҳаммад ибн Язид ибн Можжа (824-886) каби муҳаддислар тузган ҳадис тўпламлари то шу кунгача ушбу йўналишдаги энг эътиборли китоблардир. Имом Бухорий яратган “Ал-адаб ул-муфрад” (“Одоб дурдоналари”), “Китоби афъол ал-ибод” (“Аллоҳ бандаларининг хулқлари”) номли қатор асарлар ҳам минтақа халқларини ислом ахлоқи руҳида тарбия қилишда аҳамиятли саналади.

Сунна босқичида Қуръон тафсирлари анъанаси ҳам ривожланди. Қуръон илмининг дастлабки тафсирчиларидан Абдуллоҳ ибн Аббос эди. Ўша даврдан шу кунгача минглаб тафсирлар ёзилиб келинмоқда. Тафсирларни кузатар эканмиз, ҳар бир муфасссар ўз билим ва салоҳиятига, яшаётган даврига қараб тафсир қилганлар. Қуръон оятларида Тавҳид, Адл, Ҳашр (қайта тирилиш), қасос, имон, илм сингари муҳим жиҳатларга

⁵ М. Имомназаров. Миллий маънавиятимиз асослари, с. 112.

эътибор қаратилади. Бундан ташқари Қуръони каримда муҳкам, яъни риоя қилиниши ёки қилинмаслиги аниқ шарт бўлган буйруқ оятлар билан бир қаторда яна ақлга ишора қилувчи оятлар ҳам кўп учрайди. Масалан, ширк келтириш - оғир гуноҳ, қатл (одам ўлдириш), ота-онага оқ бўлиш, зино қилиш кабилар ҳам оғир гуноҳ эканлиги очиқ айтилган. Иккинчи томондан, Аллоҳ бандаларига, масалан, “зинога яқинлашманглар”, деб таълим беради. Тўғри, зино оғир гуноҳ, унинг охиратдаги жазоси - азоб, дўзах оташи. Лекин нимага тўғридан-тўғри “қилманглар” эмас, балки, “яқинлашманглар” дейилмоқда? Бу ерда инсон қалбини кўриб билиб турувчи Зот биз – ожиз бандаларни огоҳлантирмоқда-ки, биринчи навбатда қалбни эҳтиёт қилинглар, бунинг учун эса ниятни яхши қилинглар. Агар инсон қалбида гуноҳдан сақланишлик нияти бўлса, биринчи ишоранинг ўзи етарлидир, аммо ният бузилса, уёғи ўз-ўзидан чоҳга қараб думалаб кетила беради. Агар гуноҳни инсон ўзи рози бўлиб қилса, жазосини олиши айнаи адолатдир. Бундан англаш мумкинки, Қуръон оятлари ҳам шарият, ҳам маънавиятга оид бўлиб инсонларни камолот сари етаклайди.

Мусулмон кишининг жисмоний ва маънавий покликка интилмоғи ислом ахлоқининг, Расулulloҳ ҳадисларининг яна бир муҳим мавзусидир. Таҳорат ва ғусл, мисвокдан фойдаланиш ташқи озодалик бўлса, харомдан, ёлғон сўз, ғийбат, тухмат, зинокорлик, ўзга ҳаққига хиёнат, ноҳақлик ва зулмга йўл қўймаслик улардан қатъий сақланиш ички маънавий покликка оид талаблардир. Буларнинг барчаси Қуръони Каримда ҳам, Расулulloҳ суннатларида ҳам қатъий қилиб белгилаб қўйилган.

Оддийгина бир данак ёки уруғ ичида буюк бир дарахтнинг мундарижаи ҳаётини жамлаб, программалаштириб қўйган бўлсаю, коинотнинг энг мумтози бўлган инсонга эътибор қаратмасинми, абадий Жаннатни бермасинми, саодати абадиясига киритмасинми? Йўқ, ундай эмас, инсоннинг асли яратилиши ана шу абадий ҳаёт учундир, уни қозониш эса маънавий юксалиш орқали амалга ошади.

Шу тариқа Сунна босқичи VIII-IX асрларга тўғри келиши маълум бўлди. Бу даврда Имоми Аъзам (р.а.) - Абу Ханифа ан-Нўъмон ибн Собит (699-767) қарашлари асосида сунний йўналишда Ханафий мазҳаби шаклланди, кейинчалик Моликий, Шофеъий, Ханбалий мазҳаблари, шиа йўналишида эса Жаъфар ас-Содиқ (700-765) номи билан боғлиқ Жаъфарий мазҳаблари вужудга келди. Ибн ал-Муқаффанинг (724-759) “Ал-адаб ас-Сағир”, “Ал-адаб ал-Кабир” номли илми адабга оид асарлари ёзилди. Халил ибн Аҳмад (718-792)нинг луғатшунослик, тилшуносликка ва аруз илмига оид “Ал-айн” асари, араб мумтоз шеъриятининг асосчилари - Абу Нувас (782-813), Башшар ибн Бурд (714-784), Абул Атахия (718-825) каби улуғ шоирлар, Ал-Жоҳиз (765-868) каби адиблар шу даврда яшаб ижод этдилар. Яна шу даврда ислом даврининг илк туркий шоири Адиб Аҳмад ҳам яшаганлиги тахмин қилинади⁶. Унинг “Ҳибатул-хақойиқ” (“Ҳақиқатлар тухфаси”) достонининг XV асрда кўчирилган бир неча нусхаси ва Алишер

⁶ М. Имомназаров. Миллий маънавиятимиз асослари, с. 116.

Навоий асарларида келтирилган 1-2 парча етиб келган. Адиб Аҳмад биринчилардан бўлиб Расулulloҳ ҳадисларига шеърий шарҳлар бағишлаган аллома шоирдир.

Сунна босқичида ислом шариати ва маънавиятининг эришган ютуқлари анча салмоқли бўлди. Булар аввало, ислом ахлоқи асосларининг мукаммал тизими, шариат ва фикҳ илми, манбашунослик, матншунослик назарияси, адаб илми, дастлабки Қуръон тафсирлари, кироат илми ва бошқалар бўлиб, яна шу даврдан шеърият назарияси, сарф-нахв (грамматика), луғатшунослик ва бошқа илмларга асос солина бошланди. Бу буюк маънавий бойликнинг бунёд бўлиши ва ривожига барча минтақа халқлари - араб, форс, туркий элатларнинг ҳиссалари беқиёс бўлди.

Исломда “шариат” ва “фикҳ” сўзлари кўп учрайди. Буларнинг маъноларини англашда турли манбаларга мурожаат қилишга тўғри келди. Юртимиздаги Ислом университетида фаолият юритаётган олим Абдулҳаким Шаръий Жўзжонийнинг “Ислом ҳуқушунослиги, ҳанафий мазҳаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари” номли асарида бу ҳақда шундай маълумот берилади: “Шариат”, “шари”, “шаръ” сўзлари “сувга олиб борадиган йўл” маъносида ишлатилган. Шу асосда араблар ҳозирги кунда ҳам шоҳкўча (проспект)ни “аш-шориъ” деб атайдилар. Диний ифода билан айтадиган бўлсак шариат илоҳий буйруқлар ва исломий қонунлар (ислом қонунчилиги) мазмунини англатади”⁷.

Бошқа манбада қуйидагича изоҳ берилади: “**аш-Шаръи**а (“тўғри, равон йўл”, манбага асосланган, бажарилиши шарт бўлган қонун қоидалар) – шариат – мусулмонларнинг эътиқодини белгиловчи, ахлоқий қадриятларини ва диний иймонини шакллантирувчи, шунингдек уларнинг ҳуқ-атворлари ва хатти-ҳаракатларини тартибга солиб турадиган аниқ меърий (нормалар) манбаи сифатида намоён бўлувчи, энг аввало Қуръон ва Сунна билан мустаҳкамланган қонун-қоидалар мажмуидир.

Ислом анъаналари “Шариат” тушунчасини унинг Қуръонда (кўпроқ Маккада нозил бўлган сураларда) Аллоҳ томонидан кўрсатилган тўғри йўлни билдириш маъносида ишлатилган сўз билан боғлайди. Ушбу анъаналарга кўра бу йўлдан боровчи мусулмонлар ахлоқий мукамалликка, дунёвий тинчлик, фаровонликка эришади ва жаннатга тушишлари мумкин бўлади. Ушбу тушунчанинг умумий маъноси, шунингдек, унинг Қуръонда кўп вазиятларда бирор нарсани (ҳаракатни) бажарилишини мажбурий қоида сифатида қонунийлаштириш маъноларида қўлланилган “шариа” ўзак сўзидан келиб чиққанлиги билан ҳам белгиланади. Шариат омма онгида кўпинча исломий яшаш тарзи, ўз ичига турли хил меъёрлар (диний, ахлоқий, ҳуқуқий, маиший, шунингдек урф одатлар)ни қамраб олган исломий ҳуқ-атвор қоидаларининг кенг кўламли мажмуи сифатида намоён бўлади. Бундай кенг маънодаги шариатни кўпинча “диний қонун” деб аташади. Бунда “қонун” атамаси юридик маънода эмас, балки

⁷ А. Ш. Жўзжоний. Ислом ҳуқушунослиги, ҳанафий мазҳаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари. Т., “Тошкент Ислом университети”, 2002. С. 17-18.

умумижтимоий маънода қўлланилиши кўзда тутилади. МДХ давлатларининг ислом дини тарқалган ҳудудларида қўлланувчи “шариат қонунлари” ибораси ҳам худди шундай маънога эга”⁸.

Ислом дини мукаммал дин сифатида ер юзига ёйила бошлагач, IX аср бошларига келиб, мураккаб ижтимоий-сиёсий сабабларга кўра мусулмонлар орасида турли фирқалар пайдо бўла бошлади, улар орасида вужудга келган қарама-қаршилиқлар оқибатида ислом муҳолифлари томонидан кўплаб тўқима ҳадислар ишлаб чиқилиб, тарқатила бошлади. Бу эса шу манбадан қатъий ишонч билан фойдаланишни оғирлаштирди. Шундай қилиб, мавжуд ҳадисларни чуқурроқ ўрганиб, таҳлил қилиш, улар орасидан тўқима ва заиф ҳадисларни ажратиш ташлаб, фақатгина манбалари аниқ ва ишончли бўлган ҳадисларни тўплаб, улардан асосли ҳуқуқий манба сифатида фойдаланиш имконини яратиш зарурати юзага келди. Бундай ёндашув бир томондан ҳадисшунослик илмининг ривожланишига сабаб бўлса, иккинчи томондан, бирқатор ҳуқуқий мактаблар (мазҳаблар)нинг юзага келиши учун замин ҳозирлади⁹.

Ислом маънавиятининг бу босқичида фикҳ илмига асос солиниши ва унинг кенг ривожини ҳам аҳамиятга сазовордир. “Фикҳ” арабча сўз бўлиб луғатда фаҳм қилмоқ, яъни англамоқ ва тушунмоқ маъносида ишлатилади. “Фаҳм” сўзи ҳам англамоқни ифода этади, лекин бу икки сўз мутародиф (яъни, синоним) сўзлар эмас, чунки “фаҳм” мутлақ маънода, яъни содда шаклда англамоқни билдирса, “фикҳ” - диққат билан чуқур англаб етиш, яъни бир нарсани ички мазмуни ва барча жузъиёти билан тушуниб олиш маъносида ишлатилади.

“Фикҳ” атамасини биринчи бўлиб таърифлаган, яъни унинг истилоҳий маъносини ёритиб берган Абу Ҳанифа Нўъмон ибн Собит бўлган. Унинг таърифи қуйидагича: “Маърифатун-нафси маа маҳаа ва маа алайҳаа”, яъни фикҳ илми ҳар бир мукаллаф кишининг ўз фойдасига ва зарарига бўлган нарсалар ҳақидаги шариат ҳукмларини билиб олишидир.

Абу Ҳанифанинг таърифи улуми шариа аниқ шаклланиб, бири-биридан ажралмаган замонда берилгани туфайли эътиқод ва ахлоқ илмларини ҳам қамраб олади. Лекин кейинроқ ахлоқ ва эътиқодга тегишли меъёрлар ҳар қайсиси бир илм сифатида фикҳдан ажрала бошлаб, “илм ут-тавҳид” (ёки калом илми) ва “илм ул-ахлоқ” номлари билан алоҳида фанларга айланди, фикҳ эса аҳкоми фаръи ва уни ўрганиш усулларини ўз ичига қамраб олди. Шунинг учун охириги давр фақиҳлари Имоми Аъзам таърифига “амалан” (амалий жиҳатдан) сўзи қўшилишини зарур деб топдилар ва мазкур таъриф қуйидаги шаклни олди: “Фикҳ илми – ҳар бир мукаллаф кишининг амалий жиҳатдан фойдасига ва зарарига бўлган нарсалар ҳақида шариат ҳукмларини билиб олишидир”¹⁰. Шундай қилиб,

⁸ Ислам. Энциклопедик луғат (рус тилида). М., “Наука”, 1991. С. 292-294.

⁹ А. Ш. Жўзжоний. Ислом ҳуқушунослиги..., с. 57.

¹⁰ А. Ш. Жўзжоний. Ислом ҳуқушунослиги..., С.51-52.

“ал-Фикҳ” (“чуқур тушуниш (англаш), билим”) мусулмонлар амал қилиши керак бўлган ҳуққ-атвор қоидаларининг ислом доктринаси (юриспруденция), ижтимоий меъёрларнинг исломий мажмуи (кенг маънодаги “мусулмон ҳуқуқи”) эканлиги маълум бўлди.

Ал-фикҳ юқорида қайд этилган иккала маънода ҳам бирданига ислом динининг пайдо бўлиши ва мусулмон давлатида ҳалифалик қарор топиши билан шаклланмаган. VIII асрнинг биринчи ярмига қадар умавийлар ҳалифалигидаги ижтимоий меъёрлар тизими (шу жумладан юридик нормалар ҳам) умуман олганда ислом қонун-қоидалари асосида белгиланмасдан, асосан исломдан олдин пайдо бўлган ва ва янги тарихий шароитларда ҳали ҳам амал қилаётган қонунлардан ташкил топган эди. Араблар босиб олинган ерларда ҳам янги дин жорий қилган қоидаларга зид бўлмаса олдинги юридик нормалар жиддий ўзгаришсиз сақланиб қоларди. Бу даврда ҳалифалик ҳуқуқий тизими Рим (Византия), Сосонийлар давлати, Талмуд ва Шарқий христиан черковлари ҳуқуқларининг айрим элементларини, шунингдек, кейинчалик исломийлаштирилган ва фикҳга киритилган маҳаллий одатларни ҳам қабул қилди.

Фикҳнинг қарор топиши дастлабки пайтларда Пайғамбар (с.а.в) ҳадисларини тўплаш билан бирга кечди. Шунинг учун фикҳга оид илк асарлар (масалан, Зайд бин ал-Ҳасаннинг “Мажмуъ ал-фикҳ”, Молик бин Анаснинг «ал-Муватто», Аҳмад ибн Ханбалнинг «ал-Муснад» асарлари) том маънодаги ҳуқуқий тадқиқотлар эмас, балки тематик жиҳатдан териб олинган ҳадис тўпламлари кўринишида бўлган. Ҳадисларнинг тизимлаштирилиши шариатда ечими Қуръон ва Суннани рационал шарҳлашни талаб қилувчи саволларни белгилаб олиш имконини яратди ва бу билан фикҳнинг алоҳида билим соҳаси сифатида шаклланишига шароит туғдирди.

VIII аср - IX аср биринчи ярмида фикҳнинг ўзига хос тушунчалари, тил ва методологияси шаклланди. Унда ҳуқуқ ижодкорлиги Пайғамбаримизнинг (с.а.в.) вафотлари билан барҳам топганлиги ғояси мустаҳкамланди. Ҳуқуқий ечимларнинг асосий манбалари Қуръон ва Сунна бўлиб қолди. Фақиҳлар мусулмонлар жамоасининг умумий фикри (“ал-ижмо”)ни ҳуқуқнинг мустақил манбаи деб тан олишди. Бу Пайғамбар (с.а.в.) тарафдорларининг консенсуси, яни умумий розилиги деб тушунилган. Қуръонда ва Суннада исталган саволга жавоб мавжуд ва фақиҳлар ушбу жавобларни Қуръон ва Суннадан «ажратиб» олишлари керак деган ҳулосага келишди. Шунинг учун Қуръон ва Суннада мусулмонлар амал қилиши керак бўлган маълум бир аниқ (конкрет) ҳуққ-атвор қоидаларига оид аниқ кўрсатилган ечимлар бўлмаган тақдирда фақиҳлар ушбу манбаларни ҳуқуқий жиҳатдан шарҳлашга, уларда кўрсатилган умумий қоидаларни амалий нормалар тилига таржима қилишга кўпроқ эътибор беришарди. Секин-аста асос бўлиб ҳисобланувчи ҳуқуқий манбалардан маълум бир масалаларнинг ечимини ажратиб олиш (“ал-

истинбод”) усуллари ишлаб чиқиладиган бўлди. Бундай усуллар “ал-ижтиҳод”га асос қилиб олинди. Фақиҳлар “ал-ижтиҳод” тушунчаси остида Қуръон ва Суннада аниқ шаклда ифода этилмаган ёки Пайғамбар (с.а.в.) тарафдорларининг умумий фикрида акс этмаган масалалар юзасидан рационал ечимларни ишлаб чиқишни тушунишган. Хусусан, олдин қўлланган маълум ечимлардан аналогия (қийёслаш) йўли билан янги ҳуқуқий нормаларни шакллантиришнинг янги усуллари ташкил топди. Бунинг натижасида “ал-қийёс” усули вужудга келди.

Фикҳ илми шаклланишининг дастлабки босқичидаёқ унинг икки мактаби ташкил топди. Улардан бири бўлган Ироқ мактабини «мустақил фикрлаш тарафдорлари» мактаби деб, иккинчиси Мадина мактабини эса «ҳадисларга асосланиш тарафдорлари» мактаби деб аташ қабул қилинган, яъни “асҳоб ар-раъй” ва “асҳоб ал-ҳадис”. Ироқ фақиҳлари ал-ижтиҳоддан кейинроқ фойдаланиб, бунда улар ал-қийёсдан бошқа усуллардан ҳам фойдаланишган. Мадина мактаби эса асосий эътиборни Қуръон ва Суннага қаратган эди. Ироқ мактабининг асосчиси, деб Абу Ҳанифа Нўъмон бин Собит (вафоти 767) эътироф этилган бўлса, Мадина мактабининг асосчиси, деб Молик бин Анас тан олинган (вафоти 795). IX-X асрларда фикҳнинг бошқа сунний оқимлари (мазҳаблари) ҳам ташкил топди. Булардан биринчиси Муҳаммад б. Идрис аш-Шофеъий номи билан аталган шофеъий мазҳаби бўлиб, бу мазҳаб ал-қийёс билан айнанлаштирилган (яъни тор маънодаги) ал-ижтиҳодни қўллаш тарафдори эди. Кейинчалик фикҳнинг ханбалий мазҳаби ҳам тан олинди. Унинг асосчиси Аҳмад б. Ханбал (вафоти 855) бўлиб, ушбу йўналиш Қуръон ва ҳадислардан жуда кенг фойдаланиши ва ал-ижтиҳодга шубҳа билан қараши орқали машҳур эди. Шиаликда фикҳ мактабларидан жаъфарийлар, зайдийлар, ва исмоилий оқимлари ҳам эътироф этилгандир¹¹.

Шундай қилиб, Сунна босқичида ҳадис илми билан бир қаторда ислом шариатида асос бўлган фикҳ илми ҳам шакллана бошлади. Бу даврда Пайғамбаримиз (сав) ибратига таянувчи ислом ахлоқи ҳам асосан шаклланган бўлса-да, ҳануз маънавият масалалари кўпчилиكنинг диққат-эътиборида эмас эди. Шариат зоҳирий амалларга тегишли, маънавият эса киши қалбига оид нарса, яъни ботинга алоқадор. Асри саодатда Расулуллоҳ ва саҳобаларнинг аксариятида зоҳир ва ботин ажралмас, бир бўлган. Зоҳири бошқа, ботини бошқача одамлар мунофиқ дейилган. Ислом илмлари ҳам у даврда ҳали назарий жиҳатдан шаклланиб қоғоз юзига тушмаган эди. Сунна босқичида, айтиб ўтилганидек, ҳадисшунослик мукаммал шаклланиб, фикҳ илми, тафсир илми асослари яратилди. Ботиний илмлардан фақат тасаввуф назарияси энди-энди илк қадамларини қўяётган эди. VIII асрда Робияйи Адавия илоҳий ишқни улуғлаган бўлса, IX асрга келиб Зуннун Мисрий (вафоти 859), Хорис Мухосибий (791-857), Боязид

¹¹ Ислам. Энциклопедик луғат, с. 254-258.

Битомий (вафоти 875) каби улуғ шайхлар тасаввуф назариясига илк тамал тошларини қўя бошладилар.

2-фасл. Ислом маърифатчилиги босқичида маънавият масалаларига турлича ёндашувлар.

Х-ХІ асрлар минтақада илм-фан, мантиқий тафаккур, Борлиқни фалсафий идрок этишнинг энг гуллаган даври бўлди. Бу даврни **Ислом маърифатчилиги босқичи** дейилишининг асосий сабаби энди тавҳид эътиқоди асосида Борлиқни илмий-назарий идрок этиш кенг ва жиддий тус олиб, аҳли башарнинг исломдан илгари яратган барча илмий-маданий мероси янгича қарашлар нуқтаи назаридан жиддий ва асосли қайта кўриб чиқиладиган бўлди. Шу ўринда М.Имомназаровнинг Сунна босқичига берган шарҳидан фойдаланиб шуни айтаміз: “... ҳазрат Али (р.а) билан бошқа бир гуруҳ, яъни Талха, Зубайр каби саҳобалар орасида юз берган жиддий тўқнашув (“жамал уруши”), унда Талха ва Зубайрнинг ҳалок бўлиши билан алоқадор ҳодисаларни мисол келтирсак, шунинг ўзиёқ воқеликнинг нақадар мураккаб эканлигига гувоҳлик беради. Бунинг устига Пайғамбаримиз (с.а.в) ҳаётлик давларига нисбатан кейинги асрларда минтақа халқлари ижтимоий тақомилида катта ўзгаришлар юз берди, уларни инкор этиш, Расуллулоҳ (с.а.в) давридаги муслимлар уммасининг ҳаёт тарзига тўлиқ қайтиш, ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар тақозосини тан олмаслик кейинги асрлар минтақа аҳли учун имкондан ташқари эди. Бундан ташқари Сунна босқичида Расуллулоҳ ибрати кўпгина саволларга бевосита жавоб топиш имконини берган бўлса, кейинроқ бориб, бирмунча мураккаброқ, жиддий фикр юритишни талаб қиладиган муаммолар пайдо бўладиган бўлади. Натижада, ақл билан, аниқроғи мантиқий тафаккур билан иш олиб боришга эҳтиёж кучайди”¹².

Яна бир жиҳат - ІХ асрда Марказий Осиёда, яъни Эрон, Мовароуннаҳр ва Хуросонда Маздаясна эътиқоди хануз кенг урф бўлибгина қолмай, ҳатто бу таълимот хусусида бугунги кунгача етиб келган муҳим асарлар яратилгани бизга маълум. Худди шу даврда Шарқий Туркистонда монавийлик бидъати ва буддавийлик эътиқоди руҳида туркий тилда бой адабиёт яратилди. Кишилар онгига асрлар мобайнида ўрнашиб келган шу сингари кўхна ақидалар янги изчил Тавҳид эътиқоди билан алмашуви учун Сунна анъанаси кифоя қилмас эди. Бу курашда холис илмий баҳс қуроли бўлмиш мантиқий тафаккур қудрати ўта зарур эди. Қисқаси, Тавҳид таълимотининг тараққиётида маърифатчилик босқичи ҳар жиҳатдан тарихий зарурият эди.

Юқорида тилга олинган мазҳаблар ривож топиши билан бирга ислом таълимотини талқин қилишда турли оқим ва йўналишлар ҳам вужудга келди. Булар ҳақида профессор М.Имомназаров ўз китобида кенг маълумот бериб ўтади: «Ўз даврида Басра қозиси бўлмиш йирик ва машҳур дин

¹² М. Имомназаров. Миллий маънавиятимиз асослари, с. 143.

арбоби Хасан ал-Басрий (642-728)нинг салоҳиятли шогирди Восил ибн Ато (699-748) бир масалада устози билан баҳслашиб қолиб, тарафдорлари билан унинг суҳбатини тарк этади ва янги мустақил йўналишга асос солади. Арабча “иътизала” (тарк этиш) сўздан келиб чиққан ҳолда бу оқим мўътазила деган ном олади. Восил ибн Атога тегишли деб ҳисобланувчи китобларнинг бири «Ат-Тавҳид вал-Адл» деб ном олган. Кейинги асрда унинг издошлари Муҳаммад б. Аббод (вафоти 830), Абу Исҳоқ ал-Наззом (вафоти 845), Абу Хузайл ал-Аллоф (749-849) ва бошқалар мўътазиланинг беш асосий қоидасини ишлаб чиқдилар. Мўътазила оқими бошлаб берган Калом фалсафасига Х асрдан яна икки мустақил йирик оқим қўшилди. Уларнинг биринчиси кўпчиликка маълум бўлган ашъария оқими бўлиб, асосчиси Абулҳасан Али ибн Исмоил ал-Ашъарий (873-935) номи билан шуҳрат қозонди. Бу оқим кўпроқ шофеъий, моликий, ханбалий мазҳабларининг ақидавий асоси ҳисобланади. Иккинчиси бизнинг буюк юртдошимиз Абу Мансур Муҳаммад ибн Муҳаммад Ал-Ҳанафий ас-Самарқандий ал-Мотрудий (870-944) бўлиб, бу улуғ зот Калом илмининг иккинчи мустақил оқими мотуридияга асос солди. Олимнинг асосий асарларидан «Китоб ут-Тавҳид» ва «Китоб таъвилат ал-Қуръон» каби йирик китоблари бизгача етиб келган. Бу зотнинг қарашлари ҳанафий мазҳабининг ақидавий ёндошувларига асос бўлиб келмоқда.

1040-1044 йилларда Бағдод ва Самарқандда бу таълимотлар расмий ислом ақида ва арконлари сифатида тан олинди ва ҳаётга жорий этилди. Мотуридия оқимининг ашъариядан фарқли равишда инсонни соҳиби ихтиёр деб ҳисоблаши ва инсон оқим яхшилик ва ёмонлик (хайру-шар)ни бир-биридан ажрата олади, дейиши Мовароуннаҳр ва Хуросонда кейинги (XII-XV) асрларда илм-фан равнақ топишига йўл очди¹³.

Ислом маърифатчилиги босқичида шариат илмлари билан бир қаторда Борлиқ ҳақиқатини англаб етишнинг бошқа йўналишлари ҳам кенг ривож олди. IX асрда фалсафа йўналишининг биринчи йирик вакили Ал-Кинди (800-870) ижод этган бўлса, X асрга келиб бизнинг диёримиздан етишиб чиққан Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Узлуғ Тархон Форобий (873-950) “устози соний” номи билан жаҳонга донг таратди.

Форобий 160 дан ортиқ асар ёзган қомусий билим соҳиби эди. У қадим Юнон файласуфлари меъросини чуқур ўрганиб, уларга шарҳлар ёзди. У илмнинг турли йўналишлари бўйича (фалсафанинг умумий масалалари, билиш назарияси, фанлар таснифи, математика, астрономия, мусиқа, адабиёт назарияси, нотиклик санъати, физика, кимё, тиббиёт, биология, этика, педагогика, ҳуқуқшунослик, давлатни бошқариш назарияси, сиёсатшунослик ва бошқа турли соҳаларда) мустақил рисоалар яратди.

Табиий фанлар соҳаси ривожига беқиёс ҳисса қўшган юртдошларимиздан яна Абу Абдуллоҳ Хоразмий (вафоти 997), Абу Али Ибн Сино (980-1037), Абу Райҳон Беруний (973-1048) каби жаҳонга машҳур алломалар айна шу даврда яшаб ижод этдилар.

¹³ М. Имомназаров. Миллий маънавиятимиз асослари, с. 112-125.

Бу даврда Борлиқ ҳақиқатини ўзига хос бир тарзда англаб етишга уринган яна бир йўналишни ҳам тилга олиб ўтиш жоиз. Шиа мазҳабидан ажралиб чиққан исмоилия бидъати асосида шаклланган бу оқимнинг мавзу юзасидан аҳамияти шундаки, улар биринчилардан бўлиб, зоҳирий ва ботиний илмларни фарқлаш тарафдори бўлиб чиқдилар ва шунга мувофиқ бу йўналиш **ботиния** номи билан машҳур бўлди. Улар авом учун (яъни оддий халқ учун) зоҳирий илмлар ҳам кифоя қилади, деб ҳисоблаб, хос кишилар учун мўлжалланган мураккаб назарий муаммоларни тадқиқ этиш мақсадида яширин равишда иш олиб борувчи – “Ихвон ус-сафо ва хуллон ул-вафо (Пок биродарлар ва вафоли дўстлар) деб ном олган илмий уюшма ташкил қилдилар ва бу уюшма аъзолари ҳаракати билан X асрда 52 рисоладан иборат ботиний билимлар қомуси тузилди. Бу мажмуада башарият томонидан исломгача яратилган илмий мерос мантикий таҳлил этилиб, риёзиёт, табиатшунослик, диний билимлар ва Олий ҳақиқат сирларига оид қатор масалалар ҳар тарафлама кўриб чиқилган эди¹⁴. Марказий Осиёлик буюк мутафаккир шоир Носир Хусрав(1004-1088) ҳам шу йўналишнинг атоқли вакилларида бўлганлиги маълум. Афсуски, Ғаззолий ва Умар Хайёмлар тилга олган бу йўналиш кейинчалик янглиш бидъатлар ботқоғига ботиб, натижада йўқ бўлиб кетди.

Тасаввуф таълимоти ҳам ислом маърифатчилиги даврида назарий жиҳатдан янада ривож олиб, IX аср охири X аср бошларида Жунайд Бағдодий (в. 910), Мансур Халлож (858-922) каби машҳур сиймолар етишиб чиқди. X аср охирида тасаввуф бўйича илк умумлаштирувчи китоблар - «Китоб ал-лума фит-тасаввуф» (Абу Наср Абдуллоҳ ибн Али Саррож, вафоти - 988), «Китоб ат-таарруф ли мазҳаб ул-тасаввуф» (Муҳаммад ибн Иброҳим Бухорий Калободий, вафоти - 995) кабилар ёзилди. Тасаввуф таълимотининг кенг ёйилиши XI асрдан бошланди, дейиш мумкин. Бу аср тасаввуф насрий адабиётнинг йирик вакили, Алишер Навоий тарафидан «пири Ҳирот» деб улуғланган Абдуллоҳ Ансорий (1006-1089), форс тилида ижод қилган халқчил тасаввуф шеърляти вакиллари Бобо Тоҳир Урён, Абусаид Абулхайр (967-1048), Абдулҳасан Ҳароқоний (вафоти - 1033), Бобо Кухий (вафоти - 1050), тасаввуф ҳақида турли рисоалар муаллифлари Кушайрий (987-1073), Ҳужвирий (вафоти - 1076), Ас-Суламий (937-1021) ва тасаввуфнинг бошқа машҳур амалиётчи ва назариячилари яшаб ўтган даврдир.

Ислом маърифатчилиги босқичида айни инсоннинг маънавий камолоти, қалб тарбияси масаласини ўз асос мақсади қилиб, керак бўлса бутун ҳаётини шунга бағишлаган инсонлар суфий пири муршидлари эди. Тасаввуфга оид маълумотларда бу йўналиш моҳиятига оид турлича шарҳлар берилади. Кўпчилик сўфийликнинг келиб чиқишини “аҳли суффа” билан боғлайди. Аҳли оиладан айру, дунё ташвишларидан озод ва бутун маъноси ила фароғатли бир ҳаётга молик бўлган бу зумра-и муборакнинг

¹⁴ М. Имомназаров. Миллий маънавиятимиз асослари, с. 151-152.

аксари вақтлари Расули Акрам (с.а.в.)нинг ҳузурларида кечарди. Расулулоҳдан файз олароқ Қуръон таълими билан шуғулланар эдилар. Булар орасидан етишиб чиққан мукаммал имон эгалари янги мусулмон бўлган қавмларга таълими Қуръон учун юбориларди¹⁵.

IX асрда тасаввуфнинг Басра, Бағдод ва Хуросон мактаблари майдонга кела бошлади. Бу оқим вакиллариининг диққат назари қалбни поклашга қаратилган эди. Бу йўл орқали турли машаққатлар чекилар, дунёвий ташвишлар унутилиб, зуҳд ва тақвога аҳамият берилган. Шайхга қўл берилиб, мурид бўлиб, унинг берган топшириғи бўйича амал қилинар эди. Кўплаб сўфий шайхлари ўзларининг авлиёликлари билан шуҳрат қозонганлар. Валий ким? Валий дегани орифлик даражасига эришган инсондир. Асли муриднинг ҳам мақсади шу – орифлик даражасига етиш. Орифлик нима? Китобда шундай таъриф берилади: “Орифлик мақоми – ирфоний камолотда “ҳақиқат” босқичига кўтарилиб, валийлик даражасига етиш”. “Ориф – ладуний билим эгаси, Борлик ҳақиқатини моҳиятан англаб етган, ўз руҳиятида Борлик ҳақиқати билан мукаммал уйғунлик ҳосил қила билган шахс, тасаввуфда маънавий камолотнинг олий даражаси бўлмиш “ҳақиқат” босқичига кўтарилган солик”¹⁶. Бундай инсонлар ўз замон ва маконининг маънавий кутби саналганлар, нафақат уларга қўл берган муридлар, балки уларга чин дилдан ихлос қилган оддий инсонлар ҳам уларнинг кароматларидан файз олиб, улардан дуо сўраганлар. Бугунги кунда баъзи сўфийлик сир-асроридан беҳабар кишилар, мурид муршид иродасига тўлиқ бўйсунити керак экан, ҳўш, агар шайх ўз муридиди бирор нотўғри йўлга бошласа-чи, деб қолишлари ҳам мумкин. Ҳеч ким танимайдиган бир муттаҳам “башоратгўй”га ишонган одам, дарҳақиқат, чув тушиб қолиши ҳеч гап эмас. Аммо ўз замонасининг маънавий кутби ҳисобланган пири муршидлар эл орасида таниқли ва мўътабар инсонлар бўлишган, улар доимо хосу омнинг назарида бўлганлар, фақат даҳриёна дунёқараш мажбурий жорий этилган яқин ўтмишимизда бундай асрий қадриятлар поймол этилиб, умуман инсонлар орасидаги ўзаро самимий ишонч туйғулари ўрнига сотқинлик ва дўстга хиёнат, энг улуғ маънавият эгаларига ҳам “ҳалқ душмани” деб қараш, инсонларни фақат амали ва бойлигига қараб ҳурмат қилиш, эртага амалидан тушса, таниб танимасликка олиб ўтиб кетиш сингари энг тубан ахлоқий қусурлар жамият онгига сингдириб борилди. Биз бугун шундай разил шубҳа-гумонлар чангалидан ҳалос бўлиш учун ҳам миллий маънавий қадриятларимизни янада чуқурроқ ва жиддийроқ ўрганмоғимиз керак.

Орифлик мақомига эришиш осонликча бўлмайди. Бунинг учун солик (яъни суфийлик йўлига кирган одам) кўп риёзат чекиши, муридликнинг барча машаққатларини, нафақат сабр-бардош, балки ички бир хушнудлик ва ризолик билан бўйинга олиши, ўз нафсини буткул жиловлаб, фақат Ҳақ ишқи билан нафас олиши керак. Шундагина у илоҳий файзга муяссар

¹⁵ ??????? 1977.

¹⁶ М. Имомназаров. Миллий маънавиятимиз асослари, с. 413.

бўлиб, дил кўзи очилиши мумкин. Ўша даврларда маънавий камолот талабидаги инсонлар ҳақиқий пири муршидни қидириб, не-не юртлардан келардилар ва агар тариқат ва маърифатни такмил қилиб, пирдан иршод олишга эришсалар, яна ўз юртларига қайтиб бориб, уерда янги халқа тузар эдилар, яъни юртдошлари маънавий камолоти билан машғул бўлардилар. Кейинчалик (XII-XIII асрларга бориб) дунёнинг турли ўлкаларида турли тасаввуф тариқатлари шакллана бошланди¹⁷. Жумладан, бизнинг Марказий Осиёда Яссавия, Кубравия, ва Нақшбандия-хожагон каби тариқат йўллари ташкил топди ва ривожланди. ва ҳозирги кунларда ҳам давом этиб келмоқда.

3-фасл. Ғаззолий асарларида маънавият назариясининг ишлаб чиқилиши.

Ислом оламининг машҳур имомларидан саналмиш буюк фақиҳ, мутафаккир-файласуф, мутакаллим ва мутасаввуф, “ҳужжат ул-ислом” унвони соҳиби имом Абу Ҳомид Ғаззолий Тусий илмий меросининг ислом маънавияти ривожигаги ўрни ва аҳамияти ҳар жиҳатдан эътиборга лойиқдир. Ушбу буюк аллома яшаган даври ва амалга оширган ишлари билан Ислом минтақа маънавияти такомилида ўзига хос ўрин эгаллайди. Ғаззолий 1058 йилда туғилди. Бу пайтда Ислом маърифатчилиги босқичининг буюк намояндалари Абу Райҳон Бируний ва Абу Али ибн Синолар бу фоний дунёни тарк этган эдилар. Исломий илмларга қайта ҳаёт бахш этган бу улуғ имом вафот этганларида (мелодий 1111 йилда) ислом минтақа маънавиятида янги босқич – Тасаввуф тариқатлари ва ирфон босқичи – энди бошланган эди. Том маънода олганда, бу улуғ аллома ўз ҳаёти ва ижоди билан ақл ва мантикий тафаккурга таянган Ислом маърифатчилиги босқичини якунлаб, кейинги - Тасаввуф тариқатлари ва ирфон босқичи ни бошлаб берди, ўз илмий-ижодий фаолиятини зоҳирий илмларни чуқур эгаллашдан бошлаб, умри охирида ботиний илмларнинг асл моҳиятини тушуниб етиш ва уларни назарий теранлик билан ёритиб бера олиш даражасига кўтарилди. Шуларни инобатга олган ҳолда биз ўз ишимизда асосий диққатни ушбу улуғ ислом мутафаккирининг асарларига қаратишни лозим топдик.

Алломанинг ҳаёти ва ижодига назар ташлайдиган бўлсак, унинг ёзган асарлари ислом оламида маълум ва машҳурдир. Унинг асарларига нафақат ислом оламида, балки бутун жаҳонда қизиқиш кучли эканлиги уларнинг турли даврларда кўплаб чет тилларига таржима қилинганлигидан ҳам маълум¹⁸. Шу жумладан, “Кимёи саодат”ни форсчадан туркий тилга ўгирган (Шарқий Туркистонда) маърифатчи олим Муҳаммад Исо таржимасида

¹⁷ Ислам. Энциклопедик луғат, с. 225-229.

¹⁸ Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимёи саодат. 12-13 бетлар.

Ғаззолийнинг Исроил Пайғамбарларига тенглаштирилганлик ривояти келтирилади.

Имом Ғаззолий умри давомида ислом илми камоли, имон-этиқодни юксалтирувчи кўплаб буюк асарларни мерос қилиб қолдирди. Унинг “Ихйаи улум ад-дин” (“Дин илм-ларининг тирилиши”), “Мақосидул-фалосифа” (“Файласуф-ларнинг мақсадлари”), “Таҳофут ул-фалосифа” (“Файласуф-ларнинг янглишувлари”) “Фазойихум ботиния” (“Ботинийликнинг расволиги”), “Мукошифат ул-қулуб”, “Қистас ул-мустақим” (“Ҳақиқат мезонлари”) асарлари араб, форс, турк, олмон, лотин, рус тилларида нашр этилган. Ўз асарлари билан Ғаззолий фалсафий тафаккур тараққиётига таъсир кўрсатиб, кейинчалик Ибн Рушд, Ибн Халдун, Иммануил Кант, Рене Декарт, Давид Юм, Георг Гегель каби мутафаккирларнинг етишиб чиқишига майдон очиб берди. Хусусан, Янги давр Европа фалсафасининг машҳур намояндаси Гегель Ғаззолий ҳақида “Мантиқ ва метафизикага доир асарлар муаллифи, шарқона буюк ақл эгаси” деб баҳо берган эди¹⁹.

Имом Ғаззолий умрининг охирида ўзининг араб тилида ёзилган 4 қисм, 40 китобдан иборат “Ихйаи улум ад-дин” номли фундаментал асарини кенг китобхонлар оммаси фойдалана олишлиги учун қисқартириб ва бироз соддалаштириб форс тилида “Кимёи саодат” асарини яратди. Бу китобга янгидан ёзилган каттагина муқаддима моҳиятан маънавият назарисига кириш бўлиб, бизнинг мавзу учун алоҳида аҳамиятга эга бўлганлигидан ушбу фаслда уни батафсил кўриб чиқишни лозим топдик.

Муқаддима тўрт унвондан иборат. «Шундан:

- 1) Аввалги унвон: ўзни танимоқнинг баёнидадур.
- 2) Иккинчи унвон: Ҳақ субҳанаҳу ва таало баёнидадур.
- 3) Учинчи унвон: дунёнинг ҳақиқатини танимоқ баёнидадир.
- 4) Тўртинчи унвон: охиратнинг ҳақиқатини танимоқ баёнидур»²⁰.

Асарни ўқиганда, баъзи жумлаларда биз учун нотаниш бўлган, тушунилиши қийинроқ сўзлар учрайди. Сабаби, асарнинг туркий таржимаси бугунги кунимиздан анча илгари Шарқий Туркистонда амалга оширилган. Ғаззолий ўз мақсадини баён қилишда турли тамсиллардан (ўхшатишлардан) кенг фойдаланади. Ҳақиқатни очиб беришда тамсиллар (мисоллар) дан фойдаланади, Масалан, дил (ўзбекча “кўнгил”)нинг таърифи: “Ва дилдин мурод **ҳақиқати одамий**дурким, ани гоҳи руҳ атарлар ва гоҳи нафс дерлар, Дил деб гўшт порани айтмасмизким, сийна, яъни кўкракнинг чап тарафида кўйилибдур. Анинг ҳеч қадри ва эътибори йўқдур. Ул гўшт пора ҳайвонотда ва ўликларда ҳам бордир. Ани зоҳир кўзи бирга кўргали бўлур. Ҳар нимарсаки зоҳир кўзи-ла кўринур, ушбу оламдиндурки, ани олами шаҳодат дерлар. Ва дилнинг ҳақиқати ушбу оламдин эрмасдур, ва бу оламда ғариб ва мусофирдир.

¹⁹ Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимёи саодат. 12-бет.

²⁰ Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимёи саодат. 28-бет.

Дил бу кўхна олам работидин охират дор ул-нажотига қайтмоққа келибдур. Ул гўшт пора (юрак) подшоҳ дилнинг маркаби (улови) ва асбоби суфраидир. Ва ҳамма аъзои бадан дилнинг лашкаридур. Ва жумлаи баданнинг подшоҳи дил - калбдур”²¹ (К.С.31-бет).

Китобни ўқиганда шу нарса аён бўладики, аслида дил (яъни, кўнгил) руҳнинг маконидур. Аллома “руҳ ҳақиқати нима” деган саволга очиқ жавоб бермайди. Чунки руҳ сирини баён қилишга шариатда руҳсат берилмаган.

“Ва йасъалунака ани-р-руҳ, кул ар-руҳу мин амри робби.”

(Яъни: “Эй Муҳаммад(с.а.в.), сендан руҳ ҳақида сўрайдилар, айтгил, руҳ парвардигори олам амридан”²²).

Инсон руҳи моддий олам унсурлари каби қайд остида эмас, жасад қайд остида, яъни микдор ва ҳажм каби ўлчовларга бўйсунди. Руҳнинг абадий йўқолмаслиги, алломанинг тушунтиришига кўра, унинг номоддийлиги, яъни, андоза ва микдорга бўйсунмаслиги билан боғлиқ²³. Шу ўринда изох бериб ўтиш лозимки, собиқ Шўролар даврида даҳриёна қарашларга биноан оламда фақат моддий мавжудотлар бор, номоддий мавжудотлар ҳақидаги тасаввурлар янглишув, хурофот деб қаралди. Бугунги кун илми бундай қарашларнинг нақадар чекланган эканлигини тўла-тўқис очиб ташлади.

Бироқ ҳайвонот руҳи (яъни жони) ҳам бордирки, у қисматни қабул қилади, яъни қайд остида. Ғаззолий инсон руҳини “Худои азза ва жалланинг маърифати маҳалли (ўрни)” деб изоҳлайди²⁴. “Бу латиф руҳ на жисмдир ва на араз, балки жавҳардир. Фаришталар (шу) жавҳар жинсидандур”²⁵. Ҳайвонларда бу руҳ йўқдур.

Шу ўринда бир нозик нарса ёдга тушадики, профессор М.Имомназаров таъбири билан айтганда, “Инсон маънавий камолот имконига эга бўлган ягона моддий мавжудот.”²⁶

Бизга маълумки, инсон баданида беш ҳиссиёт мавжуддир, яъни кўриш, эшитиш, ҳид билиш, таъм билиш ва сезиш (силаб билмоқлик). Бадан – моддий вужуд сифатида сув ва тупроқ(яъни суюқлик ва қуруқ моддалардан), ҳарорат ва рутубат (яъни иссиқлик ва совуқлик) ҳолатларидан зиддиятли ва мураккаб қилиб яратилган бўлиб, унинг ўз тирикчилигини сақлаши учун таом ва ичимликка ҳожати бордур. Дил шу бадан мамлакатига подшоҳ қилинган бўлиб, ундаги барча аъзолар ва ҳиссиётлар гўё подшоҳ лашкарлари каби дилнинг фармонидадирлар. “Дилнинг иши - абадий саодат талаб қилмоқликдур. Ва анинг саодати - Ҳақ таолони танимоқлиғ ва унинг яратиш қудратини ва яратган нарсаларини билмак бирла ҳосил бўлғусидур”²⁷.

Маълумки, Ислом маърифатчилиги босқичининг буюк намояндалари Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Бируний ва Абу Али ибн Сино, Юсуф Хос Ҳожиб ва бошқалар доимо ақлни биринчи ўринга қўйиб, инсонни ҳайвондан

²¹ Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимёи саодат, 31-бет.

²² Қуръони карим, ал-Исро сураси, 85-оят.

²³ Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимёи саодат, 33-бет.

²⁴ Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимёи саодат, 34-бет.

²⁵ Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимёи саодат, шу саҳифа.

²⁶ М. Имомназаров. Миллий маънавиятимиз асослари, с. 34, 405.

²⁷ Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимёи саодат, 34-бет.

фарқловчи жиҳат унинг ақли ва нутқ қобилияти деб келишган. Улар наздида айни ақл инсон вужудининг ҳукмдори ҳисобланган. Ғаззолий ўзи ҳам теран ақл ва қудратли мантиқий тафаккур эгаси бўлган ҳолда энди ақлни эмас, кўнгилни инсон вужудининг подшоҳи деб эълон қилмоқда. Бунинг сабаби нима? Сабаб шу ердаки, инсоннинг ҳаётдан асл мақсади бахт-саодатга эришувдир. Форобий ҳам шундай ҳисоблаган. Аммо “устоди соний” инсон ўз ақлини, тафаккурини ишга солса, ўз бахтини топади, нафақат алоҳида инсон балки бутун инсоният ақлга таянса, саодатли ҳаётга эришиши мумкин деб ҳисоблаган²⁸. Аммо воқеъ ҳаётда бу умидлар оқланмади. Чунки инсонга ақл ва тафаккурдан ташқари турли ҳиссиётлар, ғазаб, шахват, ғафлат, кибр сингари қусурлар ҳам доим ҳамроҳ. Уларни шайтони лаин доим ақл ва тафаккурга қарши жангга чорлаб туради. Ва умуман, инсоннинг ҳақиқий бахт-саодати нимада, деган саволга кўпчиликнинг ақли доимо ҳам тўғри жавоб топа бермайди.

Ғаззолийнинг асари беҳуда “Кимёи саодат” деб номланмаган. Алломанинг мақсади ҳақиқий инсоний бахт-саодат аслида, яъни моҳиятан нима эканлигини ўз ўқувчиларига баён қилиб бериш. Китобнинг илк фасллари номланишига эътибор берайлик:

(1) “Фасл. “Саодат кимёси”нинг таърифи”.²⁹ Ўша даврда мавжуд қарашларга кўра агар муайян жавҳар билан ишлов берилса, оддий мис олтинга айланиши мумкин эди. Ўша давр кимёгарлари ана шу сирли жавҳарни излаш, унинг таркибини аниқлаш бўйича мураккаб тажрибалар ўтказар эдилар. Бир моддани кимёвий ишлов бериб иккинчи моддага айлантириш билан шуғулланувчи ҳозирги замон химия фани неча асрлик ана шундай тажрибалардан ўсиб чиққан. Ғаззолий ана шу илмга қиёсан ўз китобида инсонга ҳақиқий саодат йўлини кўрсатмоқни ният қилган.

(2) “Фасл. Инсонлик унвонини пайдо қилмоқ баёнида”³⁰. Биз бугун “маънавият – ўзликни англашдир” деймиз. Пайғамбаримиз (сав)нинг муборақ ҳадисларида “ким ўз нафсини таниса, Парвардигорини танийди” дейилади. Ғаззолий ўз китобида айни шу масалага диққат қаратади: “Аввалги унвон: инсон ўз нафсини танимоғи баёнидадир. Ҳазрати Ҳақ субҳанаҳу ва таолони танимоқнинг калиди ўз нафсини танимоқдир. Айтибдурларки:

Ман ʼарафа нафсаҳу фа қад ʼарафа роббаҳу.

Яъни, ҳар киши ўз нафсини (руҳини, ўзлигини) таниса, батаҳқиқ Парвардигорини танигайдур. Ушбу маънидин Ҳақ субҳанаҳу ва таоло Каломи мажидда хабар берибдурки:

Са-нуриҳим оятино фил-офоқи ва фий анфусиҳим.

Токи уларга унинг (Қуръоннинг) ҳақ экани маълум бўлгунча, албатта, Биз уларга атрофдаги ва ўз вужудларидаги аломатларимизни кўрсатажакмиз.³¹

²⁸ Форобий. Фозил шаҳар одамларининг қарашлари.

²⁹ Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимёи саодат, 26-бет.

³⁰ Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимёи саодат, 29-бет.

³¹ Қуръони карим, Фуссилат сураси, 53-оят.

Тафсири: Яқиндурким, кўрсатурмен уларга қудратимнинг аломат ва нишонларини осмон ва замин ичида, ўз нафсларида, тоинки ҳақиқати Ҳақ уларга маълум бўлғай.”³²

Инсон мураккаб мавжудот. Унда жамотот (яъни тош, тупроқ, сув, ҳаво сингари оддий жисм) хоссалари ҳам, наботот (ўсимлик) хусусиятлари ҳам, ҳайвонот дунёси сифатлари ҳам йўқ эмас. Шу билан бирга унинг асл инсоний хислатлари мавжудки, буларни олдингилардан фарқ қилмас экан, ҳали инсон ўзлигини англаб етмабди. “Ва ул сифатларким, ботинингда жам қилибдурлар, баъзиси чаҳорполар (сигир, қўй каби ўтхўр ҳайвонлар) сифати ва баъзиси даррандалар (гўштхўр, ваҳший ҳайвонлар) сифати ва баъзиси фаришталар авсофларидур. Ва сен бу сифатларнинг қайси бирига эгадурсен?”³³

Ғаззолий ўқувчини аямайди, аччиқ ҳақиқатни очиқ баён қилади: “Чунончи, чаҳорполарнинг ғизоси (емиши) ва саодати –емак ва ухламак ва муошарат (жинсий алоқа) қилмоқликдур. Агар сен чаҳорполар жумласидан бўлсанг, жажд қилғилки, кеча-кундуз емак ва ичмак бирла нафсинг хоҳишига машғул бўлғайсен.

Ва даррандалар ғизоси ва саодати – тишламак ва ғазаб қилмак ва ўлдирмоқликдур. Ва девларнинг ғизоси фитна ва макр ва ҳийла қилмакдур.

Агар сен тўртоёқлилар, яъни ҳайвонлар, даррандалардансен, буларнинг ишларига машғул бўлғил. Ва уларнинг тариқасин ўзингга лозим тутғилки, токим тўрт оёқлилар мартабаси ва уларнинг саодатига етғайсен”.³⁴

Ғаззолий инсонни бундай ҳайвоний майллардан юксакликка кўтарилиб, фаришталар саодатига эришиш мақсадини ўз олдига қўйишга даъват қилади. Ва ўз китобида бунинг йўллари батафсил баён қилади. Бунда аллома инсоннинг моддий эҳтиёжлари ва ҳис-туйғуларини инкор қилиш йўлидан бормайди, балки моддий ва маънавий хислат ва сифатлар, талаб ва эҳтиёжлари муназзам бир тизим ҳолига келтириб, ўзаро муносабатларини аниқ белгилашни мақсад қилиб қўяди.

Кейинги фасллар: (3) “Дилингни англасанг, ўзингни танигайсен”, (4) “Дил ҳақиқати”, (5) “Рух ҳақиқати”, (6) “Беш ҳиссиёт”, ... (11) “Дилни ёмонликдан пок қилмоқ баёнида”, (12) “Одам вужудидаги авсофи замималар – ёмон сифатлар баёнида”, (13) “Дил олами ажойибларнинг ниҳоясизлиги баёнида”, (14) “Дилнинг олами малакутийга очилган равзанаси баёнида”, (16) “Дилнинг қудратлари баёнида” (21) “Одам танасининг хилқатидаги ажойиботлар баёнида” ва ҳоказо. Ушбу сарлавҳалардан ҳам маълум бўлиб туриптики, Ғаззолий муаммоларни бирма-бир батафсил таҳлил қилган.

Буюк ислом олими инсоннинг моддий вужудини ҳам, ҳаётий эҳтиёжларини ҳам рад этмайди, кераксиз нарса деб билмайди, балки уларнинг ҳар бири ўз масъул вазифасига эга эканлигини, инсон сезги аъзоларидан ёки ҳиссиётларидан бири бўлмаса ёки камчиликка эга бўлса,

³² Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимёи саодат, 29-бет.

³³ Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимёи саодат, 30-бет.

³⁴ Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимёи саодат, шу саҳифа.

инсон маънавий камолотига ҳам таъсир кўрсатиши мумкинлигини таъкидлайди. Инсон бадани моддий вужуд бўлгани учун унинг ўз тирикчилигини сақлаб туриш учун емак ва ичмакка, душмандан ҳимояланишга эҳтиёжи бор. Шу сабабдан зоҳирий (ташқи) ва ботиний (ички) “лашкар”лар унинг хизматида: 1) қўл, оёқ, тил, кўз, меъда; 2) иштаҳо, кўрқув, шаҳват, ғазаб ва шу кабилар. Дил – подшоҳ, унинг ўз лашкарлари ва лашкарбошилари бор. Масалан, идрок ва унга бўйсунувчи беш ташқи сезги аъзоси, беш ботиний қувват – хаёл, тафаккур, ваҳм, ёд олиш ва эсда сақлаш. Уларнинг ҳар бири ўз вазифасига эга ва агар улардан бирига ҳалал етса, одамнинг қиладиган амалларига ҳам ҳалал етгусидир.

Ғаззолий инсон баданини мамлакатга, дилини (қалбини) подшоҳга ўхшатар экан, ақлни вазир, шаҳватни хирождор, ғазабни тунги подшоҳ дея тарифлайди. Агар подшоҳ-дил вазир-ақл маслаҳати билан иш қилса, шаҳват ва ғазабни вазир-ақлга бўйсундириб, унинг фармойишида тутса, бадан мамлакати унинг низомида бўлмай ва саодат топиб, Ҳақ таолланинг маърифатини ҳосил қилгусидир. Агар дил- подшоҳ ақл-вазирни шаҳват ва ғазаб қўлига асир қилиб қўйса, бадан мамлакати вайрон бўлиб, подшоҳ-дил ҳам тутқун бўлиб, бадбахт ва ҳалок бўлгусидир. (Бундай ҳолатдан Аллоҳ ўзи асрасин!).³⁵

Бадан беш ҳиссиётга уловдир, сезгилар идрокка хизматда, идрок ақлга ёрдамчидир, токи ақл ҳиссиётлар ва идрок ёрдамида Ҳақ таоланинг ажойиб-ғаройиб қудратларини билгай. ва ақлни дил учун яратибдурларким, ақл дилнинг шамчироғидур. Дил Ақл ёрдамида Ҳақ таоланинг жамоли бокамолини мушоҳада қилгайким, ул жамоли бокамол Дилнинг биҳиштидир. Инсон вужудидаги шаҳват ва ғазаб яратилишда ҳайвонот билан бирхилдир, чунки емоқ, ичмоқ, насл қолдирмоқ шаҳватга, урмоқ, ўлдирмоқ эса ғазабга алоқадордир. Ақлнинг иши эса илм, маърифат ва ахлоқи ҳамидалар бўлиб, булар фаришталар сифатидандир.

Шу ерда бир фарққа эътибор бермоқ керакки, ҳайвон ва фаришталар сифати бир мақомдадир, ўзгармасдир. Ҳайвонлар иши емоқ, ичмоқ, насл қолдирмоқ ва яратганга тасбеҳ айтмоқ. Фаришталар эса доимо ибодат, зикр, тасбеҳдадир. Аммо инсон эса, суқутда (тубанлашувда) ҳайвондан ҳам паст даражага тушиши мумкин, юксалишда эса фаришталардан ҳам ўтиши мумкин. Буни исботи сифатида инсон инкори улуҳиятда (Аллоҳни инкор қилишда) шу даражага келдики, яқин ўтмишда ким Аллоҳга имон келтирса, унга қарши жанг эълон қилинди.. Моддиюнчилик фалсафасини байроқ қилганлар ҳатто ўз инсоний мақомларини инкор қилиб, ўзларини нафақат ҳайвонга тенглаштирдилар, балки ундан ҳам паст тушиб, инсонни беақл моддият-материянинг маҳсули деб атадилар.

Фаришталардан ҳам юксалишнинг исботига келсак, Пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо (салаллоҳи алайҳи вассалам)нинг мерож кечасида

³⁵ Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимёи саодат, 30-бет.

сидратул-минтаходан ҳам ўтиб қоби қавсайнда (икки ёй узоқлигидаги масофада) Ҳақ таоло ҳузурига кўтарилишидир.

Бундан маълум бўладики, инсон икки табақа ўртасида яратилган, яъни ҳайвонлар ва фаришталар, Тубанликка тушишда ҳам ва аълои уллийинга юксалиши учун ҳам инсоннинг имконияти бор .

Ғаззолий ақлни Инсонга берилган энг буюк неъмат деб ҳисоблайди. Одам ўзини яратган Халлоқини шу ақлу-идроки воситасида танийди. Аллоҳ таолонинг ажойиб ва ғаройиб яратиш қудратини тафаккур билан мушоҳада қилади ва ақл нури билан ўзини ғзаб дастидан халос қилади. Бу фаришталар сифатидан бўлиб, ҳамма ваҳший ҳайвонлар сифатидан ғолибдир. Аллоҳ рўйи заминидаги барча мавжудотларни инсонга мусахҳар қилди(бўйсундирди)³⁶.

Ғаззолий ақлни шундай улуғлайди. Аммо дилни барибир ақлдан устун кўяди. Нега? Устознинг ўзига сўз берайлик:

“Дилнинг шарофати ул жиҳатдиндурки, ҳамма мавжудотдин ажиброкдур. Тўла (кўпчилик) халқ дилнинг ҳақиқатидин ғофилдур. Бас, дилнинг шарофати икки ваҳҳдин: бири илм жиҳатидин, яна бири қудрат сабабидиндур.

Аммо дилнинг шарофати илм жиҳатидин икки табақадур. Бири улки, ҳамма халқ ани билурлар. Яна бир табақа пўшида(яширин)дурки, ҳар киши билмас. Бу табақа азизрокдур...

Дилда андоғ қувват бордурки ҳамма илм ва ҳамма ҳунарларни билур. Ва ҳамма китоблар маъносини фаҳм қилур. Чунончи: илми хандаса ва илми ҳисоб ва илми тиб ва илми нужум ва илми шариат ва илми касб. Бовужуди улким, дилнинг бир қисми қисматни қабул қилмас (мангу тирикдур). Мунча илмлар анга сиғар. Балки ҳамма оламини дилга нисбат қилмоқ бирла, дарёдан катра мисолидур. Ва ҳар лаҳзада ўзини фикри-ҳаракати билан тахтасародан аълои уллийинга ва машриқдан мағрибга сайр қилур. Бовужуд улки, олами хокда барқарордур. Ва ҳамма юлдузлар ва сайёраларнинг андоза ва миқдорини билур”³⁷...

“Ва бундан ажиброқ буким, дилнинг ич тарафидин олами малакут (боқий олам, фаришталар олами) сори равзана –дарича, туйнук очикдур... Олами малакутий деб руҳоний оламини айтурлар... Ул вақтики дилнинг равзанаси очик бўлур, яъни дилдан ташқарига туйнук очилиб, олами малакутийдin ва Лавҳул Маҳфуздин ғайб ишларни кўрмакка турар. То ончаким, келадургон замонда воқеъ бўладургон ишларни ҳам билар”³⁸... Бу ҳолатни Ғаззолий шундай тушунтиради: “... дил мисоли ойнадир. Лавҳул Маҳфузнинг мисоли, яна бир ойнага ўхшарким, анингда ҳамма мавжудотнинг сурати ёзилғандур. Бас, икки ойнага рўбарў қилса, бир ойнадаги сурат яна бир ойнага тушганга ўхшаш. Лавҳул Маҳфуздаги мавжудотнинг сурати ойнаи дилда жилвагар бўлғусидир. Бу мартаба ул вақтда ҳосил бўлурким, ул дил ойнаси соф бўлуб, моддий дунёдан ўзини

³⁶ Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимёи саодат, 44-бет.

³⁷ Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимёи саодат, 45-бет.

³⁸ Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимёи саодат, 46-бет.

фориг айлаб олами малакутийга муносабат пайдо қилса, бу вақтда малакут олами ажойибларидан мушоҳада айлар”³⁹.

Демак, дилнинг ақлдан устунлиги биринчи навбатда ундан ғайб оламига, руҳоний оламга ботиний дарица (туйнук) очилиш имконияти борлигида экан. Аммо дилнинг ҳолатлари ҳам ҳархил бўлади. “Ва аммо баъзи дил бўлурким, тийра ва қоронғу ва тубан. Тийралиги (қоронғулиги) ул жихатдиндурки, маъсият (гуноҳ ишлар) зулматидин зангвор – яъни занг ўлтирган(қоплаган)дур. Ва нигунсорлиги (тубанлашуви) ул жихатдиндурки, шаҳват ва ғазаб хоҳишига берилибдур”.⁴⁰ Албатта, бундай қаро кўнгилдан малакут оламига дарица очилиши маҳол. Инсон ўз худбин нафсини (нафси амморасини) енгиб ўтмагунча, бу дунёнинг ўткинчи ҳою-ҳавасларида кўз юммагунча, дилнинг ботиний кўзи очилишига умид йўқдир. Фақат маънавий камолот эгаларидагина бундай фазилат намоён бўлиши мумкин. Яна алломанинг сўзларига кулоқ тутамиз: “Дилнинг равзанаси малакут олами сориға очиқ эрканига иккинчи далил улки, баъзи инсонларда ажойиб, камёб фаросат ва ажиб маслаҳатлар илҳом тариқаси бирга кўнглига келгай. Бас, бу навъ илҳом -ҳис, сезги йўли бирла эмас, балки олами ғайбдин равзанаи дилга етган шуъладур. Яъни руҳи илоҳийдур.

Бас, бу далил бирла билгилки, дил бу оламдин эрмас. Балки олами малакутдиндир”.. Инсон руҳининг Борлиқ ҳақиқатига уйғунлашуви айна шундадир. Шундай қилиб, ислом минтақа маънавияти ривожда илк бор Ғаззолий асарларида дилни ақлдан устун қўйилиши, инсоннинг моддий ва маънавий эҳтиёжларининг муайян поғанадор тизимга келтирилиши ва инсон руҳининг Борлиқ ҳақиқати билан алоқадорлиги кашф этилиши натижасида маънавият назарияси шакллана бошлади.

4-фасл. Ғаззолий асарларида ислом шариати ва маънавиятининг уйғунлашуви.

Имом Ғаззолийнинг “Иҳйаи улум ад-дин” ва “Кимёи саодат” асарлари мустақиллик шарофати билан бизнинг ўлкада энди ўзбек тилига таржима қилиниб нашр этила бошлади. “Иҳйаи улум ад-дин” кўп томли асар бўлиб, таркиби 4 қисм ва 40 китобдан иборат. Унинг қисмлари шундай номланади: “Ибодот”(ибодатлар), “Одот”(одатлар), “Муҳликот”(Инсонни ҳалокатга элтувчи хатти-ҳаракатлар), “Мунжиёт”(Инсонга нажот келтирувчи хатти-ҳаракатлар). “Кимёи саодат” асари, юқорида ҳам эслатиб ўтганимиздек, олдинги китобнинг форс тилидаги қисқароқ ва соддароқ баён қилинган шакли бўлиб, унда янги ёзилган муқаддимадан ташқари юқорида санаб ўтилган тўрт қисм (тўрт рукн) қайтарилган. Фақат иккинчи рукн номи “Муомалот” аталган. Афсуски, ҳануз ҳар икки китобнинг ҳам учинчи ва тўртинчи қисмлари ўзбекчада тўлиқ нашр

³⁹ Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимёи саодат, шу саҳифа.

⁴⁰ Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимёи саодат, 45-саҳифа.

этилгани йўқ. Шу боис биз ўз таҳлилимизни мавжуд имкониятлардан келиб чиқиб, ҳар икки асардан қўлимизга етиб келган қисмларга таяниб, Ғаззолий асарларида шариат ва маънавият уйғунлиги қандай ифодаланганлигини очиб беришга ҳаракат қилдик.

Ислон динининг беш устуни ҳисобланган иймон, намоз, рўза, закот ва ҳаж амалларининг нозик жиҳатларни тушунтириш орқали Имом Ғаззолий ҳам шаръий ва ҳам маънавий жиҳатларни уйғунлаштиришга эришади.

Мусулмоннинг иймон калимаси “Ла илоҳа илаллоҳу Муҳаммаду-р-расулулоҳ”дир. Ҳар бир мусулмон бунини тили билан айтиб, дили билан тасдиқлар. Бу мусулмончиликнинг иқрор ва тасдиғидир. Шаръан иймон калимаси шундан иборатгина бўлмай, Аллоҳга, фаришталарга, китобларга, пайғамбарга, яхшилик ва ёмонлик Аллоҳдан деб билиш, Қиёмат кунига ва қайта тирилиш кабиларни ўз ичига олади.

Ғаззолий таҳоратнинг маънавий жиҳатини изоҳлаб қуйидагича баён қилади: “Мусулмончиликнинг биниси покликдир. Гумон қилмағилки, бу ҳамма фазл ва улуғлик, поклик танҳо баданни ва энгилни, яъни либосни пок тутмоқ бирла ва ё сувни истеъмол қилмоқ бирла эмасдур. Асли поклик тўрт табақа:

Аввалги табақа: Дилнинг ичини Ҳақ таолонинг ёдидан ўзга нарсалардан пок тутмоқ. Ва мақсуд улки, хилватхонаи дил Ҳақ таолонинг ёдидан бошқа нарсалардан пок бўлса, дил Ҳақ таолога машғул бўлур. Калимаи “Ла илаҳа илаллоҳ”нинг ҳақиқати будур. **Сиддиқлар имонининг** даражаси ушбурдир.

Иккинчи табақа: Ботин дилни пок тутмоқ. Ёмон хулқлар, чунончи ҳасад, кибр, риё, ҳирс ва адоват, мундин ўзгалардин кўнглини ораста қилмоқдур. Дил Каъбасини яхши, гўзал хулқлар: тавозеъ, қаноат, тавба, сабр, ҳавфу ражо, муҳаббат ва мундин ўзга фазилатлар бирла безаш. Бас, бу **муттақийлар иймонидур**. Ёмон хулқлардан пок бўлмоқ иймоннинг бир қисмидур.

Учинчи табақа: баданнинг ҳамма андом ва жавахирларини (бадан аъзолари: қўл, оёқ, тил ва ҳоказоларни) гуноҳ ва маъсиятдин, чунончи ғийбатдан, ёлғондан, ҳаром ва хиёнатдан, номаҳрамга қараш ва мундин ўзга гуноҳлардан пок тутмоқ. Ва баданнинг ҳамма ишларида адаб ва Худои таоло фармонларига итоат бирла ораста қилмоқ. Ва бу **порсолар**, яъни ўзини ёмон ишлардан сақловчи **тақводор, художўйлар** даражаси **иймонидур**. Ва баданни ҳаромдан пок тутмоқ иймоннинг бир қисмидур.

Тўртинчи табақа: баданни ва либосни нажосатдан пок тутмоқдурки, то ҳамма бадан рукуъ, сужуд ва аркони намозга ораста бўлғай. Бу кўпчилик **мусулмонлар иймонидурки**, мусулмонлар ва кофирлар орасидаги фарқ ушбу беш вақт намоздур. Ушбу таҳорат ҳам имоннинг бир қисмидир.”⁴¹

⁴¹ Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимёи саодат, 139-саҳифа.

Мусулмонликнинг устунларидан бири бўлган намознинг рухлари зоҳирӣ кўриниши фикҳнинг кўрсатмалари асосида бўлади (яъни намоз ичи ва ташидаги фарз, вожиб, суннат амаллари). Намознинг руҳи ва ҳақиқати эса хушӯ - завқ, шодликдир, намоз вақтида дилни шод қилмоқ, ундан мақсуд дилни Ҳақ таолога рост тутиб, унинг ҳайбати азамати билан зикрни том ва ҳозирлик бирла адо қилишдир. Инсоннинг меъдаси (ошқозони) оч бўлса озуқа талаб қилгани каби, унинг дили ҳам маънавий озуқага доимо муҳтождир. Дунёвий машғулотдан инсон бадани толикса, чарчаса, бироз дам олиб яна иш фаолиятини тиклай олади, худди шунинг каби инсон руҳияти ҳам Ҳаққа юзланиб руҳига оро беради. Қалби билан унга намоз орқали мурожаат қилади. Натижада инсоннинг дили ёришади. Дунёвий ишларини ухравий мақсадлар билан уйғунлаштиришга интилиш пайдо бўлади. Ҳазрати Расули акрам (сав) айтибдурлар: “Киши намозда турубюзи ва дили ва ҳиссиёти Ҳақ таолога мутаважжих бўлса, намоздан турғонда онасидан туғилғондек бўлғай, яъни ҳамма гуноҳлардан пок бўлур.”⁴²

Намознинг маънавий камолотдаги ўрни ҳақида кўп далиллар келтириш мумкин. Биз сўзни қисқа қилиб кейинги масалаларга ўтамыз. Ислоннинг яна бир устунӣ закотдир. Закот ҳақидаги фикҳий маълумотларга назар ташлайдиган бўлсак, бу бой кишининг, яъни моли нисобга етган кишининг бир йил мобайнида ҳожати аслиясидан ташқаридан фойдаланмайтурган молидан қирқдан бир қисмини мустаҳақ кишиларга (мискин, қарздор, толиб илм, муҳтожларга) беришлиги фарз бўлган амал ва яна тижорат молларидан ҳам берилади. Булар ҳақида жуда кўп китобларда маълумот ва шарҳлар бериб ўтилган (масалан: “Ҳидоя”, “Мухтасар”, “Викоя” каби фикҳий асарларда). Бизлар учун закотнинг маънавий жиҳатлари муҳим.

Бу соҳани Имом Ғаззолий кенг очиб беради: “Билғилки, намозда бадан-сурат ва руҳ ҳақиқати бўлганидек, закотнинг ҳам сурати ва ҳақиқати бордур. Закотнинг сурати ва ҳақиқатини билмаган одам руҳсиз баданга ўхшашдур. Аввал улки, барча халқлар Ҳақ таолонинг муҳаббати ва дўстлигига маъмур (яъни амр этилгандир). Ҳеч мўмин йўқдурки, Ҳақ таолога дўстлик даъвосини қилмағай, балки ҳамма мавжудотлар Ҳақ таолони дўст деб билиши зарур.

Бас, бу дўстни танимоғликка далил ва нишонлар бордур. Токи ҳар киши қуруқ даъвога мағрур бўлмағай. Бас, мол ва дунёки, одамларнинг маҳбублари (севимли дўстлари) жумласидандур, анинг бирла азмойиш ва имтиҳон қилғали бўлур. Ва дунёки, одамийнинг бир маъшуқидир, ани Ҳақ таолонинг йўлида фидо қилса, Ҳақ таолога дўстлигининг чинлиги ё ёлғонлиги даражаси маълум бўлғусидир. Бас, ул тоифаки, бу асрорни билибдурлар, уч табақа бўлур.

Аввалги табақа - сиддиқлардурки, бир нарса топсалар Ҳақ таоло йўлида сарф қилибдурлар. Ва айтибдурларки 200 дирҳамдан 5 дирҳам закот бермоқ - бахилларнинг ишидур. Бизлардан лозимдурки, ҳамма зиёда

⁴² Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимёи саодат, 162-саҳифа.

дунёликни Ҳақ таоло йўлида (яхши, хайрли ишларга) сарф қилгаймиз. Чунончи Абу Бакр Сиддиқ (р.а.) ҳамма молларини “фи саблиллоҳ”(Аллоҳ йўлида) назр қилдилар. Расули Акрам с.а.в. айтдилар: “Фарзандларингга кўйдингму?” Абу Бакр айтдилар: “Фарзандларимни Худо ва Расулга сипориш қилдим”.

Иккинчи тоифа эранлар (мардлар)дурки, мол-дунёларини бир йўла харж қилмайдилар ва лекин ўзларини дарвешнар бирла баробар туриб, дарвешлардан ким келса, ўз фарзандларидек кўрарлар.

Учинчи табақа шери мардлардурки, 200 дирҳамдан 5 дирҳам зиёдага токат қилмабдурлар, лекин фарзни бажаргани ҳолда “Ҳақ таолонинг фармонини бажо келтириб, закот бердим” деб, дарвешларга миннат қилмайдилар.

Бас, жавонмардлик инсоннинг етук мартабасидир. Ва аксинча, Ҳақ таоло учун 200 дирҳамга 5 дирҳам закот беришга кимки чидамабдур, Ҳақ таоло дўстлигидан ҳеч насибаси йўқдир.

Яна дилни бахиллик нажосатидан пок қилмоқ керакки, бахиллик Ҳақ таоло яқинлигига монеъ бўлур. Андоғки, бадандаги нажосат намозга монеъ бўлгандек. Ушбу сабабдан айтамикки, закот дилни бахиллик нажосатидан пок қилур. Ушбу жиҳатдан, садақа ва закот ҳазрати Расули Акрам (с.а.в.)нинг авлодларига ҳаром эди, халқининг молини пок қилган сувни истеъмол қилиш авлоди киромга лойиқ эрмасдир.

Учинчи – неъматга шукр қилмоқ. Мол-мулк ҳам неъматдур. Мўминнинг ҳаққи бўлган мол-дунё ва охират роҳатининг сабабидир. Чунончи, намоз, рўза ва ҳаж бадан неъматининг шукронасидур. Вақтики одам ўзини мол-дунё бирла бой, бадавлат кўрса, муҳтож мусулмонлардан ўзини зиёда кўрмагай. Ва айтгайким, булар ҳаммаси Ҳақ таолонинг менга ўхшаш бандасидир. Шукрки, мени бениёз қилибдур. Уларни менга ҳожатманд қилибдур,- деб шукр айтгай”⁴³.

Кишининг закот бериши молини зое бўлишидан сақлайди, ва яна бир ҳикмати авомни хосларга нисбатан дуоларини қозонтиради. Бундан ташқари умум нави башарнинг саодатли ҳаёти учун энг муҳим бир рукн, балки инсон ҳаётининг давоми учун энг муҳим бир устун - закотдир. Чунки инсониятда икки табақа - хавос ва авом бор. Хавосдан авомга марҳамат ва эҳсон, авомдан хавосга ҳурмат ва итоатни таъминловчи закотдир. Берилган эҳсонлар закот номидан берилмаса, уч зарари бор, ёки фойдасиз кетади. Чунки Аллоҳ номидан берилмагани учун маънан миннат қилиб, фақир бечорани миннат остида қолдиради. Ҳам мақбул бўлган дуосидан маҳрум қилади. Аслида Жаноби Ҳақнинг молини бандаларига бериш учун бир вазифадор маъмур бўлгани ҳолда ўзини соҳиби мол дея ўйлаб куфрони неъмат қилади. Агар закот деб берилса, Жаноби Ҳақ номидан берилгани учун савоб қозонади, шукронаи неъмат қилган бўлади. Муҳтож киши ҳам ялтоқланишга мажбур бўлиб иззати нафси оғримайди ва қилган дуоси мақбул бўлади. Закот беришлик риё, шуҳрат қозониш учун эмас, балки

⁴³ Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимёи саодат, с. 179-180.

Аллоҳ номидан бермоқ, яхшилик қилиб савоб олмоқ, ҳам фарзини адо этиб, ихлосни қозонмоқ ва мақбул бир дуони қозонишдир.

Бир йилда ўттиз кун рўза тутиш ҳам исломнинг руқнларидан бири саналади. Ушбу фарз амали ҳақида ҳам маълумотлар етарли баён қилинган. Соғлом ва балоғат ёшидаги ҳар бир мусулмон учун бир ой Рамазон ойида рўза тутиш амр қилингандир. Ушбу руқн баёнида ҳам Имом Ғаззолий шаръий ва маънавий жиҳатларини уйғунлигида кўрсатиб ўтади.

“Билгилки рўзада уч важҳдур: Аммо авомнинг рўзаси улким, юқорида мазкур бўлди: ичмак, емак ва мубошарат қилмоқдин сақланмоқдир. Бас, бу камтарин мартабадир. Аммо хослар рўзаси ҳамма даражалардан баландроқдурким, дилни Ҳақ таоло андишасидин (фикри, зикридан) бўлак нимарсадин сақламоқ ва ўзини зоҳиран ва ботинан Ҳақ таолога топширмоқдир. Ва агар Ҳақ таолонинг зикри ва фикридин ўзга нима нарсани андиша қилса ва дунёлик жиҳатдин мубоҳ ишга шуруъ қилса, рўзаси ботил бўлур.

Ва айтибдурларким, ифторда нима ерман, деб кундузи андиша қилса, гуноҳкор бўлур. Бу важҳданким, Ҳақ таолонинг ваъда қилган ризқиға қаноат қилмаган бўладур.

Бас, бу тариқа рўза тутмоқ сиддиқлар даражасидур, шундан зиёда даража йўқдур. Аммо хослар рўзасики, ҳамма ношойиста ишлардан ўзини тўхтатмоқдир.

Билгилки, рўза олти ҳолат бирла тугал бўлур: Аввал ўзини Ҳақ таоло ёдидан ўзга машғулотлардан сақлағай, алал хусус нафснинг хоҳиши пайдо бўлур нимарсалардан йироқ бўлғай.

Расули акром (с.а.в.) айтибдурларким: “Кўзнинг назари иблиснинг пайкон (ўқ)ларидан бир ўқдирки, заҳар бирла суғорилган. Киши Ҳақ таолодан кўрқиб, бу навъи ишлардан ҳазар қилса, Ҳақ таоло унинг дилиға иймон хилъатин (либосин) кийдурур”.

Анас ибн Молик (р. а.) Расули акрам(с.а.в.)дан ривоят қилур: “Беш нарса рўзани рўзани синдирур: ғийбат қилмоқ, ёлғон сўзламоқ, суҳанчинлик қилмоқ (гап ташимоқ), ёлғон онт ичмоқ ва шахват назари бирла номаҳрамға қарамоқ”.

Иккинчи ҳолат улки, тилни беҳуда сўзлардан асрамоқ ва Қуръон ўқимоқға машғул бўлғай. Ортиқча мунозара ҳам беҳуда ишлар жумласидандурки, зиёнкордир. Аммо ғийбат қилмоқ, ёлғон сўзламоқ, баъзи уламолар наздида авомнинг рўзасини ботил қилур. Хабарда келибдурким, икки хотин рўза тутиб эрди, ташна ва очликдан ҳалок бўлурға етдилар. Расули Акрам (с.а.в.)дин ижозат тиладиларки, рўзаларни синдирғайлар. Расулуллоҳ (с.а.в.) бир коса бердилар, буюрдиларким, ҳар иккиси буни ичига қайт қилсун. Хотунлар косаға қайт қилдилар, уларнинг оғзиларидан бир пора ивиган қон тушди. Халойиқ таажжубға қолди. Расули акрам (с.а.в.) айтдиларки, икки хотин Ҳақ таоло ҳалол қилғон нимарсалардан ўзларини тўхтатиб, рўза тутдилар. Ҳаром қилғон нимарса билан оғиз очдилар, ғийбатға машғул бўлдилар. Оғизларидан тушган қон халқнинг гўштидур (ғийбатдур).

Учинчи ҳолат қулоқни ношойиста сўзлардин сақламоқ. Ҳар сўзким демакка ҳўб эрмас, эшитмакка ҳам ярамас. Бас, маъсият (гуноҳ), ғийбат, ёлғон, мундан ўзга ҳам, эшитувчи ва дегувчи гуноҳда шерикдир.

Тўртинчи ҳолат улки, қўл ва оёқ ҳамма аъзоларини ношойиста ишлардан тиймаса, ул беморнинг ҳолатига ўхшарки, сувдан парҳез қилғай ва заҳар ичгайки, гуноҳ заҳардур. Расули акрам (с.а.в.) айтибдурларки, аксар рўзадор бўлурким, ташналик ва очликдан ўзга уларга ҳеч насиба бўлмас.

Бешинчи ҳолат улки, ифторда ҳаром ва шубҳалик таом емагай. Ва ҳалол, холисни ҳам кўп емагай. Вақтики, кундуз қилур амалларидан бўшаса, кечанинг тадорикини қилғайки, рўзадан мақсад шаҳват нафсонийни кам қилмоқдур. Кўп емак бирла шаҳват зиёда бўлур. Алалхусус, алвон турлук таом жамъ қилмагай. То меъда холи бўлмагунча, дил соф бўлмас. Балки суннат улдурки кундузи кўп ухламагай. Ва кечаликда тўла емагай. Ва намози таровихни ўтамай ухламагай.

Расули акрам (с.а.в.) айтибдурларки, Худо таолонинг наздида ҳалолдан бўлса ҳам тўйган (қаппайган) қориндан ортиқ душманроқ ҳеч душман йўқдир. Бас, ҳаромдан тўлган қорин эгаларининг ҳоли нечук бўлғусидир?

Олтинчи ҳолат улки, ифтордан кейин тутган рўзасини мақбуллигини талаб қилгай. Ва мардудликдин (рад этилишидан) хавф ва андиша қилгай. Ҳасан Басрий (раҳматулоҳи алайҳ) ийд (ҳайит) куни қавмни кўрдик, ўйин ва кулгига машғул эдилар. Шайх Ҳасан айтдики, “Худо таоло моҳи рамазондин майдон ясабдур, то ким бандалар ул майдонда қилғон амалларини ўтказгайлар. Бас, баъзилар амалларин ўтказибдур ва баъзилар кейин қолибдур. Таажжуб қилурман ул кишиларга, ишларининг ҳақиқати маълум бўлмай (туриб) кулгайлар. Қасам Худогаки, агар қилган ишларимиз юзасидан пардани кўтарсалар, амали мақбул бўлғонлар шодлиқга машғул бўлур эрди. Ва мардудлар анда мотам турар эрди.” Буғдойдан сўрабдиларки, сен нима учун кулмайсан деб. Буғдой “Тегирмонни ўйлаб турибман” деб жавоб берган экан.

Бас хулосаи калом улки, рўза тутмоқдан емаслик ва ичмаслик бирла кифояланиш руҳсиз сурати бўлғусидир. Бас, рўзанинг ҳақиқати ва руҳи улдурки, рўзани фаришталарга ўхшаб тутгай, уларда асло шаҳвати нафсоний йўқдур. Ва шаҳвати нафсоний ҳайвонотнинг лозимасидур. Бу сабабдан, ҳар одамки, шаҳвати ғолиб бўлса, ҳайвон жумласидандур. Бас, кишики нафсга шикаст берса, фариштага ўхшағонидирки, фаришталар Ҳақ таолога шу сабабдан яқинроқдур. Киши бу сифатда бўлса, Ҳақ таолога яқин бўлғусидир. Аммо, киши нафс хоҳиши бирла маош еса, шаҳвати зиёда бўлур. Руҳда нур ҳосил бўлмас”⁴⁴. (К.С.194-196 б.)

Абу Ҳомид Ғаззолий шу тариқа шариатнинг маънавиятга қанчалик уйғун эканлигини ҳар бир амал таърифида бирма-бир очиб беради. Унинг

⁴⁴ Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимёи саодат, с. 194-196.

асарларида шариат мезонларининг ҳам ташқи (фикҳий), ҳам ботиний (маънавий) жиҳатлари ўзаро уйғун равишда ёритилган ҳолатида инсонларни маънавий камолот сари йўналтирувчи восита сифатида намоён бўлган, десак муболаға бўлмайди.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, Имом Ғаззолий ҳар икки асарининг учинчи қисми “Муҳлиқот” (яъни, ҳалокатга элтувчи амаллар) ва тўртинчи қисми “Мунжиёт” (яъни, нажотга элтувчи амаллар) хануз тўлиқ таржима ва нашр этилмаган бўлгани учун уларнинг ҳар биридан бугунги кунда алоҳида китоб ҳолида эълон қилинган биттадан мавзуга тўхталиб ўтмоқчимиз. Улардан биричиси “Муҳлиқот” қисмидан “Риёзатун-нафс” китобидир. Бу 80 саҳифалик китобда инсон нафсининг хоҳиш-истаклари ва уни тарбиялаш йўллари кўрсатиб берилган.

Китбнинг биринчи фасл сарлавҳасиданоқ гап нима ҳақида кетаётгани аниқ маълум бўлади: “Ахлоқ тарбияси ва қалб хасталикларининг муолажаси”. Маълумки, маънавият ботинга, моҳиятга тегишли бўлиб, шахс маънавияти одатда унинг ахлоқида зоҳир бўлади (яъни юзага чиқади). Ғаззолий назарида инсон ахлоқининг гўзаллиги ёки хунуклиги унинг қалб ҳолати билан боғлиқ. Агар кўнгил бузилган, яъни қалб хаста бўлса, у инсоннинг хулқи ҳам нуқсонли бўлади, агар кўнгил тоза, пок, соф бўлса, унинг ахлоқи ҳам гўзал бўлади. Шу сабабли аллома асосий эътиборини қалб хасталигини даволашга қаратади. Қуръони каримда бу ҳақда шундай дейилган:

“Ван-нафсив ва ма саввааҳа, фаъалҳамаҳаа фужурраҳа ва тақвааҳа, қад афлаҳа ман заққааҳа ва қад хааба ман дассааҳа” (Нафсга ва уни тиклаган, унга фисқ-фужурини ҳам, тақвосини ҳам илҳом қилиб қўйган Зотга қасамки, ҳақиқатан, уни, яъни нафсини поклаган киши нажот топур, ва уни, яъни нафсни (гуноҳ билан) кўмиб, хорлаган кимса эса ноумид бўлур.)⁴⁵

Расулуллоҳ(сав)дан дин нима деб сўраганларида, “Гўзал хулқ” деб жавоб берган эканлар. Ғаззолий китобида унинг моҳияти чуқур таҳлил этилади. “Хулқ” ва “Хулуқ” биргаликда қўлланувчи сўзлардир, деб ёзади аллома. Масалан: “фалончининг хулқи ва хулуқи гўзал” дейилса, унинг ботиний ва зоҳирий гўзаллиги тушунилади. “Хулуқ” зоҳирга, “Хулқ” ботинга далолат қилади. Негаки, инсон кўз билан кўриладиган жасаддан ва басират билан англанадиган руҳ, нафс (жон)дан иборат. Уларнинг ҳар бирида ўзига хос ҳолат ва сурат бор. Бу ҳолат ва сурат чиройли ва хунук бўлиши мумкин.

Басират билан англанадиган жон-руҳнинг кўз билан кўриладиган жасаддан қадри улуғдир. Зеро, Аллоҳ таоло шундай дейди: “Иза қола роббика лил малоикати инни холиқум башаро мин тийн. Фаиза саввайтуху ва нафахту фиҳи мирруҳий фақоъу лаху сожидийн”. (Эсланг, Роббингиз фаришталарга деган эди: “Албатта мен лойдан башар яратувчидирман. Бас,

⁴⁵ Қуръони карим маъноларининг таржимаси, Ваш-шамс сураси, 7-10 оятлар.

качон уни ростлаб, унга Ўз руҳимдан пуфлаганимдан сўнг, унга сажда қилган ҳолларингда йиқилинглар!”⁴⁶ (сод 71-72 б.)

Оятда жасаднинг лой-тупроққа, руҳнинг оламлар Парвардигорига мансублиги эслатиляпти. Бу ўринда руҳ ва нафс (жон) билдирган маъно биттадир. Хулқ нафс (жон)га мустаҳкам ўрнашган ҳайъат (ҳолат) бўлиб, бу ҳайъатдан ҳеч бир иккиланишларсиз, машаққатсиз, ўй-фикрларга ҳожат сезилмасдан, осонгина феъллар содир бўлади. Агар бу ҳайъатдан ақл ва шариатга мувофиқ мақталган ва чиройли феъллар содир бўлса, уни “хусни хулқ” яъни гўзал хулқ деб, агар зидди бўлса, ёмон хулқ деб номланади.

Хулқ ҳақида тўлақонли тасаввур ҳосил қилиш учун тўртта нарсани назардан қочирмаслик керак. Биринчиси, яхши ва ёмон феъл. Иккинчиси, яхши ва ёмон феълни қилишга қодирлик. Учинчиси, яхши ва ёмон феълдан хабардорлик. Тўртинчиси, нафснинг ҳолати бўлиб, нафс доимо ё яхшиликка, ё ёмонликка мойил бўлади, бу икки ишдан бирига эришиш унга осон кечади. Хулқ - нафсда мустаҳкам ўрнашган ҳолат. Нафс шу ҳолатдан келиб чиқиб “беради” ё “қизғанади”. Демак, хулқ нафснинг ички ҳолати ва суратидан иборат.

Шунингдек, ботинда ҳам тўртта рукн бор, уларнинг гўзаллигисиз хулқ гўзал бўлмайди. Қачонки, шу тўрт рукн ўзаро мутаносиб бўлса, гўзал хулқ ҳосил бўлади. Булар: илм қуввати, ғазаб қуввати, шаҳват қуввати ва ушбу қувватлар орасидаги адолат, яъни мўътадиллик қуввати.

Илм қувватининг гўзал ва манфаатли бўлиши - сўзларда тўғри ва ёлғоннинг, эътиқодда ҳақ ва ботилнинг, феълларда чиройли ва хунукнинг орасини осон ва енгил фарқлай билиш билан белгиланади.

Ғазаб қувватининг гўзал ҳолати ҳақу кучайсин, хоҳ у кучайсин, хоҳ пасайсин ҳикмат тақозо қиладиган даражада бўлишидир.

Шаҳват⁴⁷ қувватининг гўзал ва муносиб шаклда бўлиши ҳикмат ишорати остида, яъни шариат ва ақл кўрсатмаси доирасида бўлиши билан белгиланади.

Адолат қуввати шаҳват ва ғазабни шариат ва ақл кўрсатмаси остида ушлашдир.

Ақл бамисоли йўл кўрсатувчи насихатгўй, Адолат эса ақл кўрсатмасини бажарувчи куч. Ғазаб бамисоли овчи ит. У нафс истагини ҳаяжон билан эмас, балки бир ишора билан чопиб, бир ишора билан тўхташ даражасида тарбияга муҳтож. Шаҳват бамисоли, овга миниладиган от. У баъзан тарбия кўрган юввош. Баъзан асов қайсар.

Ушбу хислатлар кимда мўътадил бўлса, унинг хулқи гўзаллашиб боради.

Ғазаб қувватининг гўзал ва мўътадил ҳолатидан **шижоат** туғилади. Агар ғазаб қуввати меъёрдан ошса, бемулоҳаза сўзлар, ўзни тута билмаслик каби ножўя ҳаракатлар юзага чиқади. Ғазаб қуввати меъёрдан пасайса, кўрқоқлик туғилади. Шижоат билан хулқланган инсон олийҳиммат, март,

⁴⁶ Қуръони карим, Сод сураси, 71-72 оятлар.

⁴⁷ Шаҳват буюрда кенг маънода, яъни барча хоҳиш ва интилишлар маъносида ишлатилган.

жасур, довюрак, мулоҳазали, нафси синик, сабр-тоқатли, ҳалим, босик, салобатли, мулойим бўлади. Аммо шижоатнинг ҳаддан ошиши ўзни тута билмай, ўйламасдан иш қилиш каби оқибатларга олиб келади. Натижада киши бир нафасда мактанчоқ, думоғдор, ғазабноқ, такаббур, иззатталаб, шуҳратпарастга айланиб қолади. Шижоат меъёрдан кам бўлса, унинг ўрнини хорлик ва хўрлик, доимий безовталиқ, қўрқоқлик, ҳақни бой бериш, майдалашиш эгаллайди.

Шаҳват қувватининг гўзал ва мўътадил бўлишидан **иффат** ҳосил бўлади. Агар шаҳват қуввати мўътадил ҳолатдан ошса, очкўзлик, пасайса фаолиятсизлик бошланади. Кимки иффат билан хулқланса саховатли, ҳаёли, сабрли, кечиримли, қаноатли, парҳезкор, латиф, зариф, барчага кўмакчи, бетаъма бўлади. Агар иффат меъёридан ошса ёки кам бўлса, хирс ва очкўзлик, қўполлик ва беҳаёлик, исрофгарлик ва хасислик, риёкорлик ва шармсизлик, ҳасад, ичи қоралиқ, бойларга ялтоқланиб, камбағалларни камситиш каби иллатлар юзага чиқади. Демак, гўзал ахлоқнинг асоси тўртта: ҳикмат, шижоат иффат ва адолат⁴⁸ Ғаззолийнинг нафс тарбияси борасида бу қарашлари инсонни ҳалокатга олиб боровчи нарса тарбия кўрмаган нафс эканлиги, нафсни тўғри йўлга йўналтириш эса инсонни абадий саодатга олиб боришини кўрсатади. Бу борада нафснинг нималиги ҳақида бошқа адабиётларда ҳам фикрлар мавжуд.

Нафс – жон, ўзлик. Шаҳват ва ғазабнинг бошланғич жойи бўлган қувват нафсония. Фитрий майл, баданнинг ҳиссий истаклари. Рух, ҳаёт, аслият. М. Имомназаров **нафс, жон ва рух**ни бир-биридан фарқлайди⁴⁹.

- **нафси аммора** – инсоннинг чиркин ва шайтоннинг ташвиқотларига эътирозсиз ва мушоҳадасиз тобеъ бўлган ҳолати.

- **нафси ҳайвоний** - ҳайвоний истаклар. Жониворлардек яшамоқ ва ҳаракат қувватлари.

- **нафси лаввома** - ёмонлик қилгандан кейин, қилган иши нотўғрилиги эсига тушиб азобланиши, пушаймонлик ҳолати, виждони азобланиши. Инсоннинг ўзига оид ёмонлик ва гуноҳини кўриб, ёмонлигини билиши ва яхшиликка интилган иродаси.

- **нафси марзийя** – қусурларини билган, ўзлигидан рози бўлинган нафс. Роббининг наздида мақбул.

- **нафси мутмаинна** – яхшиликни ёмонликдан ажратиб инсонлик вазифасини таниттирган ва виждонига роҳатлик берган аҳвол. Инсоннинг Аллоҳга яқинлаштирадиган ҳолат. Гуноҳга майл этувчи ёмон сифатлардан покланган ва гўзал ахлоқ ила сифатланиб қурби Илоҳийга ишонч ва қарор берган инсон иродаси. Нафснинг Аллоҳ таоло омирлари остида сокин ва шаҳватни енгиб ўтган ҳоли.

- **нафси мулҳама** – керак бўлганда Жаноби Ҳақ томонидан фақат ўзига илҳом қилинган софлашиб такомиллашган нафс.

⁴⁸ Риёзатун-нафс, с. 14-20.

⁴⁹ М. Имомназаров. Миллий маънавиятимиз асослари, с. 43

- **нафси нотиқа** – ақлий ва нақлий масалаларнинг муносабатларини ҳис этмоққа ва англамоққа истеъдоди бўлган зотий ва жавҳарий хоссаси. Зотида моддадан соф, феълида моддага яқин бўлган жавҳар, инсон руҳи.

- **нафси розия** – Роббидан рози ва хушнуд бўлган нафс.

- **нафсоний** – баданий орзу ва истакларга алоқадор. Зарурат бўлмагани ҳолда кайф учун бўлган истак ва орзуга оид. Ғараз ила ўзига хос ва мансуб.

- **нафсоният** – нафсини кўп севмоқлик, яширин душманлик, кин, ғараз, адоват.

- **нафспараст** – шариат конунларига терс ўларок, ахлоқ қоидасини танимай, нафсининг хоҳишларига берилган. Нафс йўлига тушиб қолган⁵⁰.

Инсон нафсининг хоҳиш ва истаклари кўплаб ҳалокатларга олиб келгани бизга маълум, булар жумласига дунё муҳаббати (мол-дунё), мансабни севиш, ёмон амалларга мойил бўлиш кабилардир. Нафс узоқ муддат ботил, қабих нарсаларга мойил бўлса, инсон бора-бора уларга кўникади, ҳатто ундан лаззат оладиган бўлади. Қанча кишилар кечаю кундузни бекор ўтказиб, ўзни англашни кун сайин ортга суришади. Натижада уларнинг табиати бу илмни унутади.

Кичик гуноҳларни арзимас санайдиган кишилар ҳам бир умр тавбани кечиктиради. Бу кечиктириш тўсатдан содир бўладиган ўлимгача ёки қалбни гуноҳлар зулмати қоплаб, тавба қилишга имкон қолмагунча давом этиши мумкин. Оз кўпгинага қўшилади, қалб шаҳват занжирлари билан кишанланиб, бу чангалдан халос бўлишининг имкони йўқолади. Тавба эшигининг ёпилиши дегани шудир.

“Ва биз уларнинг олдиларидан ва орқаларидан бир тўсик – парда қилиб уларни ўраб қўйдик. Бас, улар кўра олмаслар”⁵¹.

Ҳар бир феъл аъзолар орқали жорий бўлади ва баъзан ўша феълнинг таъсири қалбгача боради. Бу даврий жараёндир. Масалан, бир киши моҳир котиб бўлишни орзу қилди. Бу орзуга эришишнинг ягона йўли – моҳир бир котибга шогирд тушиб, котиб кўрсатганидек қўлларни тўхтовсиз машққа ўргатмоқ, устознинг чиройли ёзувини бутун нозикликлари билан ўзлаштирмоқ. Аввалига бу ҳаракат роса қийин кечади. Устозидек ўта нафис ёзиш имконсиздек туюлади. Аммо аста-секин узлуксиз машғулотларнинг натижаси кўрина бошлайди. Машқ давомида йиғилган кўникмалар малакага, малака ботинда мустаҳкам ўрнашган сифатга айланади. Энди чиройли хат мажбурият остида эмас, табиий эҳтиёж орқали юзага чиқади.

Демак, аввалида чекилган машаққат беиз кетмади, унинг таъсири қалбгача кўтарилди. Сўнгра қалбдан аъзоларга қайтди ва чиройли ёзиш унинг табиатига сингди. Худди шу сингари кимки “фақиҳун-нафс” яъни, ўзи таниган кишилар жумласидан бўлишни хоҳласа, бунинг бирдан-бир йўли ўзини таниган кишиларга яқинлашиб, уларнинг қилганини қилмоғи ва

⁵⁰ Я.Л. 537-538 б.

⁵¹ Қуръони карим, Ёсин сураси, 9- оят

бу ишни такрор-такрор давом эттирмоғи лозим. Токи мана шу такрорлардан унинг қалбида ўзни таниш сифати пайдо бўлсин.

Кимки саҳий, ҳалим, камтар бўлишни хоҳласа, бошида, гарчи ўзини зўрлаб бўлсада, шундай феълли кишиларга тақлид этмоғи лозим. Дастлабки зўрма-зўраки тақлидлар йўқолади, одат сифатига айланади.

Гўзал ахлоқ соҳибига айланиш анча мушкул ва машаққатли иш. Шариатга мувофиқ мактовга муносиб хулқларнинг барчаси шу йўл билан ҳосил бўлади. Қачонки киши қилган саҳоватидан лаззат олса, бу саҳоватнинг юксак даражасидир. Ҳақиқий саҳий молини сарфлар экан, лаззатланади, оғриниш, қийналиш унга бегона. Камтарликдан лаззат олган киши ҳақиқий камтардир. Токи нафсимиз барча яхши одатларга ўрганиб, барча ёмон феълларни тарк этмас экан, ҳеч қачон унда диний ахлоқ қарор топмайди.

“Дарҳақиқат, дунё охират экинзориدير. Умр узайиб ибодатлар қанча кўп бўлса, савоб ҳам шунчалик мўл, нафс шунчалик пок, ахлоқ шунчалик гўзал бўлади. Ибодатлар қалбда ўз изини қолдирса, мурод ҳосил. Бунинг учун эса ибодатлар узлуксиз, сўнгги нафасгача давом этиши лозим.

Инсон дунё муҳаббатини қалбидан чиқариб, ўрнини Аллоҳ таолога муҳаббат билан тўлдирса, мана шу энг гўзал ахлоқдир. Бундай хулқни ҳосил этган киши учун улуғ ва қудратли Зот Аллоҳнинг дийдорига етишишдан суюклироқ нарса йўқ. У бор молини шу йўлда сарфлайди. У жиловланган ғазаби ва шахватини шариат ва ақл тарозусида тортиб, фақат Аллоҳ таолога етишиш йўлида ишлатади. Бу машғулоти унга фараҳ ва лаззат бахш этади, намоз кўзлар қувончига айланади. Ибодатнинг сўнгги тотли ва ажиб. Тотли ниҳояга одатланган нафс эса унданда ажиб!”⁵²

Имом Ғаззолийнинг “Ихёи улум ад-дин” асарининг тўртинчи қисми “Мунжиот” (“Нажотга элтувчи амаллар”) бўлиб, “Муҳаббат, шавқ, унс ва ризо китоби” унинг бир бобидир. Бу китобда ишқ-муҳаббатнинг нажотга элтувчи амал сифатидаги асл моҳияти, унинг хислатлари ва ислом маънавиятидаги ўрни кўрсатиб берилган. Агар ибодатлар қисмида бевосита шариат ва маънавият уйғунлашувини, нафс тарбиясида ахлоқ ва маънавият уйғунлашувини кузатган бўлсак, энди бу бобда соф маънавият масалаларига эътибор қаратилган. Чунки меҳр-муҳаббат, шавқ ва унс соф шахс маънавиятига оид ҳолатлар бўлиб уларни бевосита ахлоқ категорияларига ҳам, тор маънодаги ибодат тушунчасига ҳам киритиб бўлмайди.

Маълумки, муҳаббат мавзуси инсонлар эътиборини энг кўп жалб қилиб келган ҳассос муаммолардан бўлиб, бу ҳақда турли соҳа вакиллари томонидан турлича фикрлар билдирилган. Муҳаббат ҳақидаги суҳбатларда кўпинча ҳис-ҳаяжон устунлик қилади. Аммо Ғаззолий ҳақиқий олим сифатида масалани сокинлик билан, бирор майда-чуйда жиҳатларини кўздан қочирмай, инсоннинг энг оддий ҳиссиётлари таҳлилидан бошлайди:

⁵² Риёзатун-нафс, с. 30.

“...муҳаббатнинг нелигини маърифат (бирор нарсанинг ҳақиқатини англамоқ) ва идрок (бирор нарсанинг моҳиятига етмоқ)дан сўнггина тасаввур қилиш мумкин. Чунки инсон фақат билган нарсасинигина яхши кўради. Шунинг учун жамодот(жонсиз нарсалар)нинг муҳаббат билан сифатланиши тасаввурга сиғмайди⁵³. Балки муҳаббат идрок қилувчи шахснинг хусусиятидир.

Идрок қилинадиган нарсалар қуйидаги ҳолатларда бўлади: (1) идрок қилувчининг табиатига мувофиқ келади, унга лаззат беради; (2) идрок қилувчининг табиатига мувофиқ келмайди, унга зид бўлиб, алам-оғриқ беради; (3) алам-оғриқ билан ҳам, лаззат бериш билан ҳам таъсир қилмайди.

Лаззат ва роҳати идрок этилган ҳар бир нарса идрок қилувчи шахснинг наздида *маҳбубдир*. Алам-оғриғи идрок қилинган ҳар бир нарса идрок қилувчининг наздида *ёмон кўрилгандир*.

Муҳаббат маълум бир лаззат роҳат берувчи нарсага нисбатан табиатдаги мойилликдан иборат. Агар энди ушбу мойиллик асос топиб, қувватланса, унга *ишқ* дейилади.

Ёмон кўриш алам ва машаққат берувчи нарсадан табиатнинг қочишидир. Ёмон кўриш кучайса, *нафрат*га айланади⁵⁴.

Сезги аъзоларининг ҳар бири идрок қилинадиган нарсаларнинг баъзисидан лаззат олади. Жумладан, кўзнинг лаззати гўзал нарсаларга қарашда, роҳат бахт этувчи, чиройли, зийнатли нарсаларни кўришдадир. Қулоқнинг лаззати қофияга солинган чиройли мисраларни эшитишда бўлса, ҳид билиш аъзосининг лаззати хушбўй нарсаларни ҳидлашдадир. Таъм билиш аъзосининг лаззати тотиш таомларда, ушлаб билиш аъзосининг лаззати юмшоқлик ва мулойимликдадир. Сезги аъзолари билан идрок қилинадиган ушбу нарсалар лаззат берувчи бўлгани боис улар *маҳбуб* ҳисобланади. Булардан ташқари олтинчи ботиний аъзо, яъни қалб, руҳ намоз билан роҳатланади.

Ғаззолий таъкидлашича, инсон, биринчи навбатда, ўзини яхши кўради. Ҳар бир шахс ўз вужудининг давомийлигини хоҳлайди, ҳалок бўлишини истамайди. Инсон учун энг аввалги маҳбуб - унинг ўзи, сўнгра аъзоларининг саломатлиги, сўнгра мол дунёси ва фарзандлари, қариндош уруғлари ва дўстларидир. Инсон буларни яхши кўришининг боиси вужудининг камоли ва давомийлиги уларга боғлиқ.

Муҳаббат пайдо бўлишининг иккинчи сабаби шуки, инсон - эҳсонининг қули. Қалблар яхшилик қилганни яхши кўради, ёмонлик қилганини ёмон кўради.

Муҳаббатнинг учинчи тури - маълум бир нарсалар инсонга бевосита ҳеч бир манфаати бўлмаса-да, яхши кўрилади. Бунда ўша нарсанинг айни

⁵³ Шу ўринда Ибн Сино қарашлари билан яширин баҳс бор. Чунки Ибн Сино “Рисола фил-ишқ” (Ишқ ҳақида рисола) асарида коинот жисмлари аро гравитация қонуният-ларини ҳам “ишқ” деб талкин қилган эди.

⁵⁴ Абу Ҳомид Ғаззолий. Ихёю улум ид-дин. Муҳаббат, шавқ, унс ва ризо китоби. Т., “Мовароуннахр”, 2005, с. 13.

зоти сабаб бўлади. Масалан, гўзаллик ва чиройга муҳаббат. Албатта ҳар бир гўзаллик ақл-идрокли кишининг наздида маҳбубдир. Бу эса гўзалликнинг айна зотиға тегишли бўлиб, уни идрок қилиш лаззат беради. Лаззат эса бошқа бирор сабабсиз, зотида маҳбубдир.

Гўзаллик ва чирой сезгилар воситасида ҳис қилинмайдиган нарсаларда ҳам мавжуд бўлиши мумкин. Масалан, чиройли ҳулқ, чиройли илм, чиройли сийрат.... Гўзал ҳулқдан мурод илм, аҳл, иффат, шижоат, тақво, саҳоват, мардлик ва эзгулик кабилар бўлиб, ушбу гўзал сифатлардан бирортаси сезги аъзолари билан идрок қилинмайди, балки улар ботиний басират нури ила идрок қилинади. Бу гўзал сифатларнинг барчаси маҳбубдир.

Баъзан маҳбуб (севилган) ва муҳиб (севувчи) ўртасидаги маҳфий муносабат борасида фикр юритсак, баъзида икки шахс ўртасидаги муҳаббат гўзалликсиз ёки бирор улушсиз бўлганини ҳам кўришимиз мумкин. Бундаги севги руҳларнинг мувофиқлиги билан туғилади. Абу Ҳурайрандан ривоят қилинишича, Расулиллоҳ салаллоҳу алайҳи ва саллам шундай деганлар: “Руҳлардан бир-бирини топиб, мувофиқ бўлганлари дўстлашади, улардан бир-бирларини инкор қилиб, зид бўлганлари ихтилофда бўлади”.⁵⁵

Ғаззолийдаги асосий масала, албатта, илоҳий ишқ масаласидир. Бу масала тасаввуф тариқатлари ва ирфонда бош масала бўлиб, унинг минтақа маънавиятининг кейинги босқичида (XII-XIII асрларда) етакчи ўринга кўтарилишида алломанинг жуда катта хиссаси борлигини эътироф этиш лозим. Ғаззолийни баъзан суфий дейишади. Аввало, ёдда тутишимиз керакки, минтақа маънавияти тараққиётида иккита Ғаззолий – ака-ука Муҳаммад ва Аҳмад Ғаззолийлар яшаб ижод этишган. Аҳмад Ғаззолий дарҳақиқат суфий бўлган ва тасаввуфий руҳда “Рисолат ут-тайр” (Қуш рисоласи) асарини ёзиб қолдирган. Абу Ҳомид Муҳаммад Ғаззолий эса ҳам тақволи мусулмон, ҳам буюк мутафаккир олим, файласуф, фақиҳ ва умрининг охирида суфийлар даврасига қўшилиб, ориф, шайх даражасига етишган. Шу сабабли унинг асарларида зукко мантикий тафаккур эгаси, инсоншунос амалиётчи муҳаққиқ, тақволи мусулмон, нақлий илмларни чуқур эгаллаган муфассир ва фақиҳ, Аллоҳ муҳаббати дилида жўш урган ориф суфий бирлашган ҳолда намоён бўлади. Унинг маънавият назариясига асос солишига имкон берган нарса ҳам айна шу кўпқиррали истеъдод ва Аллоҳ ато этган мукаммал билимлар хазинасидир.

6- боб.

Жалолиддин Румийнинг «Маснавийи маънавий» асари тасаввуф маънавиятининг қомуси сифатида

⁵⁵ Абу Ҳомид Ғаззолий. Муҳаббат, шавқ, унс ва ризо китоби, с. 24.

(Ирфоний адабиётнинг аҳамияти. Саной ва Аттор. Жалолiddин Румий «Маснавий»сида «Маънавият» тимсол-тушунчасининг мазмун-моҳияти очиб берилиши. «Най ва Найистон» (қамишзор) тимсолларининг мазмуний теранлиги. Машраб ижодида Ғаззолий ва Румий анъаналари. «Мабдаи нур» ва «Кимиё».)

XII асрдан минтақа маънавий такомилида туб ўзгаришлар бошланди. Имом Ғаззолийнинг туғишган укаси Абдулфутух Аҳмад Ғаззолий (вафоти 1126 йил) акаси изидан бормай, сўфийлик йўлини ихтиёр этди. У шайх Абу Али ал-Фармозий (вафоти 1084 йил) ва шайх Абу Бакр ан-Нассож ат-Тусий (вафоти 1084 йил) суҳбатларига ноил бўлди ва Ибн Синонинг “Қуш рисоласи” асарига тасаввуф руҳида жавобия ёзди.

XII аср бошларида форс мумтоз шеъриятининг энг ёрқин юлдузларидан Абдулмажид Маждуд ибн Одам Саной (1048 - 1140) янги бир анъанани бошлаб берди; у биринчилардан бўлиб аср бошида саройни ва мадҳиягуйликни тарк этиб, шеъриятга жиддий фалсафий-ижтимоий ва ахлоқий масалаларни олиб кирди. Шу сабабдан унинг “Сайрул-ибод илал-маод” (“Аллоҳ бандаларининг қайтар маконга сафари”) ва 10 минг байтдан ортиқ ҳажмдаги “Ҳадойик-ул-ҳақиқа” (“Ҳақиқат боғлари”) дostonлари буюк халафлари (издошлари) томонидан сўфиёна руҳда талкин этилди. Аср охирларига бориб бу жараён анча кенг ёйилди - ўша давр сарой шеъриятининг атоқли вакиллари Анварий(вафоти 1191й.), Ҳоконий (1120-1199) ва бошқалар бирин-кетин узлатга чекиниб, ўз ҳомийларига мадҳу сано ўрнига жиддий фалсафий қасидалар ёзишга киришдилар.

XII аср биринчи ярмида Ғаззолий қарашлари минтақанинг кўп жойида ҳануз жиддий англаб етилмаган, ҳатто уни қоралаш, рад қилиш ҳаракатлари кўзга ташланар эди. Аммо вақт ўтган сари буюк мутафаккир меросининг қадри ва нуфузи оша борди. Ирфон қадриятлари борган сари кенгрок инсонлар жамоасини ўзига жалб этиб, турли тасаввуф тариқат ва сулуклари таркиб топа бошлади. XII-XIII асрлар давомида то бизнинг замонамизгача муайян таъсирини сақлаб келган асосий тариқатлар - Сухравардия (асосчилари Зийауддин Абу Нажиб ас-Сухравардий - 1037-1168, Шаҳобиддин Яҳё ас-Сухравардий - 1155-1191, Шаҳобиддин Абу Хафс Умар ас-Сухравардий - вафоти 1234), Қодирия (асосчиси -Абдулқодир бин Абу Солиҳ Жилоний - 1077-1166), Рифоия (асосчиси- Аҳмад бин Али ар-Рифоий - 1106-1182), Яссавия (Аҳмад Яссавий вафоти - 1166 йил), Кубравия (Нажмиддин Кубро - 1145-1221), Шозилия (Абулҳасан Али аш-Шозилий - 1196-1258), Бадавия (Аҳмад ал -Бадавий - 1199-1276), Дасукия (Иброҳим ад-Дасукий - 1246-1288), Чиштия (Муиниддин Муҳаммад Чиштий - вафоти 1236), Мавлавия (Жалолiddин Румий - 1207-1273) шаклланиб улгурди. Кейинчалик нақшбандия деб шуҳрат топган Хожагон сулукининг қатор шайхлари - Юсуф Ҳамадоний (1049-1140), Абдулҳолиқ Ғиждувоний (вафоти 1179), Ориф Ревгарий (вафоти 1259йил), Маҳмуд Анжир Фағнавий (вафоти 1272) кабилар ҳам шу икки аср оралиғида яшаб ўтдилар. Абу Мадйон Шуайб бин ал-Ҳусайн (1126-1198), Мажиддин Бағдодий (вафоти 1219 йил) Йунус бин Йусуф аш-Шайбоний (вафоти 1222 йил), Абдулфатҳ ал-Воситий (вафоти

1234), Абу Муҳаммад Али ал-Ҳаркулий (вафоти 1247), Толиб ар-Рифоий (вафоти 1284), Абулаббос Аҳмад Санҳожий (1088-1141), Фаридиддин Шакарғанж (1175-1265), Нуриддин Муборак Ғазнавий (вафоти 1274), Баҳоуддин Закариё (1182-1268) каби минтақада донг таратган бошқа катор улуғ шайхлар ҳам шу даврда яшаб фаолият олиб бордилар.

Бу икки аср мобайнида ирфоний шеърият ва тасаввуф фалсафаси ҳам юксак чўккиларга кўтарилди. Агар Санойи дostonлари йўналиши ҳақида хануз тараддуд мавжуд бўлса, Фаридиддин Аттор (1147-1229) ва Жалолиддин Румий (1207-1273) дostonчилигининг мазмуни соф тасаввуф руҳида эканлиги ҳар қандай баҳсдан холидир. Араб дунёси ушбу асрларда икки буюк зотни - ирфоний ишқнинг оташин куйчиси Ибн ал-Фарид (1181-1234) ва назарий тасаввуфнинг чўкқиси бўлмиш “Футухоти Маккия” асарининг муаллифи Ибн ал-Арабий (1165-1240)ни етказиб берди. Бугунги кунда Ибн ал-Арабий меросини чуқур ўзлаштирмай туриб, тасаввуф ирфони ҳақида салмоқли илмий мулоҳаза юритиш мушкул эканлиги жаҳон афкор оммасига аён дир. Бу мураккаб фалсафани англаш ва англатиш учун не-не шарҳлар ёзилмади. Шулар жумласидан форс тасаввуф шеъриятининг забардаст вакилларидаан Фаҳриддин Ироқий(1213-1289) ёзган “Ламаъот” асари бўлиб, унга шарҳ сифатида Алишер Навоий илтимосига биноан Абдурахмон Жомий (1414-1492) “Ашаъот-ул- ламаъот” рисоласини ёзди ва унинг асосида улуғ вазирни ирфон фалсафасининг мураккаб сирларига ошно қилди.

Тасаввуф ҳақида гапирганда, албатта, туркий тасаввуф намояндалари ҳақида тўхталиб ўтиш лозим бўлади. Маълумки, Алишер Навоий ўзининг “Насойим ул-маҳабба мин шамоийм ул-футувва” асарида туркий тасаввуф шайхлари ҳақида батафсил маълумотлар берган. Бу ўринда биз фақат жаҳон тасаввуф тариқатларидан энг машҳурларининг асосчилари ҳисобланган Нажмиддин Кубро, Аҳмад Яссавий ва Баҳовуддин Нақшбанд фаолиятларига қисқача тўхталиб ўтамиз, холос.

Шарқнинг машҳур ирфоний муршидларидан бири, Кубравия тариқатининг асосчиси “шайхи валийтарош” деб ном чиқарган Нажмиддин Кубро 1145 йили Хоразмда таваллуд топган бўлиб, 1221 йили мўғул босқинчилари кўлида шахид бўлган. Нажмиддин Кубро ҳам ориф, ҳам ошиқ, ҳам шоир сифатида машҳур. У рубоийлар, «Фавоих ал-Жамол ва фавотих ал-Жалол», «Ал-усул ал-ашара», «Рисолат ал-Хоиф ал-Хаъим мин лаумон ал-лаъим», «Рисолат одоб уз-зокирин» каби араб тилидаги асарларнинг ҳамда сўфийлар учун форс тилида алоҳида ёзилган қўлланманинг муаллифидир.

У ўз тасаввуф мактабини яратди. Кўплаб муридлар унинг тарбиятида шайхлик мартабасига эришганлар. Нажмиддан Кубро асос солган мактаб бир қанча мустақил шоҳобчалар вужудга келишига сабаб бўлди ва улар мусулмон Шарқида кенг тарқалди. Жумладан, буюк тасаввуф шоири Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румийнинг падари бузруквори, Балх шаҳрининг энг нуфузли уламози Шайх Баҳовуддин Валад, таниқли тасаввуф адиблари Азизуддин Насафий ва Нажмиддин Доя каби ўнлаб ислом оламида шухрат таратган шахслар кубравия тариқатининг вакиллари ҳисобланади.

Туркий тасаввуфнинг яна бир йирик вакили Хожа Аҳмад Яссавий Сайрамда Иброҳим ота оиласида дунёга келди. Унинг вафоти манбаларда 1166 йил деб кўрсатилган. У Бухорода Абдуҳолиқ Ғиждувоний билан биргаликда Юсуф Ҳамадоний мактабида таҳсил олган деб ривоят қилинади. Сўнгра Туркистонга қайтиб, мустақил Яссавия тариқатига асос солди ва ўз таълимоти бўйича муридлар тарбиялади.

Аҳмад Яссавий ислом аҳкомларининг туркий халқлар орасида ёйилишига катта ҳисса қўшди. Ирфоний адабиётда махсус “Ҳикмат” жанрининг яратилиши ҳам унинг номи билан боғлиқ. У ўз ҳикматларида ишқ, поклик, ҳалоллик, ёлғондан сақланиш, киши молига хиёнат қилмаслик, тўғрилиқ каби кўпгина инсоний фазилатлар ҳақида куйлади. У туркий тасаввуф адабиётида ўзига хос мактабга асос солди. Туркий дунёда бирор сўфий шоир йўқки, унга эргашмаган, ундан ўрганмаган бўлсин.

“Мақомоти хожа Баҳовуддин Нақшбанд” китобида шундай ривоят бор: “Бир куни хожамизнинг шариф суҳбатларида Султон ул-Орифин (яъни Боязид Бастомий)нинг “Бу йўлда юрувчи қанчалик юрмасин, сўнгги қадами бизнинг биринчи қадамимиз устида бўлади”, деган сўзлари нақл қилинибди. Хожамиз ғайрат юзасидан: “Биринчи қадами Боязиднинг охириги қадами устида бўлмаган кишига Ҳақ субҳонаҳунинг суҳбати ҳаром бўлсин!” деган эдилар. Ва улар: “Биз интиҳони ибтидода тугаллаймиз”, дер эдилар.”⁵⁶

Ушбу нақлда бир ҳақиқат акс этган: тасаввуф ирфонининг тақомилида Боязид Бастомий (IX аср охири) йўл бошида, Баҳовуддин Нақшбанд (1318-1383) эса йўл охирида туриптилар. Боязид Бастомийнинг охириги қадами, нақшбандия сулуки учун биринчи қадам бўлмоғлиги фарздор, чунки тадрижийлик шуни тақозо этади.

Дарҳақиқат, IX асрдан онгли равишда ривожлана бошлаган тасаввуф ирфони XII-XIII асрларда ўзининг олий босқичига кўтарилиб, нақшбандия тариқатида мукамал ниҳоя топди. Шу сабабли кейинги асрларнинг энг кенг тарқалган (ғарбда Ҳижозу Яман, шимолда Болқону Волгабўйи, жанубда Индонезиягача урф бўлган) тариқати нақшбандия бўлди. Нақшбандия йўли, айтиб ўтганимиздек, Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларидан анча илгари Юсуф Ҳамадоний ва Абдуҳолиқ Ғиждувоний (вафоти 1179)лар томонидан “Хожагон” сулуки сифатида асос олган бўлиб, унинг машҳур ўн бир қондасидан саккизтаси ўша XII асрдаёқ шаклланганлиги маълум.

Нақшбанднинг энг машҳур ибораси “Дил ба ёру даст ба қор” (“Дил ёр билан, қўл иш билан банд бўлсин”) эса энди тасаввуф ирфони ўз асосий мақсадига эришганлигини, яъни Ҳақиқат асрори кўнгиллардан муқим ўрин олганлиги ва бу ёғи амалий ҳаракат биринчи ўринга чиқа бошлаганини билдирар эди. Энди сўфийнинг “Аналҳақ”, яъни мен Ҳақиқатни топдим, мен Ҳақ асрорини англаб етишга эришдим, деб ҳайратланиши охириги қадам эмас, биринчи қадам бўлиб қолган эди. Беҳуда эмаски, ҳазрати Баҳоуддиндан нақл этадилар: “Талаб айёмларида Мансур Халлож сифати икки марта менда тугён

⁵⁶ Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Баҳоуддин Балоғардон (Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд). Т.-«Ёзувчи»-1993, с.47

урди. Бир дор бор эди, икки марта ўзимни дор остига етказдим ва дедим: “Жойинг мана шу дордир! Тангри инояти билан бу мақомдан ўтиб кетолдим.” Ҳазрати Азизон (Хожа Али Рометаний - вафоти 1321 йил) айтган эканлар: “Агар ер юзида Хожа Абдуҳолиқ Ғиждувоний қаддасаллоҳу сирраҳу-л-азизнинг фарзандлари (яъни, маънавий меросхўрлари - муридлари) дан бир киши бўлганида эди, Мансур ҳаргиз дорга осилмас эди.”⁵⁷ Бу ривоятлар яна бир марта нақшбандия тариқатининг минтақа маънавияти тақомилида ирфон босқичи учун яқунловчи ва умумлаштирувчи бўлганлигига ишора этади.

Тасаввуф ҳақида (ва умуман, ҳар қандай мавзу хусусида) ёзганда тарихийлик ва матн масалаларига жиддий эътибор бермоқ лозим. Масалан, X -XI асрларда кўчирилган кўлёзма билан XX аср бошларида нашр этилган тошбосма китобнинг маълумотлари мутлақо тенг қийматга эга эмас. Ирфоний ғоялар ривожини фақат тарихий тадрижийликда кўриб чиқишгина ишонарли ҳулосаларга асос бўла олади. Шу сабабдан ҳозирча фақат баъзи энг умумий жиҳатларга эътибор қаратиш билан чекланишга тўғри келади.

Сунна босқичи - ўғит ва ибрат асосига, ислом маърифатчилиги эса ақл ва мантикий тафаккур қудратига таянишини кўриб ўтдик. Ирфон-чи? Илм эгаси олим бўлса, ирфон нима-ю, ориф ким? Ўғит ва ибрат ташқи ҳодиса, ақл ҳам мавзуга ташқаридан туриб ёндошади. Ирфон эса Тавҳид моҳиятини англашга инсоннинг бутун руҳий қувватини сафарбар этади, бунинг учун эса аввал руҳий қувватни жамлашга ўрганиш керак бўлади. Худди шу амални, яъни руҳий қувватни бир нуқтага жамлай билиш усуллари икки йўналишда ишлаб чиқа бошлаган сўфийлардан Зуннун Мисрий (796-861) ва Хорис Муҳосибий (781-857)ларни эслаш мумкин. Уларнинг биринчиси маърифат йўлининг ҳол ва мақомларини ишлаб чиққан бўлса, иккинчиси ўз нафсини кузатиш ва назорат қилиш (мувоқаба ва мусоҳаба) қоидаларини - “Илм ал-қулуб ва-л-хатарот” (қалб ва унинг маърифати йўлидаги хавф хатарлардан сақланиш илми)ни ишлаб чиқди. Муҳосибийнинг фикрича, асосий нарсаниятда, аммо инсоннинг покланиши йўлида турли хатарлар, масалан, кибр, риё ва бошқалар мавжуд. Уларни енгиб ўтиш учун инсон ҳар бир қадамини Аллоҳ иродасига мувофиқ босмоғи ва фақат Аллоҳ ризолигини сидқ ва ихлос билан тиламоғи керак. Муҳосибий фикрича, инсон кўнглида илоҳий муҳаббат чироғини ёқувчи ҳам Аллоҳнинг ўзи. Инсоннинг руҳий камолоти тасаввуфнинг асосий мақсади бўлиб, бу йўналишда ҳар бир улуғ шайх ўз тартиб-қоидаларини ишлаб чиқди ва шу асосда турли тариқат сулуқлари шаклланди. Масалан, солиқ ўз нафсини енгиб ўтиш йўлида қандай мақомларни босиб ўтади, деган саволга турли тариқат пирлари турлича жавоб берадилар. Абу Наср Саррож 7 мақом (тавба, вара, яъни парҳезкорлик, зуҳд, факр, сабр, ризо, яъни Аллоҳ тақдирига ризолик, таваккул, яъни ўзни Ҳаққа топшириш)ни санаб кўрсатган бўлса, баъзи тадқиқотчилар бундан фақат олтитасини, баъзилари хавф ва ражони кўшиб тўққизта мақомни тилга оладилар, ал-Калободий (вафоти 990 йил) 17 мақомни, Абу Саид Майхоний

(967-1049) 40 мақомни, Абдуллоҳ Ансорий (1006 - 1089) эса 100 мақомни эслайди. Ибн ал-Арабий “Футуҳоти Маккия”да 19 мақом, 360 та манзил ва работни ажратиб кўрсатади. Агар мақомлар сўфийнинг ўз ҳаракати, риёзати билан боғлиқ бўлса (тадбир), “ҳол” тушунчаси Аллоҳ баракати ва марҳаматига алоқадор (тақдир) ҳисобланган. Бундай “файзи илоҳий” солиқнинг поклик касб этган дилини бир лаҳзада чакмоқдек ёритиб, яна ғойиб бўлиши мумкин. Баъзан ҳолни ҳам даражаларга ажратадилар. Назаримизда, гап мақомлар сони ва ҳолнинг даражаларида эмас. Асосий масала кўнгилнинг покланишида. “Билгилки, кўнгил сайқалланган кўзгудир”, деб ёзади Ибн ал-Арабий. Ҳадисда айтиладики: “Қалб темирдек занг босиши мумкин.”

Маънавият ҳақидаги суҳбатларимизнинг ибтидосида Шайх Нажмиддин Кубронинг истейодли шогирди Нажмиддин Доя ҳақида эслаб ўтган эдик. У ўзининг 1223 йили Куняда ёзиб тугалланган рисоласида⁵⁸ Инсон ва унинг моҳияти, Олий ҳақиқат (Ҳақ асрори)га ва Борлиққа муносабати ҳақида шундай мулоҳаза юритади:

Мавжудотлар олами, яъни моддий дунёдан мақсад инсон вужудидир. Икки олам инсон вужуди учундир. Инсон вужудидан мақсад эса Аллоҳ таоло зоту сифатларини англаб етишдир. Буни маърифат дейдилар. Фаришта ва жинлар Аллоҳга ибодат этишда инсонга шерик бўлдилар. Аммо маърифат инсондан ўзга ҳеч қандай маҳлуқотга насиб бўлмади. Ҳақ маърифати юқини кўтармоқ фақат инсон зотига вожиб бўлди. Инсоннинг мумтозлиги шу туфайлидир. Аммо Нажмиддин Доянинг фикрига кўра, Инсон вужудида Ҳақ маърифатини акс эттирувчи кўнгил кўзгуси даставвал фақат имкон даражасида мавжуд, холос. Уни воқеликка айлантириш учун узоқ жидду жаҳд лозим. Кўнгил кўзгуси риёзат билан сайқал топади, инсоннинг маънавий тарбияси, ўз интилиши, пир-тарбиячининг иршоди нафс тарбияси билан бўлади. Бунинг учун инсон, биринчи навбатда, ҳам жисмоний, ҳам маънавий покланмоғи керак. Тасаввуф тариқати ушбу покланиш йўли бўлиб, уни темирчининг оловли кўрасига қиёс этиш мумкин. Унда инсон кўнгли аввал мумдек юмшаб, шакл олади, сўнг чиниқтирилади ва сайқал берилади. Охирида кўнгил пўлат кўзгу сингари шундай сайқал топадики, ўзида илоҳий нурни акслантириб, ой сингари нурланиб, ўзи ҳам атрофга зиё тарата бошлайди. Ана шундай кўнгил эгаси комил инсондир.

Ўзбек тилимиз комил инсон моҳиятини ниҳоятда теран ифодалайди - “зиёли”, яъни ўзидан атрофга зиё, нур таратувчи. Зиёли инсон атроф зулматни ёритади, ўзга инсонлар руҳини ҳам маърифатли этади, кўнгилларни нурлантиради. Зиёли, яъни ўзлигини англаб етган инсонда илм, имон ва амал

⁵⁸ Олимнинг «Мирсод ул-ибод мин ал-мабдаъ илал-маод» асари форс тилида ёзилган бўлиб, XIX асрда Хоразмда Муҳаммад Раҳимхон II (Фируз) топшириғига биноан ўзбек тилига ўтирилганлиги маълум. Ушбу асар қўлёзмалари ЎзФА Абу Райхон Бируний номидаги Шарқшунослик институтида сақланади. Эронда бу асар нашр этилган, аммо бизда бу асар ҳақида хануз махсус тадқиқотлар ҳам, асар таржималари ҳам эълон қилинмаган. Фақат «Соғлом авлод учун» журнали 1996 йил 1-сонида Нажмиддин Доя ҳақида дастлабки мақола эълон қилинди (с. 40-43)

бирлиги вужудга келади. Ҳазрати пайғамбаримиз марҳамат қиладилар: “Ман арафа нафсаҳу, фа қад арафа раббаҳу”. (“Ким ўз нафсини англаб етипти, демак, Парвардигорини англаб етипти”). Мана шу одам ориф, унинг етишган маърифати - ирфондир. Шоир ёзади:

Эй нусхаи номаи илоҳий-ки туий,
В-эй ойинаи жамоли шоҳи-ки туий,
Бирун зи ту нист ҳарчи дар олам ҳаст,
Дар худ беталаб, ҳар он чи хоҳи-ки туий.

(Эй илоҳий нома нусхаси - ўзинг,
Ва ҳукмдор жамоли ойинаси - ўзинг,
Оламда неки мавжуд, сендан ташқарида эмас,
Ҳар неки истасанг, ўзингдан иста, барчаси - ўзинг)

Инсон ер юзида халифа этиб яратилган. Бу жуда жиддий ва оғир масъулият. Очик айтиш керак, бундай залворли вазифани ҳар бир шахс алоҳида ўзи асло кўтара олмайди. Зотан, халифалик бир кишининг эмас, бутун аҳли башарнинг масъулиятидаги яхлит юмушдир. Биз ҳассос суфийлар хитоби бўлмиш “Анал ҳақ”ни баъзан жўн талқин этамиз. Асли бу сўзнинг юки бениҳоя вазмин. “Лисон ут-тайр”даги Мансур Халлож ҳақида келтирилган ривоят шу жиҳатдан ибратли. Ривоятнинг қисқача мазмуни шундай-ки, унга кўра улуғ суфий тавҳид мақомига етишиб “Ана-л-ҳақ!” ибораси тилида такрорланиб қолгач, дин аҳли унга насиҳат қилиб, бу даъводан қайтармоқчи бўладилар, жонингга жабр қилма, дейдилар. Аммо шоир ташбеҳига кўра, Мансур ичган қадах ўта маст қилувчи бўлиб, бу йўлдан қайтиш имкони йўқ эди. Атрофдагилар унинг жонини ўйлашар, унинг хаёлини эса буткул бошқа саволлар банд этганди. Мансур ўйлар эди:

Нега Муҳаммад Расулуллоҳ меърож куни Аллоҳнинг чексиз иноятига сазовор бўлиб, тангридан “Эй ҳабиб, не истагинг бўлса, айт!” деган хитоб эшитганда, фақат ўз умматининг гуноҳларини афв этишни сўради? Шундай бир беҳудуд илоҳий саховат фурсатида Расулуллоҳ дунё яралгандан қиёматгача ўтган барча гуноҳкор бандалар учун Аллоҳнинг раҳматини сўраб олса бўларди-ку, нега ўз қавми билан чекланди, экан деб куюнади. Демак, суфий тавҳид мақомида ўзини бутун башарият, ўтмиш ва келажак учун масъул ҳис қилади. Мана тавҳид маънавиятининг қудрати!

Алишер Навоий инсонларни “авом” ва “хос” га ажратади. Биз яқин ўтмишда хослар - зодагонлар, олий табақа, авом - қора халқ, меҳнаткашлар, деб талқин этдик. Аммо Навоийнинг фарқлаши бундай маънода эмас, “авом” - ўзини ҳали англаб етмаганлар, “хос” ўзлигини англаб етган, демак, воқеан Парвардигорини таниган зиё аҳлидир. Бу олий табаканинг фақат битта Олий имтиёзи бор, у ҳам бўлса Аллоҳ олдидаги маъсулияти оғирроқ, вазифаси жиддийроқдир.

Тавҳид асрорини англаб етиш Сунна билан бошланиб, тасаввуф ирфонида юксак камолотга эришди. Аммо бу йўналишлар ибрат, мантиқий тафаккур ва

руҳий камолот сифатида асосан инсоннинг ички тақомилига қаратилган эди. Инсон ўз-ўзини англаб етиш орқали Ҳақ асрорини идрок этишга интилдиган, аммо инсоннинг якуний мақсади шунда тугайдими? Инсон Тавҳид асрорини ўзи учун англаб етди, дейлик, энди у нима қилиши керак?

Шу саволга тасаввуфнинг охириги тариқати - Нақшбандия жавоб берди: биринчи мақсадга эришилди – “дилда ёр” ҳолати мавжуд, энди ишга киришмоқ лозим - “даст ба кор” га ўтиши керак. “Дилда ёр” ҳолати дилда ғараз, яъни худбинлик йўқлигини кўрсатади, энди “даст ба кор” бўлса, яъни ишга қўл урилса, ўз шахсий ғаразли мақсадлари учун эмас, холис Аллоҳ учун, Ҳақ учун, ҳақиқат ва адолат тантанаси учун амалий ҳаракатга киришилган бўлади. Шу сабабли ҳар нафас “дилда ёр” бўлиши, “Аллоҳ” исми дилда зикр этилиши, яъни “Ҳуш дар дам” қоида-сиғирига риоя этилиши тақозо қилинади. Чунки Аллоҳ номи бир нафас дилни тарқ этса, дарҳол ўрнини ғараз, худбин бир ниёт эгаллаши мумкин. “Назар бар қадам” ҳам шу маънога яқин туради, яъни беҳуда бирор қадам қўймаслик, ҳар бир амалий ҳаракатнинг Ҳақ йўлида қўйилаётганини таҳлил этиб, диққат билан кузатиб, назардан қочирмай бориш кераклиги иккинчи қоидадир. Учинчи қоида - “Сафар дар ватан”, яъни вужуд ичида турган ҳолда руҳнинг моддийлик балчиғига бўлганмаслиги, Ҳақ иродаси моддий ҳою ҳавасларинг ғаразидан холи равишда руҳингда ҳукмрон бўлиши лозим. Тўртинчи қоида - “Хилват дар анжуман” Ҳақ асрорини англаб етган орифнинг халқ билан бирга бўлиши лозимлигини, аммо доимо Ҳақни дилда тутган ҳолда халқ билан бирга бўлишни таъкид этади. Тўлиқ “хилват”ни танлаш кибрга, тўлиқ “анжуман”га киришиб кетиш ғаразга етаклаши мумкин, “Хилват дар анжуман” эса мувозанатни сақлаб туриш демакдир. Нақшбандиянинг ўн бир қоида-сиғири мукаммал шарҳлаш учун алоҳида жиддий тадқиқот лозим, биз фақат ирфон босқичини яқунлаб, янги босқичга ўтиш олдидан баъзи мулоҳазаларни қайд этдик, ҳолос.

Тасаввуф ғоялари ва назарияси VIII-IX асрларданок шакллана бошлаган бўлса ҳам, фақат Имом Абу Ҳомид Муҳаммад Ғаззолий (1058-1111) ижодида ислом маърифатчилиги даври яқунлангач, тасаввуф таълимоти ислом минтақасида зафарли “юриш” бошлади ва Борлиқни идрок этишнинг Ирфон йўналиши узил-кесил етакчи ўринга кўтарилди. Буюк тасаввуф шайхлари - юртдошларимиз Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Абдуҳолиқ Ғиждувоний шу даврда яшадилар. Тасаввуф шеърятининг энг забардаст вакиллари Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Ибн ал-Фарид ва ирфоний тафаккурнинг энг буюк намояндаси Ибн ал-Арабий ҳам шу муддатда ижод қилдилар. Ирфон йўналиши Борлиқни идрок этишнинг мутлоқо ўзига хос йўли бўлиб, Суннадан ҳам, мантиқий тафаккурдан ҳам тамомила фарқ қилади. Бу ҳақда ибратли ривоят бор. Маълумки, олов куйдиради. Буни бизга муаллим тушунтиради ва биз унинг гапига ишониб, “олов куйдиради” деймиз. Бу - Сунна босқичи. Иккинчи босқичда биз тажриба ўтказамиз - қоғозни шам олови тепасида тутсак, қоғоз ёнабошлайди ва биз “олов куйдиради”, деб хулоса қиламиз. Бу - илм дейилади. Ислом маърифатчилиги даври намояндалари шу йўналишда иш олиб борганлар.

Ирфон босқичи - тасаввуф йўлидир. Сўфийлар оловга ўзлари кирадилар ва риёзат чекиб Ҳақни танийдилар. Сўфий Тавҳид моҳиятини англашга бутун руҳий қудратини сафарбар этади. Бунинг учун ишни нафсни поклашдан бошламоқ керак бўлади. Тасаввуф тариқатлари маънавий покланиш йўли бўлиб, ўзлигидан (худбинликнинг барча кўринишларидан) пок бўлган инсон кўнгли Ҳақ зиёсини ўзида акслантира бошлайди. Комил инсон - том маънодаги зиёлидир. Зиёли, яъни ўзлигини англаб етган инсонда имон, илм ва амал бирлиги вужудга келади. Бундай инсон ўзидан атрофга зиё тарата бошлайди, ўзга инсонлар руҳини ҳам маърифатли этади, кўнгилларни нурлантиради.

Умуминтақа маданиятининг бошқа йўналишлари - Сунна, Калом, фалсафа, тасаввуф каби бадиий адабиёт ҳам асрлар давомида ривожланиб келди. Асли ҳар уч тилдаги бадиий адабиёт ҳам исломдан олдин шаклланган бўлиб, табиийки, исломий йўналиш биринчи даврда араб тилидаги адабиётда ўз аксини топа бошлади. Аммо Уммавийлар даври сарой адабиётида исломий тус кўпроқ ташқи либос даражасида бўлиб, ал-Ахтал (640-710) ҳатто исломни қабул қилмаган ҳолда ислом халифалари саройида ижод қилар, ал-Фараздак (641-730) ва Жарир (653-733) ижодларида ҳам ҳануз қабилачилик анъаналари устун эди. Араб мумтоз адабиётида “янгилиниш” ҳаракатини бошлаб берганларнинг аксарияти асли келиб чиқишига кўра соф араб эмас эдилар. Башшар ибн Бурд (714-784) форс, Ибн ал-Мукаффа (724-759) ҳам Эронда, зардуштийликка эътиқод этувчи оилада туғилган, бу даврнинг энг забардаст шоири Абу Нувас (762-713) нинг ҳам онаси форс аёли эди.

Сунна билан бир босқичда араб насрида адаб йўналиши шаклланганини, ислом даври илк туркий шеърият намунаси Адиб Аҳмад ижоди шунга яқин туришини олдинроқ эслаб ўтган эдик. Бу йўналиш Абул Атахия (748-825) ижоди билан ҳамоҳанг бўлиб, Абу Нувасда шаккоклик майллари кучлироқ эди. Умуман, араб тилидаги мумтоз адабиёт гуллаб яшнаган давр сунна ва ислом маърифатчилиги босқичларига кўпроқ мос келади ва унда икки йўналиш ёрқин намоён бўлган: бири сарой адабиёти учун хос бўлган мадҳия, май ва гўзаллар васфи билан йўғрилган шеърият бўлса, иккинчиси, панд-насихат, ҳаётнинг моҳияти ҳақидаги фалсафий мушоҳадаларга бағишланган қасида, қитъа ва насрий рисола (нома)лардан иборат бўлиб, дастлабки даврда бу икки йўналиш ҳатто бир-бирига муайян даражада қовушмай турди. Аммо аста-секин ишқий мавзу теранлик касб этиб, адаб йўналиши билан мазмунан яқинлашиб борди ва Абулаъло ал-Мааррий (973-1058) ижодида юксак фалсафийлик, Ибн ал-Фарид (1181-1234) шеъриятида эса ирфоний ишқнинг энг олий қабатларига кўтарилди.

IX-XII асрлардаги адабиёт ҳам илм сингари кўпроқ саройда марказлашган бўлиб, мадҳия қасидалар, ишқий ғазаллар, хамриёт (май мавзуи), зухдиёт (дунё ва унинг ҳою ҳаваслари бебақолиги ва уларга меҳр қўймаслик мавзуи), хижо (муайян шахсларга йўналтирилган ҳажв) каби мавзу турлари етакчилик қиларди, яъни бадиий адабиётнинг вазифаси ҳануз иккинчи даражали, амалийроқ кўринишда эди. Шу даврда “энг ёлғон шеър - энг яхши шеърдир” ва “энг рост шеър - энг яхши шеърдир” деган ибораларда ўз аксини топган

шеъриятга икки хил ёндошув шакллангани илмий адабиётларда қайд этилган ва бунга муайян даражада ўша давр адабиётининг мавзу қамрови ва вазифаси, ижтимоий воқеликда тутган мавқеи ҳам сабабчидир. Ҳукмдорни мадҳ этиш, унинг дилини хушлаш, ҳукмдорнинг ва ўзининг шахсий рақибларини ҳажв этиш VIII-XI асрлар сарой адабиётида етакчи ўрин тутар ва шоирнинг мавқеи ҳам ушбу соҳалардаги ютуқлари билан белгиланарди. Бу давр араб тилидаги шеърият билан бошланиб, VIII аср иккинчи ярмидан туркий тилидаги дастлабки асарлар (Адиб Аҳмад ва Маҳмуд Кошғарий асаридаги баъзи намуналар) пайдо бўлган бўлса, X аср бошларидан Сомонийлар саройида Абу Абдуллоҳ Рудакий етакчилигидаги бақувват форс шеърият мактаби шаклланди. IX-X асрлар давомида Мовароуннаҳр ва Хуросонда ҳар уч тилда асарлар яратилган бўлса, XI аср бошларидан араб тили асосан илм тили сифатида сақланиб қолиб, Ғазнавийлар саройида асосан форс тилида ва Қорахонийлар саройида туркий ва форсий тилларидаги шеърият ривож топди. Маҳмуд Ғазнавий саройида шаклланган нуфузли шеърият мактаби намояндалари Унсурий, Фарруҳий, Манучехрий ва бошқалар мадҳиявий қасиданинг мумтоз намуналарини яратдилар. Шу даврнинг ўзида адабиётда маърифатчилик босқичига хос яна бир йўналиш - исломдан олдинги меросни янгича талқинда ўзлаштириш ҳам ривожланиб борди. Араб тилидаги адабиёт вакиллари жоҳилия даври адабий меросини тўплаш ва тартибга солишга жиддий киришдилар. Рум, Эрон, Ҳинд адабиётининг машҳур намуналари араб тилига ўгирилди. Масалан, “Панчатантра” - “Калила ва Димна” “Худойнамак”лар - “Сияр ул-Мулук” номлари билан арабчалаштирилди. Кейинроқ бориб Рудакий форс тилида шеърий “Калила ва Димна” достонини яратган бўлса, Унсурий Румнинг лотин ва юнон тилидаги ишқий романлар мавзу доирасида бир неча достонлар ёзди. Афсус, бу асарлардан бизгача фақат айрим парчаларгина етиб келган. X асрда Дақиқий ва бошқа баъзилар “Шоҳнома” яратишга уриндилар. Ва ниҳоят X аср охири - XI аср бошларида Фирдавсий Тусий (940-1020) ўзининг улуғ эпопеясини ёзиб тугатди. Фирдавсийнинг 60 минг байтга яқин улкан “Шоҳнома” си исломгача Эрон ва Туронда яралган бой маънавий мероснинг ўзига хос бадиий қайта ишланган қомусидир. Унинг таркибида юзлаб қаҳрамонлар, ўнлаб алоҳида мураккаб сюжетли достонлар мавжуд. Унда асотир тафаккур мевалари ва Эрон, Турон халқлари тарихи ўз бадиий инъикосини тўлиқ намоён этган.

Фирдавсий асари форс ва туркий тилдаги кейинги неча асрлар бадиий мумтоз адабиётига мавзу ва қаҳрамонлар етказиб берган улуғ хазина бўлди. Форсий тилдаги адабиётда достончилик, яъни ишқий, тарихий, қаҳрамонлик достонлари ёзиш анъанаси минтақа адабиётининг етакчи йўналишларидан бирига айланди. Аммо Фирдавсийга кўр-кўрона эргашганлар, янгича талқин ярата олмадилар, ҳеч қайсиси Фирдавсий шухратига яқин бора олган эмас. Фақат Юсуф Хос Ҳожиб сингари туркий шеърият вакиллари буткул янгича услубда, янгилик яратиш йўлидан борганликлари учун адабиёт тарихида муносиб ўрин эгаллай билдилар.

Алишер Навоий Фирдавсий ва унинг “Шоҳнома”сини яхши билади ва чуқур эҳтиром билан ёдга олади. Аммо бадиий ижод тариқи ҳақидаги назарий мулоҳазаларига муайян шоирлар ижодини мисол келтирганда, бирор-бир ўринда Фирдавсийни эсламайди, у санаб ўтган устозларнинг тарихан энг биринчиси Санойидир, чунки форс тилидаги адабиётда “Ҳақиқат асрори”ни (яъни Борлиқнинг моҳиятини) бадиий тарзда англаб етиш ва англатишга илк бор жиддий равишда киришган улуғ мутафаккир шоир Санойи эди. Унинг “Сайр ул-ибод илал маод” (“Аллоҳ бандаларининг қайтар маконга сафари”) ва “Ҳадоийқ ул-ҳақойиқ” (“Ҳақиқат боғлари”) асарлари номларининг ўзиёқ шоир мақсадини аниқ англатиб турипти. Эътиборга сазовор яна бир жиҳати шундаки, Навоий Санойи ижодини баҳолашда ўша давр анъанасига зид бориб, уни “ҳақиқат тариқи” суҳанварлари қаторида эмас, “Ҳақиқат асрориға мажоз тариқини махлут” қилганлар сафида тилга олган. Бунинг сабаби, бизнинг назаримизда, шундаки, XI аср охирига бориб Абулмажид Санойи биринчилардан бўлиб сарой мадҳиягўйлигини тарк этган ва ижтимоий-фалсафий йўналишни бадиий адабиётга дадил олиб кирганлигида эди.

XII аср охириги чорагига борганда эса саройни, мадҳиявий қасидагўйликни тарк этиб, ижтимоий- фалсафий йўналишга ўтган шоирлар сони кескин кўпайди. XI асрда тасаввуф шеърляти кичик лирик жанрлар (рубойи, ғазал) билан чекланган бўлса, XII асрдан тасаввуфий руҳдаги дostonлар яратила бошланди. Ва ниҳоят, XII аср охириги чорагидан бошлаб, форс тилидаги шеърлятнинг икки ёрқин юлдузи Низомий Ганжавий ва Фаридиддин Аттор сиймолари адабиёт осмонида пайдо бўлди.

“Маҳбуб ул- қулуб” рисоласи “аввалги қисм”ининг 16-фаслини Алишер Навоий “Назм гулистонининг хушнама қушлари зикрида” деб атайди ва шундай бошлайди:

“Ул неча табақадир: аввалги жамоа нуқуди кунузи маърифати илоҳийдин ғанийлар ва халқ таърифидин мустағнийлардур. Ишлари маоний ҳазоинидин маърифат жавҳарин термак ва эл файзи учун вазн силкида назм бермак. Назм адоси бағоят аржуманд ва бениҳоят шариф ва дилписанд ўлдуғи учун оёти каломда нозил бор ва ҳадиси мўъжизнизмда тилаган топар, чун маал-қасд эмас, эл ҳурмати жиҳатидин ани шеър демас”⁵⁹ (Насрий баёни: Улар бир неча гуруҳдир. Биринчи гуруҳ маърифати илоҳий хазинасининг нақдиналари билан бойиган ва халқ таърифига эҳтиёж сезмаганлардир. Ишлари маънилар хазинасидан Маърифат гавҳарини термоқ ва у гавҳарни эл файз топсин учун назм ипига тортмоқ. Назмларининг ифодаси ғоят қутлуғ ва бениҳоят ёқимли ва улуғ бўлганлигидан илоҳий калом оятлари ва Расулуллоҳнинг мўъжизали ҳадислари мазмунини излаган киши улардан топа олади ва қасддан ёзилмагани сабабли эл уларга эҳтиром билдириб, шеър деб аташга журъат этмаслар”). Алишер Навоий бу тоифани “ҳақиқат тариқининг суҳанвари “, деб атайди ва улар жумласидан тасаввуф адабиётининг энг буюк сиймолари Фаридиддин Аттор ва Жалолиддин Румий номларини тилга олади. Олим бу гуруҳ вакиллари “авлиёи огоҳ ва машойих ва аҳлуллоҳ”, деб улуғлайди.

Атторга “нозими жавоҳири асрор” (“ҳақиқат сирлари жавоҳирларини назмга солувчи”), Румийга “ғаввоси баҳри яқин” (“яқинлик денгизининг ғаввоси”), деб сифат беради. Навоий таърифларининг қанчалар воқеликка мувофиқ эканлигига иқрор бўлиш учун Аттор ва Румий асарларининг номларини эслаб ўтиш kifоя: “Илоҳийнома”, “Асрорнома”, “Мантиқ-ут-тайр” (“Қушлар мантиқи”), “Маснавийи маънавий” ва ҳ.к. Бу асарлар ҳақида Шарқ ва Ғарбда шунча кўп тадқиқотлар амалга оширилганки, биз улардан ўтказиб сўз айтиш қудратига эга эмасмиз.

“Ҳақиқат асрорига мажоз тариқин махлут” этганларнинг тарихан биринчиси табиий равишда Саной (1048-1140) бўлиб чиқмоқда. Ундан кейин XII аср иккинчи ярмида яшаб ижод этган Абдулвосиъ Жабалий (вафоти 1160), Анварий (вафоти 1191), Асириддин Аҳсмактий (1108-1196), Ҳоконий (1120-1199), Зоҳир Фарёбий (вафоти 1202) ва бошқалар санаб ўтилган бўлиб, бу атоқли форс шоирлари деярли барчаси Саной сингари умрларининг охирида сарой мадҳиягўйлигини тарк этиб, ижтимоий-фалсафий руҳда қасидалар ёзишга киришганлар. Улар ичида алоҳида йирик дoston ёзганлар деярли учрамайди. Буларга XII-XIII аср чегарасида яшаган Камол Исфahоний (вафоти 1237) ва XIII асрнинг буюк ахлоқ муаллими Саъдий Шерозий (1189-1292)лар ҳам қўшилади. Яна булар қаторида сурат (“мажоз”) ва маъни (“ҳақиқат”) нисбати хусусида ғоят муҳим фикрни акс эттирган рубоий муаллифи суфий шайхи Авҳадиддин Кирмоний (вафоти 1236) ҳам тилга олинган.

XIII асрдан фақат икки улуғ шоир (Камол ва Саъдий) ёдга олинган бўлса, XIV асрга бориб Алишер Навоий “мажоз тариқи”га мансуб деб ҳисоблаган машҳур шоирлар рўйхати кескин ошиб кетади. Булар аввало Навоийнинг “хамсанавислик” ва ғазалнависликда ғоят қадр этган салафи Амир Хусрав Деҳлавий (1253-1325), дунёга донғи таралган Хўжа Ҳофиз Шерозий (1320-1389) ва ниҳоят ғазал ва қасидалар устаси Носир Бухорий (вафоти 1371). XV аср шоирларидан Навоий ўзидан илгари яшаб ўтган Котибий (вафоти 1436) ва ўзи шахсан таниган Шоҳий Сабзаворий (1385-1453) ни тилга олади. “Маҳбубул-қулуб”нинг иккинчи қисми “Ишқ зикрида” бобида “хос ишқ” эгалари қаторида Амир Хусрав ва Хожа Ҳофизлар қаторида Фаҳриддин Ироқий (1207-1289) ёдлаб ўтилса, “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” рисоласида XV аср атоқли туркигўй шоирлардан Мавлоно Лутфий эсланади.

Демак, Алишер Навоий “мажоз тариқи” ҳақида гапирганида икки гуруҳ шоирлар тилга олинган, биринчи гуруҳи асосан XII асрда яшаган бўлса, иккинчи гуруҳи XIV-XV асрларга мансуб шоирлардир. Булар орасида айрим фарқлар мавжуд бўлиб, суҳбат давомида яна бунга алоҳида тўхталиб ўтамиз.

Маълумки, адабиёт мавзуларининг марказида инсон, унинг руҳият дунёси ётади. Инсоннинг кечинмалари эса, асосан, икки йўналишда кечади: бири-инсоннинг Олий ҳақиқатга, Ҳаққа, Борлиқнинг моҳиятига, содда қилиб айтсак, махлуқнинг Холиққа муносабати, нисбати масаласи; иккинчиси инсоннинг ўзи сингари махлуқларга, яъни ўзга инсонларга, атроф-воқелик, мавжуд жамиятга муносабати.

Биринчи йўналиш Инсонни ўз кўнгли билан суҳбатга чақиради, руҳиятнинг ички теран қатламларига йўналган бўлади. Иккинчи йўналишда ижтимоий муносабатлар тизимида ҳар бир инсоннинг ўрни масаласига кўпроқ эътибор қаратилади.

Саноий ижодида ҳар икки йўналиш аралаш тадқиқ этилган, Навоий ибораси билан айтсак: “ҳақиқат асрорига мажоз тариқи махлут” этилган. Бу улуг мутафаккир шоирнинг минтақа шеърлятида мавқеи шу қадар баландки, “ҳақиқат тариқининг суҳанвари” Фаридиддин Аттор ижоди ҳам, ҳамсанавислик анъанаси бошида турган Низомий Ганжавий дostonчилиги ҳам унинг “Ҳадиқа”сидан сарчашма олади. Жалолиддин Румий ёзган эди:

Аттор руҳ буду Саноий ду чашми ў,
Мо аз паи Саноию Аттор омадем.⁶⁰

(Аттор руҳ эди, Саноий унинг икки кўзи,
Биз Саноий ва Аттор изидан келдик.)

Буюкларнинг бирор сўзи беҳикмат бўлмайди. Нега Мавлоно Жалолиддин Атторни “руҳ”га Саноийни эса “икки кўз”га қиёс этади? “Ҳадойиқ ул-ҳақиқа” асарини Европа шарқшунослари узок вақт “тасаввуф қомуси” деб талқин этдилар. Лекин бу асарни диққат билан ўрганган Е.Э. Бертельснинг гувоҳлик беришига кўра, унда на “тариқат” ибораси учрайди, на “Ҳақ васли” ҳақида сўз боради. “Ҳадойиқ” 10 бобдан иборат бўлиб, уларнинг биринчиси “тавҳид”, иккинчиси “наът” (пайғамбар мадҳи), учинчиси ақл ва тўртинчиси илм ҳақида, бешинчиси ишқ ҳақида бўлиб, Саноий Абу Али ибн Синони танқид қилади ва ишқни ақлдан устун қўяди. Олтинчи боб “нафси кулл” ҳақида бўлиб, уни шоир пири муршид қиёфасида тасвирлайди. Еттинчи боб илми нужумга бағишланган. Тўққизинчи боб дўстлик ва душманлик ҳақидаги ҳикоятларни ўз ичига олса, охириги ўнинчи бобда Саноий ўз таржимаи ҳолидан сўзлаб, бу дунёга этак силтаб, зоҳидликни ихтиёр этганлиги сабабларини баён қилади. Шоир фахр билан айтади:

Йек суҳан з-ин-у олами дониш,
Ҳамчу Қуръони порси донаш.⁶¹

(Бунда ҳар сўз - бир олам билим,
Худди форс тилидаги Қуръон деб билгудек)

Шоир бу дostonда сўз камолини энг юксак даражага олиб чиққанини таъкидлаб, ўзини ҳазрати Муҳаммад (С.А.В.) га қиёсан “Шоирлар хотами”(охириги якунловчи шоир) деб атайди:

⁶⁰ Бертельс. Б.Э. Ибранные труды. Низами и Фузули. М.-«Наука»-1962, с.174.

⁶¹ Ўша асар с.177.

Хотами анбиё Муҳаммад буд,
Хотами шоирон манам, ҳама суд.

(Пайғамбарлар охиргиси Муҳаммад эди,
Шоирларнинг якунловчиси менман,
Сўзим бошдан оёқ ҳаммаси фойдали.)

Шоирнинг бу фахриялари лоф эмас эди, дарҳақиқат, Санойи минтақа шеъриятининг муайян босқичи учун (аниқроғи, шеъриятдаги сарой маърифатчилиги босқичи учун) ўз ижоди билан якун ясаб берди ва Ғаззолий сингари ишқнинг ақлдан устунлиги ҳақида хулоса чиқарди.

Ундан кейин, юқорида кўриб ўтганимиздек, замонасининг бошқа етакчи шоирлари ҳам аста-секин саройни ва мадҳиягўйликни тарк эта бошладилар. Навоий кўзда тутган “мажоз тариқи”нинг биринчи босқичи асосан ушбу янги йўналишга ўта бошлаган шоирлар ижодидан, яъни XII аср иккинчи ярмидан бошланади.

Санойи ҳам Ғаззолий сингари том маънодаги суфий эмас, аммо Санойи бошлаб берган янги босқич унинг издошларида икки йўналишда ривож олди: бири Аттор йўналиши, иккинчиси Низомий Ганжавий йўналиши. Бу икки йўналишнинг фарқи нимада?

Кўрдикки, Санойи “икки кўз”га қиёс этилди. Кўз ташқаридаги нарсаларни кўради, ичкаридан ташқарига йўналган бўлади. Аттор эса “руҳ” - унинг назмдан мақсади “асрори илоҳий адоси” (“илоҳий сирларни баён этиш”) - инсон руҳиятидаги илоҳий асрор пардаларини бирма-бир очиб кўрсатиш. Жалолиддин Румий ҳам шу йўлдан борди. Асли тасаввуф шеъриятининг моҳияти ҳам, бизнинг фикри ожизимизча, шунда.

Ирфон - ўзликни англашдир. Мен кимман? Ягона Аллоҳга менинг нисбатим қандай? Тасаввуф шу саволга жавоб қидиради. Унинг жавоби қисқа ва содда қилиб ифодаланганда, қуйидагичадир: Ҳақ - ягона ва мутлақ борлиқ, Аҳад (яккалик, бирлик). Ҳақ ўз жамолини кўрмоқ истайди ва ўзига кўзгу сифатида моддий борлиқни бунёд этади. Сўфийлар Ҳақнинг асл зотини Ҳақиқат ва унинг мазҳари, қиёсан айтганда, кўзгудаги аксини “мажоз”, деб атайдилар. “Ҳақиқат” ва “мажоз” тазоди шундан бошланади. Аммо тасаввуф машойихлари ушбу тазодга турли даврда турлича ёндошиб келдилар. Масалан, буюк тасаввуф шоири Фаридиддин Аттор энг машҳур асари “Мантиқ ут-тайр”да қушларни Симурғ сари даъват этувчи Ҳудҳуд тилидан шундай хитоб қилади:

... Эй, гирифтори мажоз,
Аз сифат дуру ба сурат монда боз⁶².

(...Эй, мажоз тузоғига илинган,

⁶² Ситтайи Фаридиддин Аттор(ЎзФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинаси, инвентар №813), 17а-варак.

(ички) сифатдан узоқлашиб,
(ташқи) суратга маҳлиё бўлиб қолган.)

XIII аср бошида Аттор моҳиятга эътибор беришни талаб қилмоқда, “мажоз”, яъни ташқи моддий дунё ҳою ҳавасларига берилиб кетишдан қайтармоқда. Аммо XIII аср охирларида яшаб ўтган шайх Авҳадиддин Кирмоний (вафоти 1298 йил) ушбу нисбатни бироз бошқачароқ талқин этади:

З -он минигарам ба чашми сар дар сурат,
Зеро-ки зи маънест асар дар сурат.
Ин олами суратесту мо дар суварем,
Маъни натвон дид магар дар сурат.⁶³

(Шу сабабдан бошдаги кўз билан суратга тикиламанки,
Суратда маънонинг изи бордир.
Бу олам суратдир, биз суратлар ичидамиз,
Маънони суратдан ташқарида кўриш мумкин эмас.)

Яъни, инсон Олий ҳақиқатни (Борлиқнинг ягона олий моҳиятини) бевосита унинг мазҳаридан (моддий борлиқда ўзлигини кўрсатиши, зуҳур этиши, намоён бўлишидан) ташқарида кўра олмайди, чунки у ўзи ҳам шу мазҳардан ташқарида эмасдир (“сурат” ичидадир). Инсон руҳида Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик ҳосил бўлиши учун, биринчи навбатда, ўзга инсонлар билан ўзаро уйғунликка интилиш, улар дилидан Борлиқ ҳақиқатини қидириши лозим, бошқа йўл билан бу мақсадга эришиб бўлмайди. Мана шайхнинг хулосаси. Аммо бу хулоса Нақшбандиянинг шиори сингари Ирфоннинг ниҳоясидир. Бундан кейинги босқич тасаввуфдан ташқарида, бироқ тасаввуф босқичини тугал ўтмай туриб, олға силжишга уриниш ҳам мукаммал маънавий такомилни таъминламаслиги аниқ.

Адабиётнинг асосий мавзуси инсоннинг руҳий кечинмалари бўлса, булар ичида энг гўзали, энг юксак даражаси, энг таъсирчани ишқ-муҳаббатга оид кечинмалар бўлиб, шу сабабли **ишқ мавзуси** бутун замон ва маконлар адабиётида етакчи мавзу сифатида кўзга ташланади. Аммо унга ёндошув ҳеч қачон бир хил бўлган эмас.

Ислом маърифатчилиги босқичининг энг юксак намунаси бўлмиш Ибн Сино фалсафий меросида алоҳида “Ишқ ҳақида рисола” учрайди. Олдинги боблардан бирида бу ҳақда батафсил гапирган эдик. Ибн Сино ишққа, бир томондан, тиббиётчи-табиатшунос сифатида ёндошса, иккинчи тарафдан ишқнинг суфиёна талқинларига ҳам эътибор беради. Ғаззолий таълимотида бу ёндошув янада изчил шакл олиб, аллома инсоний меҳрнинг барча турларини охир-натижада Аллоҳга муҳаббат, яъни “ишқи илоҳий” ёки тасаввуфий атамада “ишқи ҳақиқий”га боғлайди. Бу қараш XII-XIII асрлар давомида етакчи йўналиш бўлиб келди. Бу давр шоирлари икки тоифа бўлиб,

биринчилари бутун фикру-зикрлари билан “ишқи ҳақиқий”га интилдилар, “Ҳақ асрори”ни излаш улар учун ҳар нарсадан муҳим бўлди, яъни шеърят имкониятларини улар тасаввуф ғояларини ифодалаш учун сафарбар этдилар. Шу сабабли Навоий уларни “ҳақиқат тариқининг суҳанварлари” деб таъриф этади ва бу йўналишнинг энг атоқли вакиллари сифатида Навоий Фаридиддин Аттор ва Жалолиддин Румийларни кўрсатиб ўтади. Улар билан ҳамзамон яшаган Санойӣ, Анварӣ, Хоқонӣ, Саъдий каби иккинчи йўналиш вакиллари эса “Ҳақ асрори” мавзусини “мажоз тариқи”га, яъни инсон ҳаётининг дунёвий муаммоларига “махлут қилиб” (аралаштириб) баён этдилар, яъни ирфонӣ ғоялар билан ижтимоӣ муаммоларни уйғунлаштиришга интилдилар. Лекин ҳали ирфонӣ муаммоларнинг ўзи тугал ечимини топмагани учун, бу шоирлар ижодида ирфонӣ ва ижтимоӣ масалалар кўпинча ёнма-ён, аралаш (Навоӣ тили билан “махлут”) изҳор этилар, ҳануз улар етарли даражада уйғунлашмаган эди.

Бу соҳада жиддий ўзгариш XIV аср бошларидан рўй берди. Амир Хусрав Деҳлавӣ 40 ёшдан ошиб, уч девон ва бир йирик дoston соҳиби бўлгач, Низомӣ “Ҳамса”сининг моҳиятига алоҳида эътибор қаратди ва астойдил унга жавоб ёзишга аҳд қилди. Ота-боболари шахрисабзлик туркий қавмлардан бўлмиш бу буюк истеъдод эгаси Низомийнинг “Хусрав ва Ширин” дostonига жавоб сифатида ёзилган асарининг муқаддима қисмида яна “ишқи ҳақиқӣ” ва “ишқи мажозӣ”дан гап очади ва ўз ижодида узил-кесил “ишқи мажозӣ”ни бош мавзу қилиб танлаганини баён этади. Шоир бу фикрларини бевосита “Ҳамса”дан кейин ёзилган “Дўвалронӣ ва Хизрхон” дostonида ҳам яна бир бор таъкид этади.

Навоӣ онгли равишда Деҳлавӣ анъанасини давом эттирди ва «Ҳамса»нинг беш дostonида «мажозӣ ишқ»нинг мукамал бадиӣ тасвири ва талқинини яратди.

7- боб.

Алишер Навоӣ ижоди Марказӣ Осиё халқлари маънавиятининг муштарак жиҳатларини акс эттирувчи қомусӣ манба сифатида

(Алишер Навоӣ ижоди миллий маънавиятимиз қомуси сифатида. «Майи ваҳдат» ва «Сингон сафол» тимсолларининг маънавий моҳияти. «Ҳамса» туркумида ижтимоӣ ҳаётнинг маънавий замини очиб берилиши. «Насойим ул-муҳаббат» ва «Лисон ут-тайр» маънавияти. «Маҳбуб ул-қулуб» да сиёсий–ижтимоӣ, маънавий ва ахлоқӣ муаммолар уйғунлиги.)

1-фасл. “Бадойиъ ул-бидоя”да тавҳид маънавиятининг янги қирралари намоён бўлиши.

Алишер Навоӣ ўз ижодида Низомӣ ва Амир Хусрав, Аттор ва Фаҳриддин Ироқӣ яратган бадиӣ ва ирфонӣ оламлар ёғдусидан баҳраманд бўлди.

Юқорида номлари эсланган Саъдий, Ҳофиз, Анварий, Ҳоконий каби ўнлаб форс мумтоз адабиёти вакилларига татаббу-жавоблар ёзди. Ва ўз мустақил бадиий оламини яратди. Бу олам туркий шеърият оламига тааллуқли эди. Туркий адабиёт вакиллари эса азалдан ижтимоий-ахлоқий муаммоларга алоҳида эътибор бериб келадилар. Адиб Аҳмад (VIII-IX асрлар), Юсуф Ҳос Ҳожиб (XI аср), Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғоний (XII аср), Қул Али (XII - XIII асрлар), Юнус Эмро (XIII аср), Рабғузий (XIV аср) каби буюк сиймоларни етиштирган туркий тилдаги адабиёт XIV асрдан бошлаб гуркираб ривожлана бошлади. Дастлаб Хоразм адабий мактаби шаклланди. Унда “Муҳаббатнома” муаллифи Хоразмий, Қутб, Сайфи Сароий каби улуғ ижодкорлар етишиб чиқди.

XIV аср 70-йилларидан минтақа сиёсий ҳаётида мўғуллар ҳукмронлиги тугаб, Темурийлар даври бошланди. Буюк Соҳибқирон Амир Темур таназзулга юз тутган ва парчаланган Чиғатой улусининг ўрнида ислом минтақасининг қалб қисмини ўз ҳудудига бирлаштирган улуғ салтанатни вужудга келтирди. Фарбда Ироқ ва Сурия ерлари, Эрон, Афғонистон ва Марказий Осиё ўлкаларини деярли тўлиқ қамраб олган бу мамлакат ислом минтақа халқларининг ягона сиёсий ҳудудга охирги марта бирлашуви бўлиб, Темур минтақа миқёсида нуфузга эга бўлган охирги давлат бошлиғи эди. Унинг давлатни бошқариш ва улус осойишталигини таъминлаш йўлидаги хизматлари ислом минтақа маданияти давлатчилиқ соҳасидаги ютуқларининг юқори чўққиси бўлди.

Бу давр минтақа адабий ҳаётида ҳам сезиларли ўзгаришлар бўлди. Низомий ва Амир Хусравлар туркий элат вакили бўла туриб, форс тилида ижод қилган бўлсалар, энди туркий шеърият бутун минтақа ҳудудида ривож ола бошлади. Шерозда Ҳофиз Хоразмий шуҳрат қозонди. Ҳирот, Самарқанд, Бухоро, Табриз, Хўжанд шаҳарлари, Ироқ, Кичик Осиё, Миср, Волгабўйи, Фарғона, Хоразм ўлкаларида туркий тилда ижод қилувчилар етишиб чиқа бошлашди. Сайид Қосимий, Ҳайдар Хоразмий, Атоий, Саккокий, Гадоий, Лутфий, Юсуф Амирий, Яқиний, Сайид Аҳмад, Хўжандий, Муқимий, Сайид Насимий, Наимий, Камолий, Латифий, Суҳайлий, Мирзо Ҳожи Суғдий ва бошқа шоир ва адиблар туркий тилда ғазаллар, рубоийлар, қитъалар, қасида ва маснавий, дoston ва насрий асарлар ёза бошладилар. Темурийзодалар, яъни Амир Темурнинг набира-эваралари кўпчилиги туркий назмга майл кўрсатдилар. Алишер Навоий “Мажолис ун- нафоис”да Султон Искандар Шерозий, Халил Султон, Иброҳим Муҳаммад Халил, Абубакр Мирзо, Шоҳ Ғариб Мирзо, Бадиуззамон Мирзо, Абулқосим Бобир, Сайид Аҳмад Мирзо, Султон Аҳмад Мирзо, Фаридун Ҳусайн Мирзо ва бошқа қатор амирзодаларнинг шеърларидан намуналар келтиради. Амир Сайфиддин Барлос, Арслон Хўжа Тархон каби нуфузли амирлар ҳам шеъриятга ҳомийлик қилар, ҳам ўзлари ижод билан шуғулланар эдилар.

Жами XV асрда ўтган 50га яқин туркий шеърият намояндалари Навоий асарларида тилга олинади ва шеърларидан намуналар берилади. Айниқса, Султон Ҳусайн Бойқаро бу соҳада алоҳида хизмат кўрсатди. Алишер Навоийнинг баракали ижодий фаолиятида ушбу улуғ туркий шеърият вакили

хамда ҳомийсининг кўмаги ва далдаси катта аҳамиятга эга бўлди. Бу даврда Қутб ва Ҳайдар Хоразмийларнинг “Хамса” анъаналарини туркий шеърятга ёйиш ҳаракатлари, Саъдий “Гулистони”, Атторминг “Илоҳийнома” (Сайид Қосимий) ва “Мантиқ ут-тайр” (Гулшаҳрий) асарларининг таржима ва татаббулари, Насимийнинг юксак ирфоний шеърятни, Атоий, Саккокий, Гадоий, Лутфийларнинг девонлари, Хоразмий, Хўжандий, Амирий ва Сайид Аҳмад “Ишқнома”лари (Муҳаббатнома”, “Латофатнома”, “Таашшукнома”, “Даҳнома”), Амирий ва Яқинийларнинг рамзий мунозаралари ва бошқалар туркий мумтоз шеърятни минтақа адабиётининг юксак поғоналарига кўтарган эди. Бу даврда Қуръоннинг қатор туркий тафсирилари, туркий тилда пайғамбарлар қиссаси, ахлоқий ва тарихий рисолалар, адабиётшуносликка оид асарлар яратилган эди.

Алишер Навоий бадиий ижод тариқи ҳақидаги ўз назариясини қисман туркий адабиёт вакилларига ҳам татбиқ этади. “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” асарида унинг ўзига ота қаторида меҳрибонликлар кўрсатган устози, куштигирлар пири билан бир суҳбати келтирилади:

Паҳлавон навқирон шоирдан сўрайдики, туркигўй шоирлар ичида энг яхшиси ким? Навоий жавобида мавлоно Лутфийни тилга олади. Шунда Паҳлавон Муҳаммад ҳайрон бўлиб, сўрайди:

-Нечук Сайид Насимий демадинг?

Фақир дедим:

- Хотирға келмади ва бар тақдир келмоқ, Сайид Насимийнинг назми ўзга ранг тушубдур, зоҳир аҳли шуаросидек назм айтмайдур, балки **ҳақиқат тариқин** адо қилибдур. Бу саволда сенинг ғаразинг **мажоз тариқида** айтур эл эрди.”⁶⁴

Бу суҳбатдан икки нарса аён бўлади. Биринчидан, “мажоз тариқи” ва “ҳақиқат тариқи” йўналишлари фақат Алишер Навоий тахайюлининг меваси бўлмай, унинг ёшлик давридаёқ илм ва санъат аҳлига маълум бўлган. (Бунга ишоралар “Хамсатул-мутаҳаййирин”да ҳам учрайди.) Иккинчидан, Лутфий ва Насимий каби улуғ туркий тилли шоирлар танлаган бадиий ижод тариқларини бир-биридан фарқ қилиш билан Навоий навқиронлик давридаёқ бу масалада ўзининг аниқ-равшан қарашларига эга бўлганлиги ойдинлашади. Аммо Паҳлавон ёш дўстига эътироз билдириб: “Сайид Насимийнинг назми зоҳир юзидин **мажоз тариқи**га шомилдур ва маъно юзидан **ҳақиқат тариқи**га” дер экан, бу билан Насимий ижоди ҳам Жомийники сингари мураккаб характерга эга эканлиги таъкид этилади.

Алишер Навоий минтақа адабиётига шундай бир муҳитда кириб келди. Навоий бадиий олами бениҳоя кенг ва ранг-баранг. Унинг Борлиқни идрок этиши ижодининг турли даврларида ва турли йўналишларида ўзига хос аксини топган. Биз бир неча намуна келтириш билан чекланамиз. Аввало, шуни айтиб ўтиш жоизки, Навоий ижоди шу пайтгача кўпроқ таркибий жиҳатдан ўрганиб келинди, уни тадрижий жиҳатдан ўрганишга асосан Иззат Султон (“Навоийнинг қалб дафтари”) ва Ҳ.Сулаймонов (“Ҳазойин ул-

маоний” танқидий матни) ишларида ҳаракат қилинди. Ушбу ишларга таяниб хулоса қилганда, шоир бадий камолотининг биринчи босқичи 1469 йил Султон Ҳусайн Ҳирот тахтини эгаллагандан кейинги бир неча йил орасида шоир ўз қўли билан тартиб берган биринчи девони “Бадойиъ ул-бидоя”да ўз аксини топган, дейиш мумкин. Биз шу мажмуадан икки асарни олиб қиёсий таҳлил қилиб кўрамиз. Буларнинг биринчиси девонни бошлаб берувчи “Ашрақат” ғазали, иккинчиси ушбу девон таркибидаги “Кетур соқий, ул майки, субҳи аласт...” деб бошланувчи таржиъбанддир. Биз бу икки асар мазмунига диққат қаратмоқчи бўлганимиз сабаби улардаги бош тимсоллар билан боғлиқ. Бу тимсоллар “май”, “жом” ва “синғон сафол” мажозлари бўлиб, улар бу икки шеър мазмунини бир-бирига боғлаб туради.

Биз доимо Навоийнинг бош қаҳрамони - Инсон деймиз. Менимча, шунга аниқлик киритилса, шоирнинг бош қаҳрамони оддий инсон эмас - Ошиқ инсон, деб қаралса, ҳақиқатга мувофиқроқ бўлар эди. Аммо бу қандай ошиқлик? Биринчи ғазалнинг илк сатрларини ўқийлик:

Ашрақат мин акси шамсил каъси анвор-ул-ҳудо,
“Ёр аксин майда кўр” деб жомдин чиқди садо.
Ғайр нақшидин кўнгил жомиди бўлса занги ғам,
Йўқдур, эй соқий, майи ваҳдат масаллик ғамзудо.⁶⁵

Шеърятнинг, бадий адабиётнинг қудрати шундаки, ўз қаъридаги сирларни ўзи очади, тилсим ҳам ўзи, бу тилсимнинг калити ҳам ўзида, фақат уни холис назар билан, синчковлик билан, меҳр билан ўқиш керак. Юқоридаги парчада ҳам кўриниб турибдики, биринчи сатрдаги тимсоллар иккинчи сатрда изоҳланган. “Ғайр” - бегона демакдир. “Ғамзудо”- “ғам зангини тозалагувчи” маъносини билдиради. “Май” - “майи ваҳдат” (бирлик, ягоналик шароби), яъни ирфоний ишқ, “жом” эса “кўнгил жомиди” экан. Кўнгил жомиди агар бегона акси тушиб занг оладиган бўлса, ушбу ғамдан фориғ этувчи энг мақбул восита ваҳдат майиди дейилмоқда. Шеър давомига мурожаат қиламиз:

Эй, хуш ул майким, анга зарф ўлса бир синғон сафол,
Жом ўлур гетинамо, Жамшид ани ичган гадо.

“Гети” - жаҳон, коинот; “гетинамо” бутун жаҳонни, коинотни акс эттирувчи кўзгу. Ваҳдат майини ичган кишининг кўнгли бутун коинотни ўзида акс эттириш хислатини касб этади. Ҳеч нарсаси йўқ гадо агар ваҳдат майини ичса, Жамшид, яъни бутун ер юзининг подшоҳига айланади (“жомиди Жамшид” тимсолига ишора). Аммо “синғон сафол” тимсоли қандай сирни ўзида яширмоқда? Бунини аниқлаш учун энди шоирнинг йигитлик айёмида яратган таржиъбандига мурожаат қиламиз :

Кетур, соқий, ул майки, субҳи аласт,

Анинг нашъасидин кўнгил эрди маст.
Майиким, қилур қуйсалар жом аро,
Ўзи масту, кайфияти майпараст...⁶⁶

Шеър давомида шоир бошидан кечирган бир саргузаштни ҳикоя қилади:

Эшит саргузаштеки, бугун менга
Неча майпараст ўлдилар ҳамнишаст...

Шоир майхонада бир неча майпараст билан бирга ўтиргач, қўлига яна май солинган сопол кўзани олиб, манзили сари йўлга чиқади. Йўлда бир неча “эхтисоб аҳли” (яъни, шариат қоидаларига шаҳар аҳли қандай риоя қилаётганини текшириб боровчи мухтасибнинг одамлари) шоирни майхўрликда айблаб, калтаклайдилар. Шоир баданига етган озорни сезмайди, аммо қўлидаги май тўла кўза синганига қаттиқ куюнади:

Шикастим менинг онча эрмас эди,
Ки май зарфи топди арода шикаст.
Чу синди сабу, чорае топмадим,
Мени муфлису, уру, гирёну маст.

(Навоий қаҳрамони муфлис, яъни бозори касод бўлган, ур, яъни яланғоч, либослари пора, гирён - кўзларида шашқатор ёш ва маст.) Шу ҳолида -

Харобат аро кирдим ошуфтаҳол,
Май истарга илгимда сингон сафол.

Харобот - ҳам вайрона, ҳам майхона, ҳам муғ дайри, яъни оташпарастлар ибодатхонаси, ҳам бу фоний дунё - асли барчаси бир нарса - харобот. Шоир май истайди, аммо май тўла кўза чил-чил бўлган, унинг қўлида фақат синган сопол парчалари қолган. Ушбу сопол бўлақларини эҳтиёт билан йиғмоқ керак. Қадимги обидаларни тупроқ остидан парча-парча ҳолда топиб, тўплаб, ҳар бирини чанг ғубордан, чиркдан тозалаб, уларни кошинкор усталар каби бир-бирига мосини аниқлаб, тўғри жойлаштириб, нақшлар яхлитлигини тиклаб, кейин бир асосга тархини чизиб, ўша асосда бир-бирига ёпиштириб, етмаган, топилмаган жойини ўрнига қараб тасаввурда тиклаб, яхлит идиш ҳолига келтирадиган зукко атиқашунос вазифасини адо этмоқ керак. Ана шундан сўнг бу идиш нима вазифа бажарган, унинг мазмуни, шакли, ундан фойдаланиш қонун-қоидаларини аниқлаш мумкин. Биз ҳам устоз адиб ижодига шундай муносабатда бўлсаккина, у яратган ёки ишлатган ҳар бир тимсол, ташбих, атамаларга ғояти эътибор билан ёндошиб, уларни бир-бирига қиёсан ўрганиб, мағзини чақишга уринсаккина бир натижа

чиқиши мумкин. Шеърга қайтамыз. Унинг бир банди тугаб, янгиси бошланади:

Сафол ичра бир журъа лойе манга,
Эрур жоми гетинамойе манга,
Кетармакка худбинлигим ранжини,
Қани бода янглиғ давойе манга.⁶⁷

Ҳақиқий ошиқ учун май кўзасининг синиғи - сопол парча юзида сақланган бир қултум май қуйқаси (лойи) ҳам бутун жаҳонни (балки коинотни) ўзида акс эттира олувчи ваҳдат майи тўла қадах (жом) ўрнига ўтаверади, ўша вазифани ижро қилаверади.

Бу нима дегани? Борлиқ моҳияти воҳид ва ягона. Аммо инсон ушбу ягона моҳиятни кўз билан кўра олмайди, инсон фақат унинг мажозини - кўзгудаги аксини кўришга қодир. Мажозда, яъни табиат, воқелик кўзгусида тасвир парчаланиб кетган, ваҳдат (ягоналик) зоҳиран касрат (кўплик)га айланган, шу сабабли бу воқеий дунё хароботдир, вайронадир, бутпарастлар ибодатхонасидир, уни ошиқ майхона сифатида кўради, ҳар санамда ягона бир санамни кўриб унга ошиқ бўлади.

Инсон кўнгли ваҳдат майи билан тўла бўлган кўза (сабу)нинг синган бир парчаси, унда бир қултум лойқа аралаш май мавжуд. Ваҳдат майига ташна ошиқ шу май қуйқасини яхшилаб тинитмоғи лозим, шундагина у яхлит кўзгунинг бир парчаси сингари Ҳақиқат нурини ўзида акс эттира бошлайди. Ошиқ унга боқиб маст бўлади, ўзлигини йўқотиб, абадиятга дахлдор бўлиш имконини пайдо қилади. Бундай ошиқлик-мастлик инсон кўнглидан хирсу ҳавас зангини, худбинлик (эгоизм) зангини (ранжини, ғамини) ювиб ташлайди. Ғайр (бегона) шу худбинликдир, ширк шу худбинликка дилдан жой беришдир, кўнгил кўзгусини босган занг ҳам ушбу худбинликнинг ўзидир.

Ваҳдат майини ичган ошиққа ҳеч ким жафо қила олмайди, ўзи ҳам бировга жафо қилишдан холи бўлади:

Чун мен дайр пири вафосида мен,
Фалакдин етишмас жафойе манга.⁶⁸

Дайр пири - майхона соҳиби, Борлиқ ҳақиқатининг сақловчиси, эгаси. Ошиқ ягона Борлиқ ҳақиқатига, Олий ҳақиқатга хиёнат қилмайди, унинг асрорини англаб етишга интилишдан чекинмайди. Демак, унга ҳам тақдирдан шикаст етмайди, дайр пирига вафодорлик сақлаган ошиққа фалак жафо етказа олмайди. Чунки у худбинлик ранжини енгиб ўтган, ваҳдат майи ёрдамида унинг кўнгил кўзгуси бегона соялардан (ғайр нақшидан) покланган. Бундай кўнгил кўзгуси фанодан бақога юзлангандир.

⁶⁷ Ўша китоб, с. 602

⁶⁸ Ўша китоб, с. 603

Бу тимсол ва тасвирлар нақшбандия ирфони доирасидан туриб илгари интилаётган ошиқ-шоир қалбида туғилиб келаётган мажоз тариқи унсурларидир. Улар келгусида янги пояларга кўтарилиш учун қўйилган илк қадамлардир. 15 ёшида кекса Лутфийни ҳайратга солган илоҳий истеъдод шу тариқа янги уфқларга кўз тикмоқда эди.

2-фасл. “Ҳамса” маънавий моҳияти.

Маълумки, шайх Низомий “Ҳамса” ёзишни аввалдан махсус режалаштирган эмас. Аммо шеърятда мутлақо янги бир йўналишга асос солаётганини ўзи сезиб турган. Унинг биринчи достони “Махзан-ул-асрор”(“Сирлар хазинаси”) деб аталади. Асар илк сатрлари қуйидагича жаранглайди:

“Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим,
Ҳаст калиди дари ганжи ҳаким⁶⁹

(“Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим” калимаси
Ҳикматлар эгаси хазинасига калиддир)

Ушбу сатрлар биринчи - “тавҳид” бобига кириш бўлиб, унинг мазмуни яратганнинг ҳамдидир. Шундан сўнг икки муножот, Пайғамбар наъти, меърож тасвирига бир неча боб бағишланиб, кейин шоир замона подшоҳи Фаҳриддин Баҳромшоҳни мадҳ этишга киришади.

Маълумки, Санойй ҳам асари охирида ўша давр ҳукмдори Абулхорис Баҳромшоҳга мадҳия битган эди. Низомий шу баҳонада ўз достонини Санойй асарига қиёслаб ўтади:

Он заре аз кони куҳан рихта,
В-ин дуре аз баҳри нав ангихта.⁷⁰

(Ул эски маъдандан олтин қуйганди,
Бул янги денгиздан гавҳар чиқарди)

Ушбу қиёсда Саноййнинг шеърят камолида биринчи босқичнинг якунловчиси бўлгани, Низомий эса янги даврни бошлаб бергани таъкид этилмоқда.

Мадҳиялардан сўнг Низомий “кўнгилни англаш” (“шинохтани дил”) ҳақида бир қатор боблар яратади ва уларда инсоннинг руҳият иқлимлари ажойиб ташбеҳ ва тимсолларда теран таҳлил этилади. Бу ҳолатлар, яъни инсоннинг ўз кўнгил боғида сайр этиши тунда ва хилватда амалга оширилганлиги алоҳида қайд этилади.

⁶⁹ Низомий Ганжавий. Куллийёт. 5-жилд. Душанбе-«Ирфон»-1984, с. 256

⁷⁰ Ўша китоб, с. 281

Достоннинг асосий қисми йигирма мақолатдан ташкил топган бўлиб, улар Одам Атонинг, яъни Инсоннинг яратилиши, унинг асл моҳияти, бурч ва вазифалари, ҳукмдор адолати, дунёнинг буқаламунлиги, инсонларнинг бир-бирига ва умуман тирик мавжудотга муносабати, жамиятдаги қабихликлар, дўстлик ва вафо масалаларига бағишланган. Ҳар бир мақолат охирида ижтимоий ҳаётдан бир ҳикоят ибрат йўсинида илова қилинади ва ундан ахлоқий-фалсафий хулосалар чиқарилади. Бу достонда инсон ва жамият, Инсон ва Олий Борлиқ муносабатларини бир-биридан ажратмаган ҳолда, уйғунликда таҳлил ва тадқиқ этилади. Шу жиҳатдан унинг Санойи асарига мазмун ва мавзу таркибида ҳамоҳанглиги бежиз эмас. Аммо “Ҳадойиқ ул-ҳақиқа” Санойи ижоди учун якуний асар, хулоса бўлса, Низомий учун “Махзан-ул-асрор” ижодий режаларининг бошланиши, илк муқаддима эди. Агар Фаридиддин Аттор бутун умр Инсон ва Олий Борлиқ нисбатини таҳлил этишга уринган бўлса, Низомий ўзининг иккинчи достонидан бошлаб ижтимоий муносабатлар, инсонлар аро муносабатлар таҳлиliga киришиб кетади. “Хусрав ва Ширин” шохлик ва ошиқлик, адолат ва муҳаббат масалаларини, “Лайли ва Мажнун” ишқ ва оилавий муносабатлар, ишқ ва инсонийлик, ишқ ва урф-одатлар, бир сўз билан айтганда, инсонлар жамоасида ишқ ва ошиқлик мартабаси масалаларини, “Ҳафт пайкар” ҳукмдор ва раият, адолат ва зулм, худбинлик ва фидоийлик, инсоннинг жамият олдидаги бурч ва маъсулияти, инсон бахти ва фожиаси масалаларини, “Шарафнома” ва “Иқболнома” достонлари эса афсонага айланган тарихий Искандар ҳаёти ва тақдири орқали умуман ўша давр ижтимоий ҳаётининг мураккаб ва долғали манзарасини, инсонлар жамиятининг фалсафий ва амалий қиёфасини, моҳиятини очиқ беришга қаратилган. Низомий яратган олти достоннинг охириги иккитаси “Искандарнома” сарлавҳаси остида бирлаштирилиб, “Хамса” (Бешлик) га айланди. “Хамса” бадиий олами эса ислом минтақа маъавияти такомилида буткул янги босқичнинг ибтидоси эди. Тасаввуф ирфони ислом маърифатчилиги билан деярли бир пайтда (IX асрдан) бошланганидек, бу сафар ҳам Низомий асос солган янги йўналиш “ҳақиқат тариқи” (яъни, тасаввуф эпик шеърияти) билан деярли бир даврдан бошланди. Аммо “Хамса” йўналиши Низомий ижодида бироз “ўз вақтидан илгари” юз кўрсатган бўлиб, давр тасаввуф босқичи камолотини тақозо қилар эди. Шу сабабли XII аср иккинчи ярмида яратилган Низомий мероси 150 йил улуснинг диққат марказидан четда қолиб келди. Ҳатто XIII асрда ижод этган Саъдий Шерозий яна маълум маънода Санойи анъанасини давом эттириб, ўзининг “Бўстон” ва “Гулистон” асарларини “Ҳадиқа” йўналишда, ўша эркин услубда яратди. Фақат Ҳиндистонни Ватан деб билган форсийзабон турк Амир Хусрав Дехлавийгина, XIII аср охирида уч девон ва бир йирик достон яратиб улгургач, 50 ёшга яқинлашганида, яъни XIV аср бўсағасида Низомий “Хамса”сига жавоб ёзишга бел боғлади ва 1302 йилга бориб (4 йил ичида) ўзининг жавоб-татаббусини тўлиқ ёзиб тугаллади.

Алишер Навоий “мажоз тариқи” ҳақида ёзар экан, Низомий Ганжавий номини тилга олишга журъат этмайди, бунинг сабаби улуғ шайхнинг

тафаккур олами ҳар қандай қолипларга сиғмаслигини дилдан ҳис қилганидан бўлса керак. Аммо Амир Хусрав Дехлавий исми сўзсиз “ҳақиқат асрорига мажоз тариқин махлут қилганлар” қаторида шайх Саъдийдан кейинги фахрли ўринни эгаллаган. Бу бежиз эмас, албатта. “Ҳинд сеҳргари“ (сохири хинд) нинг ўзига мурожаат этайлик:

Фидойи ишқ шав, гар худ мажозист,
Ки давлатро дар-у пўшида розист,
Ҳақиқат дар мажоз инак падида аст,
Ки фатҳи он хазина 3-ин калидаст.⁷¹

(Ўзингни ишққа бахш эт, агар у мажозий бўлса ҳам,
Чунки унда саодат сирлари яшириндир.
Ҳақиқат мажозда шундай ўзини намоён этадики,
Ул хазинани қўлга киритмоқ имкони ушбу калит орқали бўлади.)

Шоир мажозий ишққа шундай таъриф бериш билан ҳам чекланмайди, у ўз давридаги баъзи “ишқи ҳақиқий”дан лоф урувчиларни фош этишни ҳам лозим топади:

Ту к-аз “ишқи ҳақиқий” лофий, эй дўст,
Хароши сўзане бенмой дар пушт,
Ту к-аз бонги саге аз дин шави фард,
Надори шарм аз-ин имони бедард.⁷²

(Эй, сен “ишқи ҳақиқий” дан лоф урувчи дўст,
Баданингга бир игна қадалишини тасаввур қилиб кўр.
Ногаҳон ит “вов” деса чўчиб диндан чиқиб кетасану,
Яна бундай “дардсиз имон”ингни кўз-кўз қилгани уялмайсанми?)

Бундай мулоҳазалар туғилиши учун Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румийларнинг юксак ирфоний шеърляти, Ибн ал-Арабийнинг мукаммал ирфоний фалсафаси яратилиб, ўзлаштирилиб бўлинган, Абдуҳолик Ғиждувоний издошлари учун Мансур Халлож ва Боязид Бистомийларнинг тасаввуфдаги охириги мақоми биринчи мақомга, охириги қадами биринчи қадамга айланган бўлиши керак эди. Низомий даври учун эса “ишқи ҳақиқий” ва “ишқи мажозий”ни бир-биридан фарқ қилишга ҳали жуда эрта эди. Шу сабабли улуғ шайх меросида биз бундай тазодни учратмадик. Низомийни шоирларнинг ҳеч бир гуруҳига қўшмаслиги ҳам шу жиҳатдан Алишер Навоийнинг назарий хулосаларда ниҳоятда илмий эҳтиёткорлигига ишорадир. Биз эса “марксистик” таълим олганимизданми, анча ўзбошимча бўлиб қолганмиз. Ҳар ҳолда бу мулоҳазалар дастлабки йўналиш олиш ва

⁷¹ Амир Хусрав Дехлави. Ширин и Хусрав. М.-«Наука»-1979, с. 40

⁷² Ўша китоб, с. 40

тарх (лойиха) даражасида бўлиб, кейинги муфассал ва жиддий тадқиқотлар масалага аниқлик киритади, деб умид қиламиз.

Амир Хусрав Деҳлавий “Хамса”си онгли равишда мажозий ишқни куйлашга бағишланган. Ажабланарли жойи шундаки, Низомий Ганжавий дostonларининг бизгача етиб келган энг қадимги кўлёмалари XIV аср ўрталарига мансубдир. Амир Хусрав “Хамса”сининг сақланиб қолган энг биринчи кўлёмаси вафотидан 30 йил кейин кўчирилган (баъзиларини Ҳофиз Шерозий кўчирган деб тахмин қилинади). Низомий Ганжавий “Хамса”сининг ҳозир илмий истеъмолда мавжуд тўлиқ нусхалари эса бундан ҳам кейинроқ, 1362-1365 йилларда кўчирилгандир. Улардан кўра қадимийроқ, айниқса, XII-XIII аср нусхалари ҳануз топилган эмас. Шу асосда Низомий “Хамса” сининг кенг урф бўлиши унинг салафи Амир Хусрав Деҳлавий фаолияти билан боғлиқ эмасмикан, деган фараз пайдо бўлади. Чунки Низомийнинг фикрий дунёси жуда мураккаб, уни англаб етиш осон эмас, Деҳлавий “Хамса”си эса, маълум маънода, Низомий бадий олами учун ҳам қалит бўла олади. Аниқроқ қилиб айтсак, Низомий маънавиятини тушуниш учун XII асрдан кўра XIV асрда мувофиқроқ фикрий муҳит ҳосил бўлган эди, дейиш мумкин. Амир Хусрав “Хамса”дан сўнг ёзилган тарихий ишқий дostonи “Дувалроний ва Хизрхон“ қаҳрамонларининг муҳаббати ҳам мажозий эканлигини алоҳида таъкидлаб кўрсатади:

Чу ишқ андар мажозаш жилвагоҳ дод
Мажозаш бар пули таҳқиқ раҳ дод.⁷³

(Ишқ ўз мажозидида намоён бўлгани сабабли,
Бу мажоз Ҳақиқатни англаб етиш учун кўприк бўлди.)

Амир Хусрав “Хамса” ғояларининг кенг ёйилиши учун улуг хизмат қилди. Ундан кейин “хамсанавислик” ва кенг маънода “мажозий ишқ”ни куйлашга бағишланган дostonчилик анъанаси минтақа миқёсида кўлам касб этди. Навоий эслаган Хожуйи Кирмоний ва Салмон Соважий, Котибий ва Шохий Сабзаворийлар ушбу дostonчилик анъанасига мансуб шоирлардир. Ҳофиз Шерозий ва Носир Бухорий ғазалларининг мажозий ишқ тавсифига оидлиги яна махсус тадқиқотларни талаб этади.

“Мажоз” ва “ҳақиқат” нисбатлари туркий адабиёт доирасида кейинги асрларда Фузулийдан то Нодира шериятигача кўлланилиб келганлиги маълум.

Аммо бу масалага айрича аҳамият берган ва минтақа эмас, жаҳон миқёсида дунёни янгича идрок этиш анъанасига ҳам назарий, ҳам амалий (яъни бадий ижодда) асос солган буюк зот - Алишер Навоий бўлди. Навоийнинг Амир Хусрав Деҳлавий ижодига ихлоси ҳам Амир Хусравнинг “мажозий ишқ”қа бўлган муносабатига боғлиқ, деб ўйлаймиз. Чунки Низомий асос солган “Хамса” анъанасининг алоҳида янгича йўналиш, бадий идрок ва

инъикоснинг махсус йўли эканлигини англаб етиб, ушбу йўналишга эл эътиборини тортган Амир Хусрав эди.

Навоий ижодий такомили иккинчи босқичининг таянч устуни - шоирнинг шоҳ асари “Хамса” десак янглишмаймиз. 888 (1483) йилдан Алишер Навоий ўзининг энг буюк асари “Хамса” туркумини ёзишга киришади ва уни 890 (1485) йилда тугаллайди. Беш дostonни ўз ичига олган бу улкан бадий комус 50 минг мисрадан ошиқ бўлиб, Навоийнинг барча шеърий меросининг деярли ярмини ташкил қилади. Аммо гап ҳажмда эмас. ”Хамса” Алишер Навоий ижодининг қалбидир. Буюк бобоколонимиз ўзи тузган биринчи девони “Бадойиъ ул-бидоя” биланоқ туркий тилдаги шеъриятни араб ва форс мумтоз адабиётининг энг пешқадам намуналари даражасига олиб чиққан эди. Аммо бу ишлар барчаси “Хамса”нинг дебочаси эди, холос. Агар туркий “Хамса” ёзилмаса, нафақат бизнинг, туркий халқларнинг адабиёти, маънавияти, балки бутун ислом минтақа маънавияти бугунги яхлитлиги, бугунги тугаллигига эга бўлмас эди, деб бемалол айтиш мумкин. Алишер Навоийдек аслий ошиқнинг дунёга келиши, унга берилган улуғ истеъдоднинг моҳияти “Хамса” учундир, бу буюк ижодкор меросининг аввали ҳам, охири ҳам “Хамса” туфайлидир.

Ислом маънавияти намоёндалари ўз ижодларида салафларини инкор этиш, илгари батамом кўрилмаган янгилик яратишга интилиш эмас, балки устозлар яратган маънавий бойликни янада такомиллаштириш, унга янги жило бериш, улар излаган яхлит ва буюк Ҳақиқатнинг янги ва тоза қирраларини кашф этиш, мазмуний бойитиш йўлидан борганлар. Бу том маъноси билан муқаддас анъана бўлиб, исломнинг илоҳий китоби “Қуръони карим”дан сарчашма олади. Деҳлавий “Хамса”си Низомийга ажойиб шарҳ ва ундаги мазмунларнинг янгича талқини сифатида ўзининг ҳам, салафининг ҳам шуҳратини оламга ёйди. Кейинги XIV- XV асрлар минтақа маънавияти “Хамса” анъанаси таъсирида ривож олди, шоирнинг салоҳияти ва иқтидори ҳеч бўлмаганда “Хамса”нинг бир дostonига муносиб жавоб ёза билиш билан ўлчанадиган бўлди. Бу жаҳон маънавияти тарихида бетакрор ҳодисадир. Туркий адабиётда Қутб ва Ҳайдар Хоразмийлар бошлаб берган “хамсачилик” анъанаси ўзининг камолини Алишер Навоий ижодида кутаётган эди ва бу қутлуғ интизорлик бениҳоя эзгу самара берди. Низомий, Амир Хусрав, Алишер Навоий руҳиятлари “Хамса”нинг маънавият майдонида бирлашиб, ягона иқлим, ягона моҳият касб этдилар. Ушбу ягона моҳият бутун ислом минтақа маънавиятининг энг буюк чўққисидир. Низомий ва Амир Хусравсиз Навоийни тасаввур этиб бўлмаганидек, Алишер Навоий ижодий меросисиз Низомий ва Амир Хусрав бадий оламини ҳам бутун кўлами билан идрок этиб бўлмайди. Шоир ўзи дostonларини “зоҳир юзидан афсона” деган эди. Афсус, яқин кунларгача мактабларимизда XX аср авлодига “Хамса” дostonлари ушбу “афсона” даражасида, юзаки талқин этилиб, тушунтириб келинди. Мустақилликнинг дастлабки йилларида бу эски ёндошувдан қониқмаган баъзи ёш тадқиқотчиларимиз Навоийнинг исломий шоир эканлигини, унинг асарларидаги тасаввуф ирфони изларини янгидан “кашф” эта бошладилар. Ваҳоланки, барча жиддий навоийшунослар бу

“янгилик”ларни аввал бошданок яхши билишган, тўлиқ идрок этишган, фақат “замона зўрлиги” туфайли, коммунистик мафкура тазйиқидан навоийшуносликни ҳимоялаш мақсадлари билан баъзи жиҳатларини пардалаб ўтишга, ишоралар билан чекланишга мажбур бўлишган эди. Бугунги мустақиллик, хурлик замонида энди маънавиятимизнинг асл моҳияти ҳақида очик-ойдин гапириш, фикр юритиш имконияти мавжуд экан, муаммолар моҳиятига чуқурроқ кириб бориш, теран таҳлилга ўзимизни ҳам, ёш авлодни ҳам ўргатиб бориш айна фарздор. Алишер Навоийнинг “Хамса” дostonлари ҳар бири алоҳида неча-неча тадқиқотлар мавзуи бўлиб келди, яна бу иш давом этади. Чунки уларнинг мазмун қабатлари бениҳоядир. Бу дostonлар шаклан қандай мукаммал бўлса, мазмунан ундан ҳам уйғун, коинот сингари муназзам ва ҳад-худудсиздир.

Ислом ақидаларига кўра бир кеча-кундузда ўқиладиган беш вақт намоз “ал-Хамсату” дейилади, динимизнинг беш устуни (рукни) ҳам - тавҳид (имон), намоз, рўза, закот, ҳаж - ўзига хос “хамса” (бешлик)ни ташкил этади. Демак, Низомий дostonларининг “Хамса” туркуми сифатида талқин этилиши, унга Амир Хусрав ва Навоий жавоблари бежиз эмас. Алишер Навоий “Садди Искандарий” дostonининг муқаддима қисмида бу масалага махсус тўхталиб, “Хамса”нинг ҳар бир дostonи ёзилишини куннинг маълум вақтларида ўқиладиган саҳар (фажр), пешин (зуҳр), аср, шом ва хуфтон намозлари билан қиёс этади ҳамда “Хамса”ни буюк тоғ чўққисига кўтарилиш мобайнида беш ўринда тўхтаб, нафасни ростлаш учун бино этилган беш оромгоҳга ўхшатади.⁷⁴ Бу оромгоҳларни яратиш учун шоир “Билик тахти узра чиқиб ўлтурмаги”, “Хаёл элчисини” ҳар тарафга чоптириши, “жон мулкидан” “маоний сипоҳини” (маънолар лашкарини) гуруҳ-гуруҳ (фавж-фавж) етказиб бериб туриши, маъно лашкарлари жам бўлгач, инсонлар дилини забт этишга киришмоғи, яъни маънавият оламида жаҳонгирлик санъатини намоиш қилмоғи лозим эди. “Хамса” дostonлари ижтимоий ҳаётни, турли тоифаларнинг ҳаётдаги ўрни ва вазифаларини уларнинг бутун ички дунёси ва руҳияти билан боғлиқ ҳолда тадқиқ этади, шу билан бирга ундаги барча ботиний ришталар Тавҳид эътиқодига бориб уланади.

“Хамса”нинг бадий олами, маълум мақсадга - инсон маънавий камолотини таъминлаш мақсадига йўналтирилган бўлиб, бу йўлда ислом маънавиятининг **Сунна** (исломий ибодатлар, ислом ахлоқи), **Маърифатчилик** (мантикий тафаккурга таяниш, исломгача яралган меросни ўзлаштириш), **Тасаввуф ирфони** (тариқат мақом ва ҳоллари, пир иршоди, риёзат билан Ҳақ васлига интилиш, шу йўл билан маънавий покланиш) каби турли босқичларини босиб ўтиб эришилган даражадан кейинги, **янги босқич**ни англатар эди. Бу босқич ибрат, илм, ирфон йўналишларидан фарқ қилувчи янги йўналиш - **бадий тафаккур йўналиши** доирасида бўлиб, Алишер Навоий ижодий тақомилининг учинчи даврида ниҳоят унга алоҳида ном берилди.

“Хамса” туркуми алоҳида бир олам. Унинг ҳар бир боби ниҳоятда бой мазмун ва моҳиятларни ичига яширган тилсимдир. Айтишларича, меърож

тунида Муҳаммад алайҳиссалом арши аъло остида кулфлоглик бир хона кўриб Жаброилдан: “Бу қандай макон?” деб сўрабдилар. Жавоб бўлибдики: “Эй, расулуллоҳ, бу макон теран маънолар хазинасидир ва сенинг умматларинг ичидаги шоирлар тили ушбу хазинанинг калити турур”. Ушбу ривоятдан келиб чиқиб, Низомий ўзининг биринчи достонини “Махзан ул-асрор”, яъни (илоҳий) сирлар хазинаси, деб атаган эди. Навоий “Хамса”сининг биринчи достони “Ҳайрат ул-аброр”:

Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим,
Риштага чекти неча дурри ятим ⁷⁵ -

деб бошланади. Низомий ушбу сатрларнинг биринчиси билан “Махзан ул-асрор” ни бошлаб, иккинчи сатрда:

Ҳаст калиди дари ганжи ҳаким

(Ҳикматлар эгаси хазинаси эшигининг калитидир) деган эди. Навоий аввало ушбу сатрни шарҳлаш учун алоҳида бир боб бағишлайди ва уни ажойиб ибратли тазод - “аҳли қабул” ва “аҳли рад” тушунчаларига нисбатан изоҳлаб беради. Комил инсон тарбияси ушбу илк бобдан бошланади. Инсонни “аҳли қабул” бўлишга даъват этиб, Навоий бобга шундай хулоса ясайди:

Истабон, эй хаста Навоий, наво,
Бўйла сафарга қилур эрсанг ҳаво,
Йўл ёмону яхшисидин ема ғам,
Бисмиллоҳ, дегилу қўйгил қадам. ⁷⁶

“Ҳайратул аброр”нинг биринчи мақолати Имон ҳақида. Унга шундай батафсил сарлавҳа берилган: “Аввалги мақолат имон шарҳидаким, “Ал-имону ан туъмина биллаҳи ва малоикатиҳи ва кутубиҳи ва русулиҳи ва бил-явмил-охири ва бил-қадари хайриҳи ва шарриҳи” демакдан мақсуд бу калимот эмас ва агар аҳли зоҳир муни имон деса, аҳли маъни демас ва улуҳият дарёсиға шинолиғ ажзин зоҳир қилмоқ, малоика ҳавосида бир неча қанот урмоқ ва кутуб авроқида бир неча ҳарф сурмак ва русул жодасида неча қадам югурмак ва қиёмат қойим бўлурида қиём кўргузмак ва қадар бобида алоқадри ҳол тараннум тузмак.”⁷⁷ Ушбу сарлавҳани шарҳлашнинг ўзи неча саҳифа бўлиши мумкин, чунки унда зоҳирий имон билан ботиний имон, “зоҳир аҳли” (ташқи тақлид билан чекланувчи инсонлар) нинг имон ҳақидаги тасаввури билан “аҳли маъни” (Борлиқ моҳиятини идрок этишга интилувчи, ўзлигини англаган инсонлар) имонни қандай тушуниши орасидаги фарқ бадийй изоҳланмоқда. Мақолатда тирик (жонли, “хайвон”) бўлса-ю,

⁷⁵ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 7-ж. Т., 1991, с. 11

⁷⁶ Ўша китоб, с. 15

⁷⁷ Ўша китоб, с. 100

гапиришни билса (“нотик “ бўлса) демак, инсон деб ўйлаш ниҳоятда хато эканлигидан суҳбат бошланади:

Сен доғи инсон мун қилсанг гумон,
Билки ҳамон сен-сену ҳайвон ҳамон.
Муники инсон мутафовут эрур,
Тенгри каломи хабар андин берур.
Бас киши жазм айласа инсон ани,
Яхши-ёмон ичра тафовут қани?
Бўлмади бас ноқису комилда фарқ,
Топмагай эл олиму жоҳилда фарқ.⁷⁸

Алишер Навоий достони XV аср ижтимоий-маънавий ҳаётининг турли қирра ва жиҳатларини бутун ички мураккаблиги ва ўзаро қиёслари билан қамраб ола билган. “Ҳайрат ул-аброр”даги муаммолар воқелик сингари мураккабдир. Навоийнинг масалаларга ёндошуви ҳатто устози ва замондоши Абдурахмон Жомий қарашларидан ҳам маълум даражада фарқ қилади. Маълумки, Жомий ўз бадиий ижодида диний ақидалар ва тасаввуф қоидалари таърифига атрофлича ўрин ажратган. Унинг “Ҳафт авранг” (“Етти тахт”) туркумидаги “Тухфат ул-аҳрор” ва “Субҳат ул- аброр” дostonларида намоз, рўза, закот, ҳаж, узлат, тавба, зуҳд, факр, ҳавфу рижо, таваккул каби турли исломий ва ирфоний тушунчалар шарҳига алоҳида боблар бағишланган. Навоий ҳам биринчи дostonининг асосий қисмини имон ва ислом шарҳидаги мақолатлар билан бошлайди. Аммо унинг бу борадаги мулоҳазалари анъанавий қарашлардан фарқ қилади.

Намуна сифатида Ислом ҳақидаги боб охирига берилган ҳикоят мазмуни билан танишайлик. Унда машҳур суфий шайхи “Иброҳим Адҳамнинг Каъбага намоз била борғони ва Робияи Адавияга Каъбанинг ниёз била келғони” ривоят этилади. Зоҳидликни ихтиёр этган шайх ҳар қадамида икки ракаъат намоз ўқиб, 14 йил риёзат чекиб, Макка шаҳрига етиб келиб қараса, Каъба ўз ўрнида йўқ. Шайхнинг “Эй, Аллоҳ,” деб ҳайрат билан қилган нидосига ғойибдан Каъба Робияи Адавияни тавоф қилиш учун кетганлиги ҳақида жавоб бўлади.⁷⁹ Робия эса тасаввуфда ишқ йўлини танлаган суфий аёл эди. Навоий ислом ва тасаввуфда зуҳд мақомидан ишқ мартабасини шу даража юксак қўйган. “Хамса” дostonларининг ҳар бир боби шу каби инсоннинг руҳий, маънавий, ахлоқий дунёси, инсонлар аро ижтимоий мунособатлар хусусида ўта муҳим, ўта долзарб, ўта мураккаб муаммолар хусусида баҳс этади. Уларда энг воқеъ ҳаёт тасвири юксак мажозий ишоралар билан ажойиб бир уйғунликда келади. “Хамса”нинг барча дostonларида шу бадиий кудрат ҳар бир тимсол, ҳар бир қиёфа ва ходисанинг ич-ичидан уфуриб туради.

Иккинчи дoston “Фарҳод ва Ширин”ни олайлик. Низомий ва Деҳлавий тарихий шахс Хусрав Парвиз атрофида суҳбат юритган бўлсалар, Навоий афсонавий ошиқ шахзода Фарҳодни дostonига бош тимсол қилиб танлади. Низомий шахзода ва шоҳ тимсолида оддий инсонни тасаввур қилиб, унинг тантқиқлиги, айбу қусурлари самимий ишқи туфайли аста-секин барҳам топиб, оқида Ширин таъсирида Хусравнинг камолот ва фозиллик касб эта борганлигини ибрат қилиб кўрсатишни ният этган бўлса, Деҳлавий ижтимоий мавқе ва муҳитнинг шахс маънавий қиёфаси ва хатти -ҳаракатига таъсирини очиб берди. Навоий, салафлари тажрибасидан тегишли хулосалар чиқариб, шоҳ Хусравни буткул салбий тимсол сифатида талқин этди ва олдинги дostonларда идеал ошиқ, аммо иккинчи даражали қаҳрамон мавқеида турган Фарҳодга асосий диққатни қаратди. Ушбу ўзгаришнинг бош сабаби, Чин шахзодасининг маънавиятидаги етакчи фазилат - унинг ўзлиги (шахзодалиги ва отаси Хоқон мулкига ворислиги)дан буткул воз кечиб, пок ошиқлик ва элга наф етказиш йўлини тутганлиги (тошкесар ва наққошлик хунарини касб қилиб олганлиги) бўлди. Чунки фақат шундай тимсол Навоий ғояларини мукаммал ифодалай олиши мумкин эди.

Достон қаҳрамони Шириннинг хуснига мафтун бўлган Чин шахзодаси эканлигини мактаб дарсликларидан яхши биламиз. Аммо зоҳирий (ташқи) афсона билан чекланмаслик кераклигини шоир ўзи алоҳида уқдирган. Навоий инсоннинг, миллатнинг, башариятнинг маънавий камолоти ҳақида қайғуради. Шахзоданинг дилда ишқ билан туғилиши, унинг Хоқон мулкини қабул қилиб олишдан илгари сирли сандиқ ва ундаги кўзгу тилсимини ечиш касдида Юнон сафарига йўл олиши, бу йўлда аввал аждаҳони, сўнг Ахриманни, охири темир танли камон отувчини енгиб, донишманд Сукрот билан учрашувга муваффақ бўлиши - бу афсонавий тасвирлар ортида башариятнинг, инсоннинг, айниқса, туркий элатнинг, ўз моҳиятини англаб етиш йўлидаги камолот босқичларини бир-бир босиб ўтиши бадиий-мажозий тасвир этилган эмасми?

Сукротнинг Фарҳодга пурмаъно насиҳатлари ушбу ботиний ишораларга калит бўла олмайдами? Асли сирли кўзгуда Фарҳод Ширинни эмас, аввало ўз тақдирини кўради. Аждаҳо ибтидоий жамоа кишисининг асотир (мифологик) тафаккурида жоҳиллик ва ёввойиликни, Ахриман Авесто маънавиятида зулмат, ёлғончи кучлар тимсолини, камон отувчи темир одам эса қабилалар аро, элатлар аро аёвсиз нифоклар даври - худбин ва бешафқат талончиларининг мажозий қиёфасини эслатмайдами? Аждодларимиз ўз руҳиятларидаги шундай қаттол ёвларни енгиб, Сукрот қиёфасидаги исломгача башарият эришган илм ва ҳикматни эгаллаб, IX-XV аср ислом маънавиятига етиб келмадиларми? “Хамса” дostonларида бунингдек ботиний маъно қабатлари ихлос билан, салафлар ижодига қиёс билан изланса, чексиз топилади.

“Лайли ва Мажнун” афсонаси форс ва туркий тилларда ўнлаб дostonларга мавзу бўлган. Аммо уларнинг ҳар бири ўзига хос, бетакрор маъно қатламларини ифшо этади. Бу дostonнинг энг асосий хислати - Мажнун ҳам, Лайли ҳам тенг ошиқ, тенг маъшуқ. Бу дoston икки ошиқ Инсоннинг

ҳақиқий ишқни англаб етмаганлар орасидаги фожеъ ҳолати тасвирига бағишланган дейиш мумкин. Аммо бу энг умумий таърифдир, ҳар бир дoston талқини эса ўзига хос.

“Сабъаи сайёра” Инсоннинг ҳаёт ва ҳаёл дунёсидаги чексиз адашувларининг мажозий тасвиридан иборат. Бунда яна “аҳли қабул” ва “аҳли рад” орасидаги тазод (зиддият) биринчи ўринга чиқади. Муқбил ва Мудбир, Сухайл ва Жобир, Жуна ва Жайсур, Маъсуд ва Маллу тимсоллари ушбу икки гуруҳга мансуб бўлиб, ҳаёт синовларидан қандай ўтишига қараб, “аҳли қабул” саодатга, “аҳли рад” эса қилмишларига яраша жазога эришадилар. Ички қиссаларидаги бу тимсоллар асар бош қаҳрамони Баҳромшоҳ учун ҳам ибрат сифатида келтирилади. Аммо ҳукмдор ўз хирсу ҳавасларини жиловлаб ола билмаганлиги, бегуноҳ жонзотлар қонини аёвсиз тўкканлиги касофатидан ўзи ҳам ер ютиб ҳалок бўлади.

Буюк жаҳонгир тақдири ҳақидаги охириги “Садди Искандарий” (Искандар девори) дostonи шаклан маълум даражада “Хамса” нинг биринчи дostonини эслатади. Унда ҳам ҳар бобда турли ижтимоий-ахлоқий мавзудаги фалсафий мулоҳазалар, ибратли кичик ҳикоят ва ҳикмат-хулоса берилади. Шундан сўнггина Искандар ҳаётидан бир воқеа ҳикоя қилинади. Искандар тимсоли яқингача ҳам Е.Э. Бертельс талқинига биноан одил шоҳ тимсоли деб қабул қилиб келинди. Фақат Азиз Қаюмов 1975 йилда нашр этилган ушбу мавзудаги махсус рисоласида асли Навоий қаҳрамони мураккаб тимсол эканини, дostonда Искандар қиёфаси тадрижий ўзгаришда очиб берилганини илмий исбот этди.⁸⁰ Юнон шахзодаси аввал шоҳликка ўзини ноқобил деб билган журъатсиз ва камтар ўсмир бўлса, ҳаёт ва фотиҳлик сиёсати тақозоси билан аста-секин ўзбилармон ва шафқатсиз истилочига айланиб боради ва фақат ўлими яқинлашганини сезгач, жоҳ ва кибр йўлидаги бутун уринишлари сароб эканлигини англаб етиб, кўзи очилади.

“Хамса”да мажозий ишқ тасвирланади, инсоннинг инсонга муносабатидан, яъни ахлоқий муносабатларидан бошлаб, ҳукмдорнинг фуқароларга ва, умуман, ҳукмдорликка, тож-тахтга муносабати, ўз навбатида тож-тахтнинг, ҳукмдорлик мавқеининг инсонга таъсири, яъни инсонлар ҳаётига оид ижтимоий, ахлоқий муносабатлар мажмуи Тавҳид этиқоди нуқтаи назаридан кўриб чиқилади.

"Хамса" дostonлари "мажозий ишқ" тасвиридаги энг мукаммал тизим даражасига кўтарилган яхлит бадиият олами бўлиб, уни Борлик ҳақиқатининг бадиий модели дейиш мумкин. Бу моделга жон бахш этувчи ички қувват манбаи эса - ишқ. Ишқни Навоий инсон учун ўзликни англаш йўли, “Ҳақиқат асрори” ганжинасининг калити деб билади. Шоир “Лайли ва Мажнун” хотимасида ёзади:

Эй ишқ, ғариб кимиё сен,
Бал ойинаи жаҳоннамо сен.
Ҳам зотингга дарж кимиёлик,

Ҳам ойинаи жаҳоннамолик...
Хуршеди жаҳонкушой сенсен,
Мирьоти жаҳоннамой сенсен,
Ким килди сенга назарни равшан,
Кўрди еру кўкдагин муайян.
Чун боққали ихтиёр топти,
Ҳар сорики боқти ёр топти.⁸¹

Кўриниб туриптики, шоир муҳаббатга ғаройиб кимиё, яъни мисни олтинга айлантира олувчи сеҳрли куч, инсонга Борлиқ сирларини ошкор қилувчи кўзгу, деб таъриф бермоқда. Бунинг маъноси шуки, Алишер Навоий, салафлари Низомий ва Деҳлавийлар изидан бориб, бадий ва илмий-ижтимоий тафаккурида "ишқ" тушунчасига, биринчи навбатда, ижтимоий-ахлоқий муносабатлар нуқтаи назаридан қарайди, шу асосда "мажозий ишқ"ни воқеъ ҳаётдаги инсонлар аро муомалада биринчи ўринга чиқаради, ўзак моҳиятга айлантиради. Инсон маънавий камолоти даражасини ушбу маҳак тошига уриб ўлчайди.

Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достонида Низомий ва Деҳлавийлар қаламга олмаган бир мавзуга алоҳида аҳамият берилган ва, айтиш мумкинки, туркий дostonнинг мазмун-моҳиятига ушбу мавзу калит вазифасини ўтаган. Бу Фарҳоднинг Юнонистонга сафари ва Сукрот билан учрашувидир. Қадим Юнон фалсафасининг тимсоли этиб танланган Сукрот Фарҳоднинг келажак тақдиридан башорат этар экан, унга насиҳат қилиб, бу дунёнинг ўткинчилиги, инсон ҳаётидан асл мақсад "ишқи“ҳақиқий”, яъни Ҳақ васлига интилиш эканлиги, бунинг учун инсон, аввало, ўзлигидан, яъни ўз худбин нафсидан кечмоғи лозимлигини таъкид этади ва дейди:

Бу ўзлукдин қутулмоқ чорасози,
Нима йўқ, ўйлаким ишқи мажозий...
Мажозий ишқ бўлди субҳи анвар,
Ҳақиқий ишқ анга хуршеди ховар...
Сенинг олингдадир ишқи мажозий,
Ки жисминг ўртабон сўзу гудози -
Ҳам овозангни офоқ ичра солғай,
Ҳам овозинг кўхан тоқ ичра солғай.⁸²

Достон мундарижасига кўра, Фарҳод Юнонга Искандар кўзгусининг сирини ечиш мақсадида борган эди. Сукротнинг “ишқи мажозий” ҳақида гапирганлари айнаи шу тилсимли кўзгуга алоқадор бўлиб чиқди. Чунки кўзгуда Фарҳод тақдири акс этган, бу тақдир эса, Сукрот айтганидек, “ишқи мажозий” билан бевосита боғлиқ экан. Шундай қилиб, “мажоз тариқи” шоирлари нуқтаи назарига кўра, Борлиқ сирларини намоеън этувчи қудрат – ишқ. Пайғамбаримиз “ал – мажозу қантарат ул –ҳақиқат”(мажоз ҳақиқатнинг

⁸¹ Алишер Навоий. Ҳамса. Т., 1960, с.447

⁸² Ўша асар. С.219

кўпригидир) деганлар. Сукротнинг сўзлари ҳам айна шунга ишора этади. Аммо яна бир масалани аниқлаб олиш эҳтиёжи бор. Тасаввуфда “ишқи ҳақиқий” – Ҳақ васлига интилиш, “ишқи мажозий” инсонларнинг бири-бирига, бу дунё ашёларига бўлган ишқи деб талқин этилди ва кўп ҳолларда бири иккинчисига зид кўйиб келинди. Иккинчиси биринчисига ўтиш йўли, кўприги бўлиши учун яна қандайдир аниқлик киритиш лозим эмасмикин? Алишер Навоий ижодининг учинчи босқичида – “Лисон ут-тайр” ва “Маҳбуб ул -қулуб” асарларини яратиб, ана шу муҳим назарий масалаларни ҳал қилиб берди.

“Хамсанавислик” анъанаси ислом минтақа маънавияти тақомиланинг бадиий тафаккурдаги ўзига хос маҳсули бўлиб, шунга яраша муносабатни талаб қилади. Бу анъана тадқиқотчидан ҳам, оддий китобхондан ҳам ҳар бир достоннинг шакл ва мазмунига алоҳида эътибор талаб қилади, чунки бир мавзуда ёзилган ўнлаб достонлар диққат билан ўқилса, асло бир-бирини такрор этмагани, балки ўзаро ижодий баҳсда ёзилгани маълум бўлади. Шу сабабдан ҳар бир достонни ўқиганда ҳам унинг ушбу мавзу силсиласидаги ўрнига, ҳам ҳар бир шоир ижодий меросидаги мавқеига аҳамият қаратиш лозим. Шундагина унинг тамомила ўзига хослиги ва мазмун қамровини англаб етиш мумкин.

3-фасл. “Лисон ут-тайр” ва “Маҳбуб ул-қулуб” маънавияти.

Ислом минтақа адабиётининг бу мураккаб хислати, унинг, масалан, Янги давр ғарб адабиётидан фарқи XX асрнинг 30-йилларидаёқ Е.Э. Бертельс томонидан Навоий ва Аттор, Низомий ва Дехлавий ижодини қиёсий ўрганиш асосида илмий исботланган эди. “Хамса” дунёсида ижтимоий ҳаёт маънавиятдан ажралмас, бир бутундир. Аммо **“мажоз тариқи”**нинг ислом даври маънавияти тараққиётида янги алоҳида бир босқич, энг олий ва якуний босқич бўлиши учун очиқ-ойдин назарий якун лозим эди. Ушбу вазифани ҳам Алишер Навоий мукаммал адо этди. Бу юмуш шоир ижодий тақомиланинг учинчи босқичида бажарилди. Алишер Навоийнинг ҳаёт йўли ва ижоди ўзаро чамбарчас боғлиқдир. Бу масалада, айниқса, шоир ва ҳукмдор, яъни Навоий ва Султон Ҳусайн Бойқаро муносабатлари диққатга сазовор. Даврнинг бу икки улуғ шахси орасида дўстлик Алишер ва шахзода Ҳусайннинг гўдак ёшларидан бошланган бўлиб, умрлари охирига қадар давом этди. Алишернинг дўстларга садоқати (“Жамолида вафо туғроси пайдо”) ҳар қандай таъриф ва тасаввурдан ортиқроқ ва бу ҳам унинг Борлиққа муносабати ва эътиқоди билан белгиланади. Бу чин инсон нафақат дўстлари, яқинларига, балки барча инсониятга, ҳатто бутун атроф-воқеликка садоқат сақлар эдики, унинг эътиқодида бирор жонзотга, ҳатто буюмга хиёнат Аллоҳга хиёнат даражасида эди.

Султон Ҳусайн ҳақиқий дарвеш-шоҳ эди, маърифатли шоир эди. У ҳам дўстига хиёнат қилган эмас, кўнглида ғараз сақлаган эмас. Аммо ҳукмдорлик қоидалари баъзан аёвсиздир, Ҳусайн эса инсон.

Ҳижрий 892 (милодий 1487) йили қишда Навоий Астробод ҳокими этиб тайинланди. Бу шаҳар “дорулфатҳ” (Султон Ҳусайн илк ғалаба қозонган шаҳар) деб улуғланар ва кўпинча валиаҳд шахзода ҳукмида бўлар эди. Бошқа бек ва амирлар учун шарафли ҳисобланиши жойиз бўлган мартаба Амир Алишернинг нозик табиати учун муайян даражада озорли бўлди. Аммо шоҳ ҳукми вожиб, Амири Кабир ўлканинг хассос бир ҳудудини муҳофаза ва обод қилиш ниятида жўнаб кетди. Астрободда Навоийнинг икки йил чамаси ҳокимлиги бу шаҳар аҳли учун саодатли, Бойқаро салтанати учун хайрли бўлди. Ўша тарафдан хавф солган муҳолифлар Алишер ҳурматидан хайрихоҳлик муносабатлари ўрнатдилар. Аммо шоир учун ўзи ўрганган муҳитдан ёвуқлик, дўстлар васлига интизорлик дил ранжи эди.

Султон Ҳусайн Шохруҳ мирзо замонидан вазирлар хонадонига мансуб бўлган Мажиддин Муҳаммадни ўзига яна яқинлаштиргани ҳам дўст рашиқига сабаб бўларди. Амири Кабирнинг Мажиддин, Низомулмулк, Хожа Афзал ва бошқа аёнлар, Музаффар Барлос каби нуфузли беклар билан ўзаро муносабатларини холис ва дақиқ ўрганиш икки дўст - шоҳ ва шоир муносабатларидаги мураккаб эврилишларни теранроқ англаб етишга яқиндан ёрдам берса керак. Ҳануз даврнинг муҳим ёдгорликлари - Хондамир ва Мирхонд асарлари на ўзбек тилида, на асл ҳолида босилиб чиққан эмас. Қизиқувчилар фақат Иззат Султон каби баъзи навоийшунослар келтирган парчалар, баъзи тўпламлардаги иқтибослар билан қаноатланишларига тўғри келади.

Бу орада бирин-кетин Навоийнинг энг яқин устоз ва мусоҳиблари ҳаётдан кўз юма бошладилар. 1488 йили Сайид Ҳасан Ардашер, 1492 йили Абдурахмон Жомий, 1493 йили Паҳлавон Муҳаммад вафот этди. Навоий анча ёлғизланиб қолди. Устозлар хотирасига бағишлаб “Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер”, “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад”, “Хамсатул мутаҳаййирин” (Жомий ҳақида) асарларини ёзиб тугаллади. Бу асарларда ўша давр воқелигига оид жуда қимматли маълумотлар билан бирга Навоий яратган янги бадиий оламнинг назарий асосларига оид кўп далил ва мулоҳазалар ҳам баён этилган.

Бундай мулоҳазалар адибнинг 80-йиллар охири 90-йиллар бошларида тасниф этилган “Мажолисун нафоис” (“Нафис мажлислар”), “Насоимул маҳабба мин шамоийм ул-футувва” (“Футувва бўйларини эслатувчи муҳаббат шаббодалари”) каби насрий рисолаларида ҳам ўз ифодасини топган. Ундан ташқари шоир умри интиҳосида ёзилган форс тилидаги фалсафий қасидалари (“Ситтаи зарурия”, “Фусули арбаъ”) ҳам шоир дунёқарашини равшан англаб етишга ёрдам беради.

Заҳириддин Муҳаммад Бобир ҳақиқатни очик баён этишда ўзини ҳам, бошқаларни ҳам аяган эмас. У Султон Ҳусайн Бойқаро ҳукмдорлигини барча ижобий ва салбий жиҳатлари билан тавсифлаб берди. Султоннинг мард ва шижоатли киши бўлганини, таъби назми борлигини қайд этиш билан бирга, айниқса, подшоҳлигининг кейинги йилларида айш-ишрат ва ичкиликка қаттиқ берилиб кетганини ҳам кўрсатиб ўтади. Умуман, Султон Ҳусайн Бойқародек нозиктаъб одам нега майхўрликка бунча берилиб кетди? Инсон

бекорга ўзини ичкиликка урмайди. Биз султон қалбидаги мураккаб рухий кечинмаларни ҳозир тўлиқ тасаввур қила олмаймиз, аммо темурийлар салтанатининг XV аср охиридан бошланган таназзули биргина ушбу хонадоннинг ёзмиши эмас, балки Ўрта асрлар давлат бошқариш усуллариининг минтақа халқлари маънавий тараққиёт даражасидан анча-мунча орқада қола бошлаганидан нишона эканини эътироф этишга эҳтиёж сезилади.

Султон Ҳусайн ва ўғли Бадиуззамон орасидаги ихтилофлар ахийри бориб фожиа билан якунланди. 1497 йили Астробод ҳокимлиги жанжали ичида Мўъмин Мирзо (Бадиуззамоннинг ўғли, Навоий тарбиясини олган 14 ёшли ўспирин, шоир йигитча) аввал Ихтиёриддин қалъасида маҳбусликда сақланиб, кейин шох бобосининг мастлик билан қўл қўйган фармони асосида қатл этилади. Салтанат келажаги учун ёмон фол даракчиси бўлган бу мудҳиш ҳодиса кекса Алишер Навоийни қаттиқ изтиробга солади. Бу ҳодиса асосида чиқарилган аччиқ хулосалар шоирнинг “васиятнома”си ўрнида ҳисобланган охирги уч асари мазмунига ҳам жиддий таъсир кўрсатди.

1498 йилда “Лисон ут-тайр”, 1499 йилда “Муҳокамат ул-луғатайн”, 1500 йили “Маҳбуб ул-қулуб” асарлари ёзилди. Бу уч асар буюк шоир ва мутафаккир ижодининг энг авж нуқталари эди. Адиб “Муҳокамат ул-луғатайн”да ўзининг бутун ижодий йўлини сарҳисоб қилади, туркий тилдаги шеъриятнинг кудратини таъкидлайди. Унда, жумладан, қуйидаги маълумот бор: “Чун “Лисонут тайр” илҳоми била тараннум тузупмен, қуш тили ишорати била **ҳақиқат асрорини мажоз суратида** кўргузупмен”.⁸³ Алишер Навоий гўдаклик чоғларидан тасаввуф шеъриятининг устоди Фаридиддин Аттор (1148-1229) яратган “Мантиқ ут-тайр” асарига меҳр қўйгани маълум. Умрининг охирида ушбу асарга татаббу-жавоб ёзар экан, Навоий ўзининг шунгача ёзган барча асарларига фалсафий якун ясайди. Аттор асари Борлиқнинг ягона моҳияти ҳақида, Ҳақ асрори ва инсон учун уни англаб етиш имкони қай даражада эканлиги ҳақида эди. Навоий асари ҳам асли шу ҳақда. Навоий устоз ва салафига зид фикр билдирмайди, аммо унинг фикрларини такрорламайди ҳам. Асарда Фоний (Навоий)нинг таржима ҳақидаги сўзлари шарҳ, талқин маъносини билдиради. “Лисон ут-тайр”нинг мутлақо мустақил асар эканлигини 1929 йилдаги “Навоий ва Аттор” рисоласида Е.Э.Бертельс қониқарли тарзда исбот этиб берган эди. Ўша рисолада зукко рус шарқшуноси Атторни тасаввуф шеърияти вакили сифатида ёдга олиб, “Лисон ут-тайр” муаллифи ҳақида эса “Навои не бўл суфием..., он представлял собой нечто большее” деб қайд этади⁸⁴. Навоийнинг дунёни идрок этиш ва бадий акслантириши юзасидан Е.Э. Бертельс баён этган кўп мулоҳазалар қатори бу фикри ҳам кейинги тадқиқотчилар диққатини жалб этмади. Албатта, бунинг ўз сабаблари ҳам мавжуд, аммо ҳозир гап у ҳақда эмас.

⁸³ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 16-жилд. Т.-«Фан»-2000, с. 26

⁸⁴ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. М.-«Наука»-1965, с. 419

Атторнинг бошқа дostonларида яхши воқеабандлик мавжуд. Аммо қушлар тилидан ёзилган дostonида ирфоний эҳтирос ниҳоятда жўшқиндир. Навоий эса босиқ воқеабанд тасвирга урғу беради, қушлар саргузаштида ва ички ҳикоятларда ҳаётийликни кучайтиради. Бу бежиз эмас. Охирги хулосада Навоий салафига қараганда олға кетади, масала моҳиятини теранроқ ҳис қилади ва бадиий тасвирни ҳам шунга муносиб яратади. Симурғ ва қушлар нисбати ҳақида Аттор:

Сурати мурғони олам сар-басар
Сояйи уст, ин бидон, эй беҳабар -

(Оламдаги барча қушлар сурати,
Унинг соясидир, буни билгин, эй беҳабар)

деб тушунтирса, Навоий:

Барча олам қушларининг сурати,
Билгил, онинг сояйи пурҳикмати ⁻⁸⁵

деб оддий “соя” ўрнига “ҳикматли соя”ни ишлатади. Агар биз “пурҳикмат” (ички мазмунга бой) сўзи фақат “сурат”га қофия керак бўлгани учун ишлатилган деб шарҳласак, Навоий истеъдодига шак келтирган бўлур эдик. Аттордан илгари “Қуш рисоласи”ни яратган Ибн Сино, Аҳмад Ғаззолийлар бош тимсолни “Симурғ” эмас, “Анқо” деб номлаган эдилар. Аттор “Симурғ” тимсоли билан жуда чуқур мазмунга ишора қилди. Аммо барибир энг масъул ўринда:

Чун шумо симурғ инжо омадид,
Си дар ин ойина пайдо омадид.
Гар чеҳел, панжох мурғ ояд боз,
Пардаро аз хеш багушоянд боз. ⁸⁶ -

(Сизлар ўттиз қуш бу ерга келганларинг сабабли,
Бу кўзгуда ўттизта кўриндиларинг.
Агар яна қирқта ё элликта қуш келса,
Яна ўзларининг юзларидан пардани кўтарадилар) -

деб ўзи топган тимсол қувватини кесиб кўяди. Навоий ундай қилмайди. Навоий 30 қуш (форсча - “си мурғ”) ва Симурғ (жаҳондаги барча қушларнинг афсонавий ҳукмдори) ни бир сўз сифатида бир хил жаранглашига қайта-қайта эътиборни жалб қилади. Аммо бу мажозий талқинни яна жўнлаштириб, демак, ўттиз қуш ўзи Симурғ экан, яъни улар ҳукмдорини изламаса ҳам

⁸⁵ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Т., 1991, с.83.

⁸⁶ Ситтаи Фаридиддин Аттор(қўлёзма), 72 б-варак.

бўлар экан, деб тушуниш шоирни тўғри англаб етишимизга ёрдам бермайди. Навоийнинг тимсоллари ҳам, улар орқали англамоқчи бўлган бадий ҳақиқати ҳам бундай жўнлаштиришлардан беҳад юқори туради. Навоийнинг талқинлари тасаввуф адабиётининг ирфонини инкор қилмайди, балки инсон маънавиятини ундан-да юксакроқ босқичга етаклайди. Аттот XII аср охири XIII аср бошларидаги тасаввуф адабиётининг намояндаси бўлиб, унинг даврида хануз Ибн ал-Арабий (1165-1240) фалсафаси яратилмаган эди. Навоий эса Ибн ал-Арабий ирфонини Ироқий талқинида Жомий ёрдами билан чуқур ўзлаштиргач, кейин қушлар тилида дoston ёзишга киришди. Шу сабабли, айтиш мумкинки, Алишер Навоий асари зоҳиран Аттот асарига таянган бўлса, ботинан, мазмун моҳиятига кўра Ироқий қарашларини ривожлантирган.

Олдинги бобдан маълумки, бадий адабиётнинг бош мавзуси инсон, унинг руҳий кечинмалари бўлиб, улар, асосан, икки йўналишда ўзлигини намоён этади: бири-инсоннинг Ҳаққа, Борлиқнинг моҳиятига нисбати доирасида; иккинчиси- инсоннинг ўзи сингари махлуқларга, яъни ўзга инсонларга, атроф-воқелик, мавжуд жамиятга муносабати йўналишида. “Мажоз тариқи”нинг моҳияти, унинг жаҳон бадий тафаккур тарихида етишган улуг мартабаси шундаки – унинг асосчилари юқоридаги икки йўналишнинг ўзаро теран уйғунлигини сеҳрли бир тарзда таъмин эта билдилар.

Навоий Низомий ва Деҳлавий каби забардаст устозлари яратган анъаналарни изчиллик билан давом эттириб, “Ҳамса” дostonларида ўз даври ижтимоий муаммоларининг маънавий моҳиятини чуқур бадий тадқиқ этган бўлса, «Лисон ут-тайр» дostonида Аттотнинг ирфоний мажозларига хиёнат қилмаган ҳолда уларга бир пайтнинг ўзида ижтимоий жило бахш этишга муяссар бўлди. Шу тарзда шоирнинг охириги дostonи ҳам мазмуний теранликда, ҳам шаклий мукамалликда “**мажоз тариқи**”нинг энг авж нуқтаси даражасига кўтарилди.

Асарнинг минтақадаги бадий тафаккур тарихи жараёни саҳнида «Мантик ут-тайр» билан батафсил қиёсий таҳлили ва орадаги фарқлар моҳиятини шоирнинг бутун ҳаёти ва ижод йўли билан қиёслаш орқали жуда ажойиб кашфиётларга эришиш мумкинлиги шубҳасиз. Бу йўлдаги дастлабки босқич тадқиқотларга таяниб туриб, ҳозирча ушбу ғоят қисқа мулоҳазаларни баён этиш мумкин:

Биринчидан, тасаввуф анъанасидаги солиқнинг Олий мутлақ зот моҳиятида ўзликдан буткул фориғ бўлиши ғояси Навоийда шахс сифатида мутлақ ўзликни йўқотиш, ҳатто жисман маҳв бўлиш маъносида эмас, шахс маънавий камолотининг муайян даражаси сифатида талқин этилади. Иккинчидан, Навоий талқинида Симурғ тимсоли бир пайтнинг ўзида ҳам солиқлар (қушлар) интилган Борлиқнинг Олий моҳияти, ҳам комил инсонлар жамоаси (“си мурғ” - ўттиз қуш) – Форобий тасвиридаги “фозил жамият” орзуси сифатида намоён бўлади. Шу йўл билан Навоий тавҳид ғоясининг Қуръон оятларига мувофиқ энг мукамал ва теран мазмунини бадий тимсол кудрати билан очиб бера олди. Инсон Халлоқи олам томонидан ер юзида халифа қилиб яратилган. Унинг масъулияти улуг. Жумладан, ер юзида

ижтимоий адолат ўрнатиш масъулияти ҳам ҳар бир инсоннинг зиммасидаги бурч бўлиб, бунинг учун, аввало, у шахс сифатида шаклланиши, яъни маънавий камолот касб этмоғи керак. Шу нуқтаи назардан дostonнинг ижтимоий мазмуни ҳақида қуйидагича тасаввур ҳосил бўлади:

Қушлар - инсонлар, аниқроғи, бутун инсоният. Уларнинг Симурғ сари машаққатли йўли - бахтли ва одилона жамият сари тарихий изланиш жараёни. Йўл бошида бу кўп асрлик орзу «одил шоҳ» излаш тариқасида намоён бўлади. Тарихий жараён давомида инсонлар жамияти олға интилиш билан чиниқиб, камолотда юксалиб борадилар, турли маънавий босқичларни босиб ўтадилар. Ва охири бориб «одил шоҳ» орзуси муаммони асосли ҳал қилиб бера олмаслиги равшан бўлиб қолади. Қушлар мардонавор парвозда давом этиб, «иккинчи фано» босқичига етишадилар:

Мунда гар яхши тахайюл айласанг
Ёки иш сиррин тааммул айласанг,
Муттасиф бўлсанг сифотиллоҳ ила,
Жазм этарсен хотири огоҳ ила -
Ким сен-ўқ сен, ҳар не ким мақсуд эрур,
Сендин ўзга йўқ неким мавжуд эрур.
Зотнинг ижмолига тафсилсен,
Ҳам вужуд ишколига таъвилсен.
Ўз вужудингни тафаккур айлагил,
Ҳар не истарсен, ўзингдин истагил.⁸⁷

Бунда шоир ҳар бир қушга мурожаат этиб, “агар сен улуғ орзу йўлида шахсан ўзинг фидоийлик кўрсатмас экансан, ҳаёл ҳаёллигича қолаберади; ҳар неки истар бўлсанг, ўзингдан иста, ўз кучингга, камолингга таян», демоқда. Бир сўз билан айтганда, «Олий ҳақиқат мазҳари» сифатида олиб қаралаётган комил ижтимоий тартибни вужудга келтириш ҳам инсониятнинг ўз маънавий камоли ва фаоллик қудратига боғлиқдир:

Лек Симурғ истаган ул жамъи тайр,
Ким сулук ичра риёзат бирла сайр -
Айлабон чун ўзни қобил қилдилар,
Ул талабдин васл ҳосил қилдилар.
Сенда ҳам билқувва ул мавжуд эрур.
Феълга келса даво мақсуд эрур.⁸⁸

Демак, шоир фикрича, ҳар бир инсонда Олий ҳақиқат - уйғун ва бахтиёр ижтимоий тузумга етиш учун имкон сифатида барча жиҳатлар берилган, фақат бу имкониятни рўёбга чиқариш учун маънавий баркамоллик ва фидоий фаоллик лозим.

⁸⁷ Ўша китоб, с.238

⁸⁸ Ўша китоб, с.238

Навоий талқинидаги Симурғ - бутун Инсониятнинг яхлитликда эришуви мумкин бўлган Олий такомил босқичига ҳар бир киши, ҳар бир жамоа ўзича камолот ҳосил қилиб етиша олмайди. Бутун инсоният (жами қушлар) унга биргаликда интиломи, бирга-бирга парвоз қилиб, йўл машаққатларини бирга енгиб ўтиб эришмоқлари мумкин. Симурғ - бир қуш эмас, камолотнинг олий босқичи -Тавҳид босқичига кўтарилиб етган ўттиз қуш("си мурғ")нинг бирлиги - маънавий ягоналик ҳосил қила билган уйғун инсонлар жамоаси, яхлит инсоният. Ушбу уйғунликка эришувнинг ягона йўли эса инсонларнинг бир-бирига Ҳақ ризолиги йўлидаги пок ва самимий меҳридир.

Улуғ шоир асарлари замонамизгача омон етиб келди. Аммо улардаги мажозий қобик кўпинча теран ва эзгу фикрларни ўқувчи кўзидан яшириб келмоқда. Кўп ўринда улар анъанавий талқин қилинмоқда. Шу сабабли бўлса керак, биз - шоир ижодининг тадқиқотчилари - ҳануз унинг сатрлари қатига яширинган улуғ асрор ва рамзларни кашф этишга етарли журъат ва камолот топа олмай қолмоқдамиз, иккиланмоқдамиз, жўн таҳлиллар билан буюк ҳикматлар устоди олдида ўзимизни хижолатда қолдирмоқдамиз. Навоий нега ўттиз қушни бизнинг замонамизгача етказиб келди? Чунки бу «ўттиз қуш» - бу «Симурғ» инсониятнинг минг йиллик тарихидан бизгача тирик етиб кела олган, бутун инсониятга бўлган юксак меҳрини улкан қалбларига жо эта олган ва шу билан бақога-абадиятга эришган аجدодларимиздир. Улар бугун ҳам тирик. Ва биз билан ҳамнафас, янги тараққиёт уфқларига қараб толиқиш билмай парвоз этиб бормоқдалар, ҳали ҳам бизни олға чорламоқдалар. Бугунги кунда уларнинг кўпгина армонлари қушойиш топа бошлади. Аммо биз - камолот сари интилаётган қушлар - бир нафас йўл машаққатларидан толиқсак, беғамлик, тараддуд ва ё тушқунликка берилсак, Олий ҳақиқат сари интилишдан бир нафас чекинсак, бутун инсониятнинг минг йиллик орзуларига хиёнат қилган бўламиз, боболаримизнинг табарруқ умидига шак келтирган бўламиз. Бунга бизнинг ҳаққимиз борми?

Е.Э.Бертельс 1941 йилда “ Навоий дунёқарашига доир” деб номланган мақола ёзиб, унда шоир ижодига Ибн ал-Арабий ва Фахриддин Ироқийлар таъсирини алоҳида таъкид этган⁸⁹ ва бу масалани жиддий ўрганишга чақирган эди. Аммо ҳанузгача на навоийшунослар, на жомийшунослар ушбу муҳим муаммога эътибор бергани йўқ, Жомий асарларининг Душанбеда нашр этилган 8 жилдлик тўпламига “Ашаёт ул-ламаёт” мутлақо киритилмаганлиги ҳам шундан дарак беради.

Навоийнинг охириги асари “Маҳбуб ул-қулуб”ни шоирнинг бутун ижодий меросига ўзи томонидан ёзилган назарий хулоса ва якун, дейиш мумкин. Бу асар мазмуни ниҳоятда бой. Унда XV асрда мавжуд бўлган барча ижтимоий, ахлоқий ва маънавий ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқлиги, яхлитлиги ишонарли таъкидланган. Ушбу китоб саҳифаларида бадиий тафаккурнинг назарий муаммолари, жумладан, олдинроқ эслаб ўтилган бадиий ижод тариқи масалалари бўйича ҳам олдинги рисола ва шеърӣ асарларда йўл-йўлакай айтиб ўтилган фикрлар умумлаштирилиб, хулосалар чиқарилган. Юқорида

кайд этиб ўтилганидек, Санойи, Низомий, Саъдий, Амир Хусрав, Ҳофиз асарларида муайян даражада ўз аксини топган ва Алишер Навоий ижодида мукамал даражага етиб, унинг томонидан назарий асосланган мутлақо янги мустақил бадиий тафаккур тарзи “мажоз тариқи” деб ном олди ва унда Ҳақ (Олий ҳақиқат) асрори “мажоз сувратинда” намоён бўлганлиги алоҳида таъкидланди. Бу Борлиқни ўзига хос идрок этиш тарзи “нақшбандия”нинг “Дил ба ёру даст ба қор” қондасига мувофиқ бўлиб, унда ибрат, илм, ирфон ва амал бир нуқтада бирлашар ва янги дунёга кўз очарди. Тавҳид таълимоти ва эътиқодини идрок этишнинг энг юқори босқичи бўлган бу дунёқараш тизими “Ҳамса” ва “Лисон ут-тайр” асарларида, шоир лирикасида бадиий инъикосини топган бўлса, бир қанча рисолаларда муаммонинг назарий жиҳатларига эътибор берилди. Биз юқорида уларни ўз идрокимиз етган қадар шарҳлашга уриндик.

Алишер Навоий “Маҳбуб ул-қулуб” асарининг иккинчи қисми 10 бобини “Ишқ зикрида” деб атади ва унда ишқ таснифидаги ўша даврларда мавжуд анъанани такомиллаштириб, шунгача ўзи ҳам ишлатиб келган **“ишқи ҳақиқий”** ва **“ишқи мажозий”** тушунчалари ўрнига **“авом ишқи”**, **“хос ишқ”** ва **“сиддиқлар ишқи”** деб номланган янги тушунчаларни киритди:

“Ишққа маротибдур ва ул уч қисм била мунқасим бўлур.

Аввалғи қисм **авом ишқидурки**, авомуннос орасида бу машҳур ва шоедурким, дерлар: “Фалон фалонға ошиқ бўлубтур”. Ва бу навъ киши ҳар навъ кишига бўлса бўлур, шағаб ва изтиробларича лаззати жисмоний ва шахвати нафсоний эмас ва бу қисмнинг бийикрак мартабаси шаръий никоҳдурким, бари халойиққа суннатдур ва мубоҳ. Ва пастроқ мартабасида паришонлиқ ва мушаввашлиқлар ва бесомонлиқ ва нохушлиқлареки зикри тарки адабдур ва баёни беҳижоблиққа сабаб.”⁹⁰

(Қисқартирилган насрий баёни: “Ишқ уч қисмга бўлинади. Биринчи қисм - оддий одамлар(авом) ишқи бўлиб, халқ орасида машҳур ва кенг тарқалгандир... Бу ишқ жисмоний лаззат ва шахвоний нафс билан чегараланадики, олий мартабаси - шаърий никоҳдир... Қуйироқ мартабасида жанжал, ташвишлар, кўнгилсизлик ва шармандалиқлар кўринадики, бу ҳақда сўзлаш - одобсизлик, баён этиш ҳаёсизликдир”).⁹¹

“Иккинчи қисм **хавос ишқидурким**, хавос ул ишққа мансубдурлар. Ул пок кўзни пок назар била пок юзга солмоқдур ва пок кўнгил ул пок юз ошубидин кўзгалмоқ ва бу пок мазҳар воситаси била ошиқи покбоз маҳбуби ҳақиқий жамолидин баҳра олмоқ”.⁹² (“Иккинчи қисм - алоҳида фазилат эгаларига хос ишқ бўлиб, бу хос ишққа мансуб шахслар пок кўзни пок ният билан пок юзга соладилар ва пок кўнгил у пок юзнинг шавқ-завқи билан беқарор бўлади. Ва бу пок юз воситаси билан пок ошиқ ҳақиқий маҳбубнинг жамолидан баҳра олади”).⁹³

⁹⁰ Алишер Навоий. Асарлар. 13-жилд. Т., 1966 с.42

⁹¹ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб, Т., 1983, с.51-52

⁹² Алишер Навоий. Асарлар 13-ж., с.42.

⁹³ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб, с.52

Матн давомида “ишқ аҳлининг покбозлари” қаторида Амир Хусрав Дехлавий, Шайх Ироқий ва Хожа Ҳофиз Шерозийлар таъриф қилинади. Булардан икки устоз шоир ва мутафаккирни Алишер Навоий “ҳақиқат асрорига мажоз тариқин махлут қилган”лар қаторида эслаб ўтганлигини юқорида таъкид этдик. Учинчи зот шайх Фаҳриддин Ироқий (1217-1289) бўлиб, бу суфий-шоир ва ирфоний файласуф Ҳамадонда туғилиб, 18 ёшида Ҳиндистонга шайх Баҳоуддин Закариё ҳузурига бориб, тасаввуф йўлига киради ва сўнгра Арабистон орқали Кичик Осиёга ўтиб, Қўн्याда шайх Садриддин Қўнйавий суҳбатига эришади. Шу ерда Ибн ал-Арабий ирфонини ўрганиб, унинг руҳида “Ламаъот” китобини ёзади. Алишер Навоий бу китобга қизиқиб, устози Жомийдан унга шарҳ ёзишни илтимос қилгач, Жомий “Ашаъот ул-ламаот” рисоласини ёзиб, ўз шарҳи асосида Навоийга Ироқий ирфонидан таълим беради.⁹⁴ Ироқийнинг “Ишқнома” деб аталувчи алоҳида маснавийси ҳам мавжуд бўлиб, унда ирфоний ишқ ҳолат ва сифатлари махсус шарҳланган.

Навоий тасаввуф шеърояти намояндалари ижодида акс этган “ишқи ҳақиқийга қуйидагича таъриф беради: "Учинчи қисм - **сиддиқлар ишқидурким**, Олий ҳақиқатнинг тажаллиси (нурланиши) жамолига унинг (моддий олам мавжудотлари қиёфасидаги) кўринишидан ташқари, бевосита мафтун бўлганлар ва ўзларини шу йўлга таслим этганлар ва ушбу (олий ҳақиқат жамолини бевосита) кўришга интилиш беҳушлигида идрок қилиш қобилияти улардан бегона бўлган. Уларни (Олий ҳақиқатни бевосита) кўриш (истаги) буткул ғарқ этган ва улар ғарқ бўлишдан ўтиб, ҳалок бўлиш даражасига етганлар"...⁹⁵ "Агар ҳодисалар бўрони осмон гулшанининг бир қабатини учириб кетса - улар беҳабар ва агар юлдузлар гулбаргини ҳар томонга совурса, буларга таъсир қилмайди. Уларнинг ҳислари Ҳақ жамолини кўриш ташвиши билан ишдан чиққан, шавқ-завқлари эса, унга бўлган ишқ хужумлари остида йўқолиб битган..."⁹⁶ Ҳар уч қисм ишқ аҳлига Навоийнинг муносабати улар таърифида сўз танлаш ва қайси жиҳатларини ажратиб кўрсатишидан ҳам билиниб турипти. "Маҳбуб ул-қулуб" - ижтимоий-тарбиявий асар. Унда муаллиф ўз қарашларини ҳам изчил мантиқий баён орқали, ҳам жумлалардаги таъсирчанлик, бадиий тасвир воситаларининг махсус танланиши орқали изҳор қилишган. Шу жиҳатдан шоирнинг учинчи қисмдаги ошиқлар ("сиддиқлар"), яъни тасаввуф аҳлига муносабатида улар эътиқодига эҳтиром туйғулари билан бир пайтда уларнинг моддий дунё, реал инсонлар ташвишидан узоқлашиб кетганликлари, "халқ ғамидин ғами" йўқлигига муайян ишоралар ҳам мавжуд.

Аммо асосий гап бунда эмас. Алишер Навоий то охирги асари бўлмиш “Маҳбуб ул-қулуб” ёзилгунга қадар ўзи ҳам "**мажозий ишқ**" деб ишлатиб

⁹⁴ Алишер Навоий. Асарлар, 14-жилд. 1967, с.46-47

⁹⁵ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами., 14-ж. Т., 1998, с.70

⁹⁶ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. 1983, с.54. (Ушбу учинчи ишқ таърифи мустақил қарамлик даврида оммавий нашрларда тушириб қолдирдилар ва фақат араб ёзувида босилган йиғма нусхадагина мавжуд. Биз уни тушунарли бўлиши учун фақат насрий баёнда ифода этдик – муаллиф.)

келган ҳодисани умри ниҳоясида моҳиятан алоҳида икки турга фарқлаб, бирини **“авом ишқи”** ва иккинчисини **“хавос ишқи”** деб номлади. Шу билан Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун каби бошдан-оёқ пок туйғуларга йўғрилган "алоҳида фазилат эгаларига хос ишқ"нинг кўпчилики одатда кўзда тутадиган йигит-қиз орасидаги оддий **“ошиқ-маъшук”**ликдан ҳам, Олий ҳақиқатнинг мутлақ жамолига ошuftа тасаввуф аҳли интилишларидан ҳам бутунлай фарқ қилувчи мумтоз бир туйғу, алоҳида ҳолат эканлигини махсус таъкид этишга эришди. Сукрот тилидан **“ҳақиқий ишқ”** йўлида бир восита сифатида таъриф этилган **“мажозий ишқ”** аслида Навоий бадиият оламида мустақил ҳодиса сифатида ўзлигини намоён этди. Бу ҳодисанинг моҳияти шунда эдики, унда инсоннинг Олий ҳақиқатга, Ҳаққа, Борлиқнинг моҳиятига муносабати унинг ўзга инсонларга, атроф-воқелик, мавжуд жамиятга муносабати билан уйғунлик ҳосил қиларди. Бадиий ижод мазмунидаги мана шу теранликка эришиш йўли **“мажоз тариқи”** деб ном олди. Миллий маънавиятимиз такомилидаги ушбу энг юксак босқични алоҳида инсон маънавий камолоти жараёнига татбиқ этсак, уни биз бугунги тилда **“меҳр маърифати”** деб атаганимиз маъқул.

Навоий шеър ишқ ҳақида бўлмаса, бекорчи сўз деб ҳисоблайди: "Сўзким дард чошнисидин харорати бўлмағай ва назмким, ишқ хароратидин ҳирқати бўлмағай, нурсиз шамъ бил ва сарварсиз жамъ гумон қил. Ҳосиликим, сўзга бу таронадур ва мундин ўзга барча афсонадур ва сўз ишқ сўзидур ва кўнгулда ҳаёт нашъаси ишқ ўзидур". Охириги жумла ниҳоятда гўзал ва маъноли - шоир назарида инсон ҳаётининг мазмуни ва завқи ишқдан ташқари эмас.

Навоий йигитлик чоғларидан Жомийни ўзига пир тутган, кейинча ундан тасаввуф ирфони бўйича таълим олгани юқорида қайд этилди. **“Маҳбуб ул-қулуб”**да шоир устозини **“ҳақиқат ва мажоз тариқида комил ва илми ҳар иккаласи тариқида вофий ва шомил”**, деб улуғлайди. Дарҳақиқат, Жомий нафақат ирфоний туйғулар ифодасида, балки мажозий ишқ тасвирида ҳам ниҳоятда юксак маҳорат кўрсата олган. Аммо барибир Жомий тасаввуф шоири эканини унутмайди. Юсуф ва Зулайҳо, Лайли ва Мажнун, Соломон ва Ибсолларнинг оташин муҳаббатини эҳтирос билан гавдалантириб бергач, асар охирида барча мажозий тимсолларнинг ирфоний шарҳини беришни унутмайди. Яъни Аттор каби Жомий учун ҳам **“мажозий ишқ”** рамздир, аллегориядир.

Низомий, Деҳлавий, Саъдий, Ҳофиз эса ундай қилмайдилар, улар учун мажозий ишқ мустақил қийматга эга. Навоий ҳатто **“Лисон ут-тайр”**да ҳам мажозни аллегория, рамз маъносида қўлламайди. Мажоз тариқи намояндалари мажозда Ҳақиқат асрорини кўрадилар. Навоий ёзади:

Кўрмаса ҳусни мажози ичра жуз Ҳақ сунъини,
Ошиқеким бўлса ишқ атвори ичра покбоз.
Зоҳидо, бу ишқдин манъ айлама ошиқниким,

Халқимиз айтадики, бир иш қилсанг “холисанлиллоҳ” қилгин, яъни холис Аллоҳ таоло йўлида қилинган ҳар бир иш хайрлидир, агар унга худбинлик, ғараз аралашса яхши кўринган иш ҳам ёмонликка олиб келади. Навоий ишлатган “покбоз” сифати айнаи шу холисликни, беғаразликни англатади.

Нақшбандия тариқати ирфоний тафаккурнинг олий чўққиси бўлди. Аммо Баҳовуддин Нақшбанд (1318-1383) яшаган даврни биз кейинги **“Мажоз тариқи”** босқичига тааллуқли ҳисобладик. Нега? Чунки бу улуғ ирфон муаллимидан бизга ёдгор қолган ҳикматлар - “хилват дар анжуман”, “дил ба ёру даст ба кор”- ўз мазмун-моҳиятига кўра дунёвий ва ухравий мақсадларнинг уйғунлигига эришишга даъват қилади, шуниси билан миллат маънавиятини тасаввуф тариқатлари босқичидан “Мажоз тариқи” босқичига олиб ўтади.

Шундай қилиб, XII асрда Санойӣ (1048-1140), Низомий (1141-1202), Анварий (вафоти 1191 йил), Ҳоқоний (1120-1199) каби улуғ ижодкорлар бадиий адабиётнинг ўз мустақил тафаккур йўлини жиддий қидиришга киришган бўлсалар, XIII аср охири - XIV аср бошида Амир Хусрав Деҳлавий (1253-1325) онгли равишда Низомий “Хамса”сига жавоб ёзиш билан “мажоз ишқи” ни тараннум этишга киришди. Амир Хусрав “Хамса” си шу даражада шуҳрат қозондики, ислом минтақа шеърлятида “мажозий ишқ”ни куйлаш ва “Хамса” дostonларига татаббу бағишлаш кенг кўламли анъанага айланди. Шу сабабли XIV-XV асрларни “мажоз тариқи”га мансуб, деб ҳисоблаш ўринлидир.

“Ҳақиқат” ва “мажоз” тушунчалари ўша давр Борлиқни идрок этишнинг тасаввуф ирфони намояндалари таклиф этган ўзига хос ифода воситалари бўлиб, суфийлар наздида Ҳақ - ягона ва мутлоқ Борлиқ, Аҳад (яккалик, бирлик)дир. Ҳақ ўз жамолини кўриш учун кўзгу сифатида фоний дунёни бунёд этган. Ҳақнинг асл зоти **Ҳақиқат** ва унинг кўзгудаги акси - мазҳари (зухур қилиши) **“мажоз”** (“иносказание”, метафора), дейилади. Баъзан Ҳақиқат ўрнига “маъно” (маъни) ва “мажоз” ўрнига “сурат” сўзлари ҳам ишлатилади. Ирфон - ўзликни англашдир. Асл сўфийлар инсонларни “мажоз”га (суратга) маҳлиё бўлмай, Ҳақиқатни қидиришга, “маъно”га интилишга чақирди. Ҳаққа етишган инсон - Комил инсон, Орифдир. Аммо XIII асрга келиб Авҳадиддин Кирмоний (вафоти 1298 йил), Фаҳриддин Ироқий (1207-1289) каби суфийлар ижодида муаммонинг идроки теранлашди. Ибн ал-Арабий ғоялари таъсирида “Ламаъот” асарини ёзган Ироқий “мажоз” ва “ҳақиқат” нисбатини денгиз ва тузга қиёс этади. Туз денгиз суви таркибида бўлгани учун бу сувнинг ҳар қатрасида ҳам туз таъми бордир. Алишер Навоий ҳам Амир Хусрав ва Ҳофизлар изидан бориб, “ҳақиқат асрори”ни (сирларини) “мажоз”дан излади. Навоий ғазаллари, таржъебандлари, қитъалари, “Хамса” дostonлари ва, айниқса, “Лисон ут-тайр” асарида “мажозий ишқни” Ҳақиқатга етишишнинг асосий йўли деб талқин этган. “Мажоз ишқи” Навоий наздида инсоннинг инсонга бўлган Ҳақ

йўлидаги (халқимиз ибораси билан айтганда “холисаниллоҳ”, яъни холис Аллоҳ йўлидаги) ҳар қандай ғараздан холи, пок меҳридир. Ана шундай ишқ намояндаларини шоир “ишқ аҳлининг покбозлари”, деб атади. Ишқни ижтимоий муносабатлар асосида кўришни орзу қилган шоир одамийликни ўзгалар ғамини ўзиникидек билишда деб тушунади:

Одаме эрсанг демагил одаме -
Ониким йўқ халқ ғамидин ғами.

Бу машҳур байт “Ҳайратул аброр” достонининг 13-мақолатидан бўлиб, бу боб тўлиғича инсонларни “нафрасон”, яъни ўзгаларга, халққа фойдаси тегадиган шахс бўлишга даъват этади. Алишер Навоий инсоннинг бу дунёда яшашдан асл мақсади ўзга инсонларга, эл- юртга фойдаси, нафи тегишда деб билади. “Мажоз тариқи” босқичи ислом минтақа маънавияти такомилнинг энг олий поғонаси бўлиб, Тавҳид таълимотининг энг мукаммал талқини деб, қараш мумкин. “Ҳақиқат асрори“, яъни Тавҳид мазмунини “мажоз”, яъни ушбу зоҳир бўлиб турган оламдан қидириш, Ҳақ асрорини англаб етиш учун холис ният, пок кўнгил билан “мажоз”ни, “фоний”, ўткинчи дунё, “сурат” ни тадқиқ этиш, тушуниб етиш орқали Ҳақиқатни, “маънони” англашга уриниш, биринчи навбатда, инсон қалбига қулоқ тутиш, самимий ва беғараз меҳр билан ўзгалар қалбига йўл топиш, Инсонларни, табиатни тушуниш орқали Ҳақ асрорини, Тавҳид моҳиятини идрок этиш - “Мажоз тариқи”нинг буюк аждодларимиз Хусрав Деҳлавий ва Баҳоваддин Нақшбанд, Ҳофиз Шерозий ва Лутфийлардан мерос бўлиб, Алишер Навоий ижодида ўзининг энг мукаммал ифодасини топган ўзига хос дунёқараш, тафаккур тарзининг моҳияти, асл ўзагидир. Бу босқич ягона ислом минтақа маънавияти такомилнинг қонуний якуни бўлиб, туркий тилда, ўзбек мумтоз адабиётининг бобоколони ижодида авж нуқтага эришди. Бу дунёқарашни бутун ички мураккаблиги, кўлами ва теранлиги билан ўша давр шароитида фақат бадий адабиётда, бадий тимсоллар тили билангина ифодалаш мумкин эди. Зеро, “мажоз” тушунчаси ўзи бадий адабиёт тилининг асосий хусусиятига оиддир.

Миллий маънавиятимизнинг ислом минтақа маданияти доирасидаги такомилга якун яшаш олдида бир муҳим масалани аниқлаштириб олишга эҳтиёж бор. Биз ислом маънавияти такомил ва унинг босқичларини бошдан-оёқ минтақа миқёсида қамрашга уриндик. Ушбу ёндошув қанчалик мақбул, ахир, асл мақсад миллий маънавиятимиз тараққиёти эмасмиди? Гап шундаки, VIII аср 2-ярмидан XVI аср бошларигача миллий маънавиятимиз ягона минтақа маданияти ҳудудида ривожланди ва яхлит ислом минтақа маънавиятининг узвий қисми сифатидагина тараққий этди. Бундай тарихий ҳолат Ўрта асрларда нафақат ислом минтақаси, балки Европа, Узоқ Шарқ, Жанубий Осиё минтақалари учун ҳам хос эди.

Бу давр ислом минтақа маънавиятининг шаклланиши ва такомилга бизнинг ватандошларимиз сезиларли ҳисса қўшдилар. Сунна давридаги 6 буюк муҳаддиснинг 2 таси бугунги Ўзбекистон ҳудудидан, VIII аср охири IX аср

бошларида минтака адаб илмининг иқтидорли намояндаларидан Адиб Аҳмаднинг илк туркий достони шу ҳудуд билан боғланади, Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Форобий, Ибн Сино, Беруний каби ислом маърифатчилигининг дунёга номи таралган вакиллари, мўътазила йўналишининг сўнгги забардаст вакили, Қуръони каримнинг энг мўътабар тафсирларидан “Ал-Кашшоф”нинг муаллифи Маҳмуд аз-Замахшарий (1075-1144), Калом илмида алоҳида йўналишга асос солган Ал-Мотуридий, фикҳ илмининг ўнлаб забардаст алломалари, жумладан, бутун ислом дунёси қозиларининг асосий китоби бўлмиш фикҳ илмининг қомусларидан “Ҳидоя фил-фуруъ” ни яратган Бурҳонуддин Марғиноний (вафоти 1197 йил), тасаввуфнинг уч буюк тариқати - яссавия, кубравия, нақшбандия-хожагон асосчилари - Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Абдуҳолик Ғиждувоний, Баҳовуддин Нақшбанд ва бошқа юзлаб тасаввуф шайхлари ушбу замин фарзандларидир. Бутун ислом дунёсида IX - XIII асрларда ҳукмронлик қилган туркий сулолалар ҳам ушбу заминдан чиқиб бориб, дунёни забт этганлар. Агар бугун биз Шимолий Африка ва Испания, Арабистон ярим ороли ва Марказий Осиё ҳудудларида IX-XV асрларда яшаб ўтган алломалар меросини бир-биридан алоҳида ўргана бошласак, тарихий-маънавий воқеликни ҳеч қачон тўғри илғай олмаймиз ва кўп нарсани чалкаштириб юборамиз. Асли Маҳмуд Кошғарий туркий адабий тил ва унинг шеваларига бағишланган китобини Бағдодда ёзган бўлса, Маҳмуд Замахшарийнинг асарлари Хоразм воҳасида араб тилида ижод этилган бўлса, ҳатто XV асрда ҳукмронлик қилган Мирзо Улуғбек ўзининг асарларини араб ва форс тилларида ёзган бўлса, бу уч тил (араб, форс, турк) да ёзилган яхлит маданий мероснинг ягона моҳиятини қандай қилиб бир-биридан ажрата оламиз?

Хуллас, 7 асрдан охиқ вақт давомида катта бир минтақада ягона маданият, ягона маънавий муҳит шаклланди. Ушбу муҳитда араб, форс, туркий миллатларнинг ўзига хос маънавий дунёси бир-бири билан ниҳоятда яқинлашиб, ўзаро умумий жиҳатлар касб этди. Шу билан бирга уларнинг исломдан олдинги тараққиёти муайян даражада фарқлангани боис ва бошқа турли омиллар туфайли умумий ривожланишнинг миллий талқинларида фарқ бўлиши ҳам табиийдир. Туркий миллатнинг бош бўғини бўлмиш ўзбек халқи миллий маънавияти тараққиётида Алишер Навоийнинг маънавий олами авж нуқтани ташкил этади.

4-фасл. Алишер Навоий ижодида янги давр маънавиятига пойдевор қўйилиши.

Маънавият - ўзликни англашдир. Шу нуқтаи назардан қараганда, миллий маънавият тарихи миллатнинг ўзлигини англаш йўлидаги такомил босқичларидан иборат. Аввало инсон уруғ жамоаси, қабила даражасида, сўнг халқ, миллат даражасида ўзлигини англаб етди. Инсоният такомилидаги неча минг йиллар давом этган бу биринчи катта давр миллатимиз учун VI-VII асрларда Буюк турк хоқонлигининг ташкил топиши билан яқунланди.

Кейинги давр миллатимизнинг ислом минтақа маданияти доирасида босиб ўтган такомил йўли бўлиб, VIII асрдан XVI аср бошларигача давом этди. Илоҳий китобларда аввал бошданок бутун инсоният, табиат ва коинотнинг яхлитлиги, бирлиги ҳақида хабар берилган бўлса ҳам, “ер юзидаги халифалар” аталмиш инсонлар умумбашарий миқёсда ўзаро бири-бирига нисбатини мукаммал англаб етиши учун не-не замонлар керак бўлди. XIV-XV асрларга келиб тавҳид таълимотини тушуниш энг юксак босқичга кўтарилди. Шу асрда Европа христиан дунёси билан бизнинг минтақа орасида ҳам тарихий-сиёсий, ҳам руҳий-маънавий яқинлашув кузатилади. Сиёсий жиҳатдан бу ҳодиса Амир Темур давлатининг халқаро алоқаларида кўзга ташланса, маънавий жиҳатдан Шарқда Алишер Навоий, Ғарбда Пико делла Мирандола (1463-1494) каби буюк сиймолар ижодида ёрқин намоён бўлди.

Шу жиҳатдан Алишер Навоий ижодий камолотининг учинчи, энг юксак босқичи ҳақида яна бироз тўхташга тўғри келади. 1497 йилда темурийзода ўсмир, 14 ёшли Мўъмин Мирзо хоинона қатл этилди. Бу ҳодиса VIII-XV асрларда минтақа миқёсида эришилган буюк маънавий камолот билан сиёсий ҳаёт соҳасидаги ҳануз сақланиб келаётган хурофий анъаналар орасида борган сари чуқурлашиб бораётган зиддиятнинг ҳалокатли тус ола бошлаганига яна бир жиддий ишора бўлди.

Мастлик ғафлатида ўз севимли набираси қатлига имзо чеккан Султон Ҳусайн дину имон нималигини билмаган жоҳил ва мутакаббир, худбин ва мустабид шахс эмас, балки Форобий ва Юсуф Хос Ҳожиб тавсиф этган маърифатли ҳукмдор, Навоий орзусидаги дарвеш-шоҳ тимсоли эди.

Бу фожиа ортидаги теран моҳиятни бутун кўлами билан Алишер Навоий тушуниб етди. Навоийнинг васиятномаси ҳисобланувчи сўнгги уч асари: “Лисон ут тайр” (1498), “Муҳокамат ул -луғатайн” (1499) ва “Маҳбуб ул-кулуб”(1500) ўз мазмун-моҳияти билан, бир жиҳатдан, VIII-XV асрлар ислом минтақа маънавияти такомилига якун ясаса, иккинчи жиҳатдан, ҳам миллатимиз, ҳам умумбашарият маънавий такомилида учинчи - Янги даврни бошлаб беради. Алоҳида жиддий таҳлил талаб қилувчи бу масалани ҳар томонлама ёритишга интилмаган ҳолда бир неча муҳим нуқталарига тўхталиб ўтамиз.

Алишер Навоий бутун ижодида салафлар анъанасига таянди. Аммо ушбу анъаналар чегарасида турган ҳолда уларга ўз ижодида шундай назму тартиб бахш этдики, бунинг натижасида мутлақо янги моҳиятлар кашф этилди. Биринчидан, “Лисон ут-тайр”да “мажоз тариқи” воситасида инсониятнинг яхлитлиги ва буни англаб етиш ҳар бир инсоннинг маънавий камолот сари чексиз интилиши орқали юз бериши мумкин эканлиги яна бир қарра таъкидланди. Шу билан бирга башарият миқёсидаги мукаммал ижтимоий тизим шаклланиши ундаги ҳар бир шахснинг маънавий баркамоллиги билан боғлиқ эканлиги, бу баркамоллик башариятнинг ҳар бир аъзосига (узвига) нисбатан беғараз ва самимий **меҳр масъулияти** билан ўлчаниши ёрқин тимсолларда очилди. Айниқса, Шайх Санъон қиссасида бу ғоя муҳим ва муайян бир муаммони - ҳар иккиси ҳам “аҳли китоб” бўлмиш ислом ва

христиан дунёси кишиларининг ўз ички руҳиятидаги турли хурофотларни енгиб ўтиб, беғараз ва фидойи меҳр асосида ўзаро яқинлашувлари мумкинлигини кўрсатиш билан ифодаланди. Энди инсониятнинг яхлит моҳият сифатида бирлашуви зўрлик ва босқин асосида эмас, ўзаро меҳр ва бир-бирини тушунишга интилиш, ҳар бир шахснинг маънавий камолоти орқали эришиладиган воқелик экани - Янги даврнинг бу буюк ҳақиқати - 500 йил илгари шундай башорат этилди.

Иккинчидан, “Муҳокамат ул- луғатайн”да Алишер Навоий давр тақозоси билан минтақа бўйлаб сочилиб кетган туркий қавм вакилларининг яхлит маънавий қиёфасини тугал сақлаб қолиш йўлидаги баракали фаолиятига назарий яқун ясади. Амир Темуриятган сиёсий-худудий яхлитлик охири уриниш эканлигини дилдан сезган улуғ шоир Янги давр шароитида маънавий умумийликка интилиш хайрли эканлигини англаб етди ва шуни аниқ назарий асослади.

Учинчидан, “Маҳбуб ул-қулуб”да ўша давр жамиятидаги турли тоифалар ўз салбий ва ижобий хислатлари билан тўлиқ таъриф этилиб, уларнинг ҳар бири жамият тараққиёти ва давлат тизимида қандай ўзига хос вазифа эгаси эканликлари тушунтирилди. Бу жиҳатдан, Алишер Навоий Юсуф Хос Ҳожиб, Низомулмулк ва бошқаларнинг сиёсий-ижтимоий қарашларини ижодий ривожлантирди. Агар “Қутадғу билиг” муаллифи биринчи ўринга “хос аҳли”нинг тўрт етакчи намоёнчаси -элик (Кунтуғди - адолат тимсоли), вазир (Ойтўлди - бахт, давлат тимсоли), унинг ўғли ва ўринбосари (Ўғдулмиш - ақл, билим тимсоли) ва Зоҳид (Ўзғурмиш- қаноат тимсоли)ни чиқариб, қолган ижтимоий тоифаларни уларга тобе тарзда тасвирлаган бўлса, Алишер Навоий 40 бобда барча тоифаларга тенг ўрин ажратибгина қолмай, асосий моддий бойлик яратувчи куч - деҳқонлар ва маънавият аҳли - зиёлилар тимсоли - дарвешларни алоҳида меҳр билан тасвирлади. Яна алоҳида қисмларда энг муҳим ижтимоий-ахлоқий хислатлар моҳияти ва шахс тарбиясига оид ибратли танбеҳлар жой олди. “Маҳбуб ул-қулуб” мундарижаси, “Лисон ут-тайр” достонидаги ижтимоий-сиёсий талқин қатлами билан биргаликда, янгича ижтимоий тизим - **фуқаролик жамияти** маънавий талабларига ишора этувчи илк куртаклардан бўлиб чиқди. Хулоса қилиб айтганда, Алишер Навоий “васиятномаси” Янги давр маънавиятининг ўзак томирларни ўзига хос бадиий ва илмий шаклларда илк бор изчил ифода этиш билан ислом минтақа маънавияти ва Янги давр ўртасида мустаҳкам кўприк бўлиб хизмат қилди.

Алишер Навоий ижодининг бу “кўприк”лик хусусияти яхлит олганда шоир илмий изоҳлаб берган **“мажоз тариқи”** тушунчасида мукаммал ифодасини топди. Биринчи навбатда бадиий ижод сифатида мужассамлашган бу тушунча моҳият жиҳатидан бадиий тафаккур доираси билан чекланмас, балки “Ал-мажозу қантарат ул-ҳақиқа” (Мажоз ҳақиқатнинг кўпригидир) ҳадисига таянувчи алоҳида дунёқараш тизими сифатида инсон ҳаётининг барча жабҳаларига тааллуқли эди. “Мажоз тариқи” намоёндалари Ҳақиқат асрорини мажоздан изладилар, “мажоз”да Ҳақиқат изларини кўрдилар ва фано орқали бақога интилдилар. “Мажоз тариқи”да Тавҳид моҳияти Янги

давр қадриятларига мувофиқ келувчи янгича талқин олди. Бу оламшумул кашфиёт эди.

Сунна **ибрат** орқали эътиқод бўлиб, Борлиқнинг ягона Олий Ҳақиқати мавжудлигини тан олиш ва унга чин дилдан эътиқод қилишни тақозо этган, маърифатчилик - инсоният англаб етган барча мавжуд билимлар моҳиятан Тавҳид эътиқодига мувофиқ эканлигини **илм** ва мантиқий таҳлил воситасида исбот қилишга қаратилган, Ирфон Ҳақиқат ишқи алангасига тик кириб бориб, нафсни худбинлик зангидан поклаш ва шу орқали шахснинг Олий Ҳақиқатга дахлдорлигини амалда таъминлаш йўли сифатида ўзини кўрсатган бўлса, “Мажоз тариқи” Ҳақиқат изловчиларни яна бақодан фанога юзлантирди. Ўзлигини англаб етганлар энди ўзгаларни англашга интилиб, ўз қалбига сайқал бериб, унда Ҳақиқат нурунинг акс этишига эришганлар. Энди ўзгалар қалбига зиё бахш этишни ҳаёт мазмунига айлантирмоқлари асосий мақсад йўналиши қилиб белгиланди. Навоий ақидасига биноан **етақчи қоида “нафърасонлик”**, инсон кўнглини англаб етиш ва инсонни меҳр воситасида тарбиялаш эди.

Кимки бир кўнгли бузуқнинг хотирин шод айлағай,
Онча борким Каъба вайрон бўлса, обод айлағай.⁹⁸

Яъни, бу фоний дунёда бир кўнгли ўксик инсонга шодлик бағишлаш Аллоҳ Каъбасини, бузилиб кетган бўлса, қайтадан обод қилишга тенгдир. Орифлар кўнгил Каъбасини тошдан тикланган Каъбадан улуғ билдилар. Чунки Иброҳим ва ўғли кўнгилларида нурланган Ҳақ ишқи туфайли Каъба қайта тикланди. Тош Каъба тавҳид эътиқодининг тимсоли бўлса, кўнгил Каъбаси унинг асл макони этиб мўлжалланган. Аммо инсон кўнглини обод этиш осон юмуш эмас. Бунинг учун фоний дунё қонуниятларини янгидан кашф этмок керак. Энди фақат Борлиқнинг асл моҳиятини излаш кифоя қилмайди. **Фоний дунё унсурларини сурат ва маъни яхлитлигида тадқиқ ва таҳлил этиш талаб этилади.** Илоҳий китоблар Борлиқнинг асл моҳияти ва Тавҳид Ҳақиқатидан хабар беришади. Фоний дунё унсурларининг тадқиқи эса инсонларнинг ўз вазифаси доирасидадир. Фақат дилда Ҳақиқат ишқи билан ҳалол ва холис ёндошув лозим. Ҳалоллик ва холислик бўлмаса, ҳақиқат юзага чиқмайди. Инсон йўлдан озади ва ўзгани ҳам ҳалокатга элтиши мумкин. Холисликнинг асосий шарти кибр балосидан истиғфор этишдир. Кўнгилда Ҳақиқатдан ўзга зарра ғубор ҳам бўлмасин. Аммо Ҳақиқат фақат менинг кўнглимда, деб ўйлаган инсон ҳам янглишади. Аҳли башар барчаси Аллоҳнинг халифаларидир. Демак, Ҳақ ягона, аммо унинг турли қирралари турли кўнгилларда қарор топиши мумкин. Агар ушбу асосни сиёсатга татбиқ этсак, ер юзида давлат ҳокимиятининг ҳам ягона манбаи умумхалқ иродаси бўлиб чиқади.

Янги даврнинг моҳияти ушбу икки асос - дунёни сурат ва маъни яхлитлигида ўрганиш ва баҳамжиҳатликда бошқаришга интилиш билан ўзлигини намоён

этади. Бу икки асос бир-бири билан узвий чатишиб кетган. Янги давр маърифатчилиги хос ва авом орасидан чегарани олиб ташлашга қаратилди. Бунинг, албатта, ўзига яраша хавфи ҳам йўқ эмас эди. Навоийнинг деҳқонларга берган баҳоси, ижтимоий тоифалар ҳақидаги мулоҳазалари ушбу муаммони тўғри ҳал қилишнинг, назаримизда, энг мақбул йўли эди. Фоний дунёни сурат ва маъни бирлигида тадқиқ этиш ижтимоий воқелик тадқиқини ҳам тақозо этади. Бу ҳаракат ислом дунёсида Форобийлар давридан бошланган бўлиб, Ибн Халдун ижодида ўз чўққисига эришди. Бу улуг тарихчи-файласуф тақводор ва художўй киши эди. Унинг ижтимоий-сиёсий тараққиётга оид қарашлари инсониятнинг ибтидоий жамоа тузуми даражасидан шаҳар жамоаси тузуми даражасига қараб юксалиши ва бу икки ижтимоий тузум босқичларининг ўзаро қиёси асосига қурилган эди. Баҳоуддин Нақшбанднинг “дил ба ёру даст ба кор” қоидаси, Ибн Халдуннинг тарихий тараққиёт ҳақидаги назарияси XIV асрда Амир Хусрав ва Ҳофиз Шерозийлар шеърляти билан бир пайтда шаклланди ва улар жаъми ўзаро уйғунлик касб этди. Шу даврда ҳукмронлик қилган Темур ўзини шоҳ ёки султон атамади, ўлгунича бошқа амирлар қатори Амир Темур бўлиб қолди. XV аср маънавият замони, Хожа Аҳрор ва Алишер Навоийлар замони бўлди. Аммо, афсус, на сарбадорлар, на темурий мирзолар Янги давр давлатчилиги асосларини узил-кесил амалга тадбиқ эта билмадилар. Маънавиятда англаб етилган Ҳақиқат сиёсатга тўлиқ жорий этилмади. XV асрда Хожа Аҳрор ва Алишер Навоийлар ижтимоий мўътадилликни сақлаб туришга астойдил интилган бўлсалар ҳам, XV аср иккинчи ярмида Шохруҳ ва Улуғбек мирзолар ҳукмдорлик давридан кейин бошланган сиёсий парокандалик жараёни борган сари кучайиб борди. На Султон Ҳусайн, на Бобур бу жараёни тўхтатиб қола билмадилар.

II қисм.

Марказий Осиёда қадимдан яшаб келаётган турли миллатлар маънавиятининг умумий ва фарқли жиҳатлари

8- боб.

Марказий Осиё халқлари миллий маданиятларининг шаклланиши ва маънавият масалалари

(Янги даврда Марказий Осиёда турли миллатларнинг шаклланиш жараёни ва ўзбек халқининг этник таркиби. Миллий маънавиятимиз ва Марказий Осиё халқлари маданиятининг муштарак жиҳатлари. Кўчманчи чорвадорлик ва ўтроқ деҳқончилик маданиятларининг ўзаро муносабатлари. Эроний-туркий қавмлар синтези. Марказий Осиёда арабий, форсий, туркий

тилда яратилган маданий мерос муштараклиги. Элат ва миллат. Шевалар ва адабий тил.)

Мамлакатимиз мустақилликка эришгач халқимизнинг азалий орзу-умидлари ушалди. Миллий анъаналаримиз, урф-одатларимиз, дин ва эътиқодимиз ривожига кенг йўл очилди. Асрлар давомида бизнинг миллатимиз эътиқод қилиб келган ислом динига кенг йўл берилиб, собиқ иттифоқ даврида турли омборларга айлантирилган масжид ва мадрасалар миллатимизга қайтарилди. Ислом амалларини бажариш учун эркинлик берила бошланди. Ҳаж зиёратлари кенг миқёсда амалга оширила бошланди.

Мустақиллик туфайли бизнинг маънавий кадриятларимиз, ўтмиш аждодларимиз қолдирган мерос тиклана бошлади. Қуръони карим, Ҳадиси шарифлар биринчи марта ўзбек тилига таржима қилиниб нашр этилди. Насриддин Рабғузӣ, Аҳмад Яссавий, Убайдий, Муҳаммад Раҳимхон Феруз, Бурҳониддин Марғилоний, Абу Мансур Матуридий, Бехбудий, Фитрат ва бошқа совет даврида хатто номларини эслаш ман қилинган аждодларимизнинг асарлари бирин-кетин нашр этилиб, чанқоқ китобхонлар кўлига етиб келди. Давлат тили ҳақидаги қонун қабул қилинди. Тасаввуф пирлари Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбанд юбилейлари миллатимиз руҳида покланиш туйғуларини уйғотди. XX аср бошларида миллатни маърифат, адолат, ҳуррият сари етаклаган жадид алломаларимиз халқ дилидан яна муносиб ўрин ола бошлади. “Босмачи” дея ёппа қораланган миллий озодлик ҳаракати иштирокчилари ўз кадрларига лойиқ баҳоландилар.⁹⁹

Миллатнинг қон-қонига сингиб кетган Ислом дини ва эътиқоди узоқ тарихга бориб тақалади. Чор Росияси босқини давридан бошлаб 130 йил асоратда яшаб келган миллат фақат мустақиллик сабабли эркин нафас ола бошлади. Чор ҳукумати ва большевикларнинг ўтказиб келган зуғуми миллат бошига кўплаб кулфатлар солди. Агар яқин тарихга назар ташлайдиган бўлсак, Н. Остроумовнинг миллатга эғалик қилиб, уни куллик асоратига солишнинг йўлини кўрсатган сўзлари ёдга тушади: “....биз миллатлар устидан тўлиқ ҳукмронликни истар эканмиз, уларни тарихидан, маданиятидан маҳрум қилсакгина мақсадга эришамиз”.¹⁰⁰ Чор ҳукуматининг руслаштириш сиёсати шу даражага етдики, хатто, рус “оғалар” олдида ўтиб кетаётган киши уларга бошини эгиб салом бериши керак эди. Агар шундай қилинмаса, уларга нисбатан ҳурматсизлик саналар эди ва ўша кишига нисбатан жазо ҳам белгиланарди. Бундай зўравонликларнинг давоми ўлароқ ҳокимият большевиклар кўлига ўтгандан кейин миллат бошига аввалгидан кўра оғирроқ мусибатлар ёғила бошланди. Дин ва виждон эркинлиги чегараси торайиб, энди худосизлик сиёсати авжига минди. Ер юзининг ҳеч бир ерида бўлмаган Аллоҳни инкор қилувчи давлат фақат собиқ Совет иттифоқи эди. Бу тузумнинг нафақат

⁹⁹ М. Имомназаров. Миллий маънавиятимиз асослари, с. 55.

¹⁰⁰ Зиёва Д. Туркистон миллий озодлик ҳаракати, Т., 2000.

Х.Зиёев. Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларининг тарихи, Т., 2002.

миллатимизнинг, балки бошқа қардош миллатларнинг ҳам иймон-эътиқоди, миллий ифтихори, айниқса, маънавиятини ғаддор сиёсати остида йўқ бўлиш даражасига олиб келди. Айниқса, марксизм моддиюнчи фалсафаси динни умуман тан олмас эди. Ўз сиёсатини амалга ошириш учун ўқув юртлари, мактаб ва муассасаларда атеизмни (динга қарши кураш) зўр бериб кишилар онгига сингдира бошладилар. Бунинг натижасида кишилар қалбидан имон-эътиқод кўтарилди. Хаттоки бирор кимса араб ёзувини билса, ёки уйида араб алифбосида бирор китоб бўлса, қаттиқ назорат остига олинар эди. Намозни фақат ёши катта кексалар ўқир эдилар. Диний байрамлар умуман тан олинмас эди.

1943 йилга келиб санокли масжидларни очишга рухсат берилди. Республикада ягона Бухородаги Мир Араб мадрасаси фаолият юрита бошлади. Ўтмиш аجدодларнинг қолдирган меъросини ўрганиш маълум қонун ва андозалар асосида амалга оширилар эди. Бу чекловларнинг замирида марксизм ғояларини халқ онгига турли йўллар билан сингдириш нияти ётар эди.

Ушбу масаланинг янада кенгроқ изоҳини “Миллий маънавиятимиз асослари” китобидан топиш мумкин: “Дин халқ учун афюн” дегувчилар инсоннинг энг муҳим эҳтиёжларидан бўлмиш **имон эҳтиёж**ини тан олмайдилар ёки назарга илмайдилар. Имон-эътиқод эҳтиёжи, агар у самимий инсон бўлса, ҳатто даҳрийда ҳам бўлади. Фақат у ўз ботиний эҳтиёжини кўпчилик эътиқод қилувчи динлардан эмас, турли “изм”лардан кидиради ёки шахсан ўзи учун алоҳида эътиқод тизими яратишга уринади. Бу, албатта, инсонга хос кибр ва гумроҳликнинг нишонаси, холос. Йўқ нарсани кашф этишга уринишдан кўра, кўпчилик тан олган нарсани тушуниб, моҳиятан англаб етишга ҳаракат қилиш, бизнинг назаримизда, самаралироқ йўлдир.

Қалбни, кўнгил кўзгусини поклаш аввало имон-эътиқоддан бошланади. “Эзгуликка садоқати бўлмаган, бирор нарсага ихлос қўймаган, ишонмаган одам кўрқинчлидир”, деб огоҳлантиради Президент. Албатта, маълум бир даврда коммунистик ғояга ҳам самимий ишонганлар бўлган, соф виждонли даҳрийлар ҳам ҳаётда учраши мумкин. Аммо даҳрийлик инсоният тарихида алоҳида ҳолатларда аҳён-аҳёнда бир намоён бўлувчи ҳодиса. Дин эса асрлар давомида миллион-миллион инсонларнинг эътиқодини шакллантириб келган. Жумладан, ислом дини 14 асрдан бери улуғ бир минтақада инсонлар тафаккури йўналишига таъсир ўтказиб келмоқда.

Марксизм онгимизда аجدодлар салоҳиятига нописандликни тарбиялади. Кимки 5-6 аср илгари ўтган бўлса, унинг мулоҳазалари бизга ноқис кўринадиган бўлди (айни марксизм ақидаларига номувофиқлиги туфайли).

Ўз вақтида биз Имоми Аъзам, Имом Бухорий, Имом Мотуридий, Маҳмуд Замахшарий, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро ва ҳоказо юзлаб жаҳоншумул улуғ алломаларнинг эътиқодини “афюн” деб эълон қилдик ва

асло этимизга ўйлаб кўрмадик-ки, “хўш, улар яратган улкан маънавий меросга ўзимиз бир мисқол кўшиш қудратига эгамизми?”.

Мустақиллик бизга имонимизни, эътиқодимизни қайтариб берди. “Ислом дини бу ота-боболаримиз дини – дейди И.Каримов, - у биз учун ҳам имон, ҳам ахлоқ, ҳам диёнат, ҳам маърифат эканлигини унутмайлик”¹⁰¹.

Бугунги кунда диёнат, ахлоқ тушунчалари иймон-эътиқоддан ажралмас эканлиги равшан бўлиб қолди. Аммо ислом маърифати масаласида хануз жиддий хулосага кела олмай, гумон аралаш турибмиз. Онгимизни марксизм ақидалари тугал тарк этмас экан, бу масалада узил-кесил хулосага келишимиз, албатта мушкул. Чунки 70 йил мобайнида марксистик маъфкура зиёлиларимиз онгига бирдан-бир ҳақиқий илм - фақат ҳаётни материалистик идрок этишга асосланган илмдир, деб уқтириб келинган. Яқин ўтмишда шундай ялпи тарғибот таъсирида таълим олган баъзи устозлар, балки “илм бошқа, дин бошқа” деган ақидани тарк этишга ботина олмай туришганлиги сезилади. Бугунги кунда ҳам баъзи илмий доираларда диний илмларни ҳақиқий илм қаторига кўшиш муминлигига шубҳа билан қараш йўқ эмас. Аслида эса илм фақат ақлга таянмайди. Айниқса ижтимоий соҳа, маънавиятга алоқадор соҳаларда ақлий ва нақлий илмлар мутаносиблиги муҳим ўрин тутди. Бизгача ўтмишдан етиб келган китоблар ҳам икки тоифа: (1) илоҳий матнларга таянувчи, яъни “ваҳий” орқали етиб келган, (2) инсоний матнлар асосидаги, яъни инсонлар ижод этган китоблар. Булардан биринчиларининг мазмуни азалий ва абадий моҳиятга туташади, иккинчилари эса муайян замон ва маконда яшаб ўтган инсонларга тегишли бўлгани туфайли, айтиш мумкин бўлади, инсоннинг таъсиридан холи эмас, яъни уларга мутлоқ ҳақиқат сифатида ёндашиш нотўғри бўлади. Масалан, Қуръон оятлари мазмуни ўзида мутлақ ҳақиқат сирини яширгандир, аммо унинг турли тафсирлари муфассирлар шахси билан, уларнинг турлича талқини билан боғлиқ.

Дарҳақиқат, инсоннинг қалбида иймон-эътиқод бўлмаса, унинг олган билимлари ўз келажак ҳаёти учун ҳам, жамият учун ҳам ижобий натижалар бериши гумон. Ўзбекларда “имонсиз одам” ибораси энг оғир ҳақорат сифатида қабул қилиниши беҳуда эмас. Шундай экан, мустақиллик давридаги бу масалага эътибор қаратилишининг аҳамиятли томони ўтмиш аجدодлар қолдирган меросдан баҳра олиб, келажак учун керакли хулосалар чиқаришдир. Бунинг учун диний ва дунёвий илмларни тенг кўриб ва чуқур ўзлаштириб, ёш авлодни юксак маънавият ва ўзликни англаш руҳида тарбияланиб боришига алоҳида аҳамият қаратиш лозим бўлади.

Абу Ҳомид Ғаззолийнинг “Ихёи улум ид-дин” асари биринчи китоби “Илм китоби” аталади. Аллома бу асарида назарий илмларни асосий мақсад йўналишига кўра икки турга ажратади: (1) “дунё ишларини тартибга солишга таълуқли илмлар”, соддароқ қилиб айтсак, дунёвий мақсадларга йўналган илмлар, (2) “охират ишларига таълуқли илм”, бошқача қилиб

¹⁰¹И. Каримов. Асарлар. 3-жилд, с.40.

айтганда, ухравий (охиратга, яъни бу дунёдаги фаолиятимизнинг у дунёдаги оқибатига оид) мақсадларга йўналган илм¹⁰². Бугунги кун одами учун кутилмаган нарса – аллома фикҳ илмини диний асосларга таянувчи дунёвий илм деб ҳисоблайди. Дарҳақиқат, ислом қонунчилигининг назарий асоси бўлган фикҳ илми шариат аҳкомларининг бажарилишида фақат ташқи амалга эътибор беради, дилга қарамайди. “Қалб иши фақиҳнинг тасарруфидан ташқаридадир”, деб ёзади Ғаззолий.¹⁰³ Инсоннинг дилидагини эса Аллоҳдан ўзгаси билмайди. Алломанинг фикрича: “охират йўлининг илми икки қисмдир: мукошафа илми ва муомала илми”¹⁰⁴. Мукошафа илми ботиний илмдир, “у илм мазмун (қораланган, ёмон, зарарли) сифатлардан пок қалбда зоҳир бўладиган нурдир.”¹⁰⁵

“Иккинчи қисм эса муомала илмидир. У қалб ҳолатларини ўрганади”¹⁰⁶. Ғаззолийнинг умри охирида яратган “Ихёи улум ид-дин” ва “Кимёи саодат” асарлари шу мавзуда бўлиб, улар мазмуни кўп жиҳатдан айнаи бугун биз кўзда тутган маънавият назариясига тўғри келади. Маънавият ҳам дунёвий ва ухравий мақсадларимизни уйғунлаштиришга оид соҳадир¹⁰⁷.

Юқорида биз Ғаззолий нажотга элтувчи хислат сифатида таърифлаган муҳаббат илоҳий ишқ, яъни ягона Аллоҳ таолога бўлган муҳаббатдир, дедик. Дахрийлик замонида барча тошлар айнаи шу тарафга отилди. Гўёки, илоҳий ишққа берилиш таркидунёчиликка олиб келади-ю, бу дунёдан меҳрни совутади-ю, инсоний меҳрга ва умуман инсонийликка зид бўлади-ю ва ҳоказо. Бугун биз ақидапарастликка қарши гапираяпмиз. Хўш, ақидапарастлик нима? Биринчи навбатда, бу жаҳолат, исломий илмлардан хабарсизлик, чаласаводлик. Иккинчи томондан, кибр, мен ҳаммадан “исломий”роқман, деб чираниш, бошқаларни менсимаслик. Иккинчи гуруҳ кусурлар ҳам кўпроқ, чаласаводликдан, бир нарсани мукамал билишга эриниб, ўзиникини маъқуллашдан келиб чиқади. Агар илоҳий ишқ даъвоси ҳам шундай маънавий номукамал инсондан зоҳир бўлса, ҳар нарсани кутиш мумкин. Бундай “ҳақиқий ишқ” даъвогарларининг асл қиёфалари буюк аждодларимиз томонидан доимо фош қилиб келинган. Аммо қалбида ҳақиқий Аллоҳ ишқи ғалаба қилган киши буткул бошқача бўлади. Бу дунёда ҳар бир инсон кимнидир ёқтиради, кимнидир ёқтирмайди, кимдандир бир нарса умид қилади, кимгадир бир яхшилик қилса, беихтиёр ундан шунинг жавобини кутади. Аммо Аллоҳ беҳожат, унинг ҳечкимга иши тушмайди, ўзи ҳаммага ризқ беради, гуноҳкорга ҳам раҳмат назари билан қарайди. Аллоҳ – Раҳмон, яъни бу дунёда кофирми, мусулмонми,

¹⁰² Абу Ҳомид Ғаззолий. Ихёи улум ид-дин. Биринчи китоб. Илм китоби. Т., “Мовароуннахр”, 2003, с. 44.

¹⁰³ Абу Ҳомид Ғаззолий. Илм китоби, с. 47.

¹⁰⁴ Абу Ҳомид Ғаззолий. Илм китоби, с. 50.

¹⁰⁵ Абу Ҳомид Ғаззолий. Илм китоби, с. 51.

¹⁰⁶ Абу Ҳомид Ғаззолий. Илм китоби, с. 52.

¹⁰⁷ М. Имомназаров. Миллий маънавиятимиз асослари, с. 346.

тақволими, фожирми (бузукликка мойилми) – барчасига ҳаёт бахш этиб, бойлик ва амал, соғлиқ ва фарзандлар бериб дилини шодлантиради. Қисқача айтганда, барча инсонларнинг ўзгаларга муносабатига қандайдир ғараз аралашган бўлади, фақат Аллоҳнинг ўз бандаларига муносабати – беғараз. Агар бир инсоннинг дилида ҳақиқий илоҳий муҳаббат уйғонса, унинг барча хатти-ҳаракати фақат Аллоҳ розилиги учун бўлади, “холисанлиллоҳ” (холис Аллоҳ учун, холис Аллоҳ йўлида) бўлади, демак, беғаразлашади. Энди у адолат йўлида, ҳақиқат йўлида жонфидолик қилади, ўзининг ўткинчи ҳою-ҳаваслари учун бировларни алдамайди, дўстга уёқда турсин, душманига ҳам хиёнат қилмайди, аслида Аллоҳни севган кишининг шахсий душмани бўлмайди, чунки Аллоҳ севгиси унинг дилини тўлиқ эгаллаб, “моуманлик” кибру ғурурини буткул сиқиб чиқарган бўлади. Бундай одам илм қилса, ёлғиз ҳақиқатни юзага чиқариш учун уринади, раҳбар бўлса, Аллоҳ розилиги учун унинг бандалари саодати йўлида иш олиб боради, мол-дунё топса, ўзгалар бахти учун сарфлайди.

Тўғриси айтиш керак, бу масалаларда мукамал тасаввурлар Тасаввуф тариқатлари ёхуд ирфон босқичида эмас, балки “Мажоз тариқи” босқичида шакллана бошлади ва миллий маънавиятимизда Алишер Навоий меросида ўзлигини тўлиқ намоён қилди. Бу масалалар алоҳида мавзу бўлгани сабабли биз фақат улуғ шоирнинг умрининг охирида ёзилган “Маҳбуб ул-қулуб” асарининг иккинчи қисми 10 фаслида келтирилган ишқнинг турлари ҳақидаги қарашларини эслаш билан кифояланамиз.

Алишер Навоий Ибн Сино, Ғаззолий ва бошқа кўп алломалар алоҳида рисоалар бағишлаган ишқ муаммосини ўз асарида мукамал ҳал қилиб берди. Унда адиб ишқни уч қисмга ажратади: “Биринчи қисм **авом ишқи** бўлиб, халқ орасида машҳур ва кенг тарқалгандир... Бу ишқ жисмоний лаззат ва шахвоний нафс билан чегараланганки, олий мартабаси - шаръий никоҳдир...”

“Иккинчи қисм – алоҳида фазилат эгаларига хос ишқ бўлиб, бу хос ишққа мансуб шахслар пок кўзни пок ният билан пок юзга соладилар ва пок кўнгил у пок юзнинг шавқ-завқи билан беқарор бўлади. Ва бу пок юз воситаси билан пок ошиқ ҳақиқий маҳбубининг жамолидан баҳра олади.”

“Учинчи қисм сиддиқлар ишқдирким, Олий ҳақиқатнинг тажаллиси (нурланиши) жамолига унинг (моддий олам мавжудотлари қиёфасидаги) кўринишидан ташқари, бевосита мафтун бўлганлар ва ўзларини шу йўлга таслим этганлар ва ушбу (олий ҳақиқат жамолини бевосита) кўришга интилиш беҳушлигида идрок қилиш қобилияти улардан бегона бўлган. Уларни (Олий ҳақиқатни бевосита) кўриш (истаги) буткул ғарқ этган ва улар ғарқ бўлишдан ўтиб, ҳалок бўлиш даражасига етганлар.” “Агар ҳодисалар бўрони осмон гулшанининг бир қаватини учириб кетса – улар беҳабар ва агар юлдузлар гулбаргини ҳар томонга совурса, буларга таъсир қилмайди. Уларнинг ҳислари Ҳақ жамолини кўриш ташвиши билан ишдан

чиққан, шавқ-завқлари эса, унга бўлган ишқ ҳужумлари остида йўқолиб битган...”¹⁰⁸

Шундай қилиб, Алишер Навоий ишқ ҳақидаги тасаввуфий қарашларга аниқлик киритади. Агар суфийлар илоҳий ишқни (“ишқи ҳақиқий”) инсонлар аро севги-муҳаббат туйғуларига (“ишқи мажозий”) қарши қўйиб, биридан қайтариб бошқасига тарғиб қилган бўлсалар, инсоний меҳрнинг буюк куйчиси илоҳий ишқни инсонларнинг бир-бирига бўлган ҳақиқий, пок ва беғараз меҳри билан уйғунлаштириб, олий бир маънавий қадриятга айлантира олди. Айни шу ўринда дунёвий ва ухравий мақсадлар уйғунлигини кўрсатиб беришга муяссар бўлди. Унинг бадиий асарларининг машҳур қаҳрамонлари —Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнунлар ана шундай пок ва беғараз фидойи меҳр эгаларидир.

Биз юқорида баён қилинган фикр ва мулоҳазалардан хулоса қилиб шуни таъкидлаймизки, олдимизга қўйилган мақсадимиз, яъни ушбу илмий ишдан кўзланган мақсад билдирилган ва далилланган фикрлар бугунги мустақил юртимизда етишиб келаётган ёш авлоднинг комил инсон бўлиб тарбияланишига, юртимизнинг буюк келажагини яратувчи ҳақиқий фаол шахслар бўлиб етишишига хизмат қилсин.

Чуқурроқ ўйлаб кўрадиган бўлсак, шариат ва маънавият уйғунлиги ким учун, нимага керак, деган савол ҳар кимнинг кўнглидан ўтиши табиий ҳол. Албатта, инсон учун, унинг тараққиёти учун, маънан юксалиши учун, тўғри йўлдан адашмай бориб саодатга эришмоғи учун керак. Шариатдаги кўрсатилган аҳкомлар кўринишдан диний қонун ёки қоида сифатида талқин қилиниши мумкин. Аммо унинг замиридаги маънавий жиҳатлари биз учун аҳамиятли. “Аждодларимиз ташбеҳига кўра, маънавият инсон қалбида акс этган илоҳий нур, олий ҳақиқат нури бўлиб, уни ўзида акс эттира олиши учун инсон каби сайқал топмоғи зарур. Зеро, сайқалланмаган кўнгилни худбинлик занги, ғараз чирки эгаллаб олади ва бундай инсон руҳиятида жаҳолат ва зулмат устунлик қила бошлайди. Инсон кўнглига сайқал бериш жараёни эса маърифат дейилади. Маърифат маънавият сари етакловчи йўллардан иборатдир.”¹⁰⁹

9- боб.

Тоҷик ва ўзбек халқлари маънавиятининг умумий ва фарқли жиҳатлари

(Тоҷик ва ўзбек халқларининг этник таркибидаги умумий жиҳатлар. Тоҷик ва ўзбек халқлари сиёсий, ижтимоий, маданий тарихининг ўзаро ажралмас бирлиги (1929 йилга қадар). Икки халқ маънавий меросининг муштараклиги. Туркий халқлар оғзаки ижодининг тоҷик фольклорига

¹⁰⁸ М. Имомназаров. Миллий маънавиятимиз асослари, с. 369-370.

¹⁰⁹ М. Имомназаров. Миллий маънавиятимиз асослари, с. 217-218.

таъсири. «Гўрўгли» дostonлар туркуми тожик тилида. Алишер Навоийнинг форс тилидаги ижоди. Аҳмад Дониш ва Садриддин Айний.)

10- боб.

Қозоқ ва ўзбек халқлари маънавиятидаги муштараклик асослари ва фарқли жиҳатларнинг вужудга келиши.

(Ўзбек улуси ва қозоқ миллатининг ташиқил топиши. Шайбоний ва Убайдий ижодий. Мирзо Ҳайдар Дуғлатнинг «Тарихи Рашидий» асарида «Ўзбек-қозоқ» атамасининг ишлатилиши ва қозоқ давлатининг ташиқил топиш тарихи. Қозоқ жировлари ижоди халқ дostonлари. Қозоқ маърифатпарварлари – Чўқон Валихонов (1835-1865), Ибрай Олтинсарин (1841-1889), Абай (1845-1904), Шокарим (1858-1931).

11- боб.

Туркманлар ва Хоразм. Махтумқули ва Андалиб.

(Ўғизлар – туркий қавмлар таркибида. Салжуқлар давлати. Абдулғози Баҳодирхон ва унинг «Шажараи тарокима» асари. «Китоби дада Қўрқут» асари туркий халқлар маънавий мероси сифатида. «Гўрўгли» дostonлар туркуми. «Шоҳсанам ва Ғариб».)

12- боб.

Қирғизлар ва ўзбеклар. «Алпомиш» ва «Манас».

(Қирғиз элати туркий қавмлар таркибида. Қирғиз адабий тили ва оғзаки адабиёт. «Манас» дostonи қирғиз миллий маънавиятининг қомуси. Тўхтағул (1864-1933) ва Тўғалоқ мўлдо (1860-1942).

Чингиз Айтматов ижодида туркий халқлар маънавияти ва Европа минтақа маданияти унсурларининг ўзаро туташуви.)

13- боб.

Қорақалпоғистон Республикасида маънавият масалаларига эътибор. Бердақ ва Тулепберген.

(Қорақалпоқ халқи туркий қавмлар таркибида. Қорақалпоқларнинг миллат сифатида шаклланиши. Эрназарбий ва Айдасбий. Ажиниёз (1811-1878) ва Бердақ (1827-1900). Қорақалпоқ адабиёти XX асрда. Тулепберген Қаипбергенов асарларида қорақалпоқ халқи маънавиятининг акс этиши.)

14- боб.

Уйғур, Озарбайжон, Татар халқлари маънавиятининг миллий маънавиятимизга алоқадорлиги.

(Туркий халқларининг жаҳондаги мавқеи. Озарбайжонлар ва усмонли турклар. Низомий ва Фузулий. Насимий ва Хатойй. Мирза Фатали Охундов ва Собир. Ҳусайн Жовид ва Самад Вурғун. Шарқий Туркистонда туркий халқлар тақдири, Офоқхўжа ва Машираб. «Кимиёи саодат»нинг туркий таржимаси.)

Адабиётлар рўйхати:

- 1.Қуръони Карим (ўзбекча изоҳли таржима. Т., “Чўлпон”, 1992.
- 2.Имом Бухорий. Жомеъ ас-саҳиҳ. 1-4 жилдлар Т., 1990-1995.
- 3.Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., 2001.
4. И.Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизатсия ислох этишдир Т., “Ўзбекистон” 2005 й.
- 5.И.Каримов. Ватанимизнинг тинчлиги ва хавфсизлиги ўз куч-қудратимизда, халқимизнинг ҳамжиҳатлиги ва букилмас иродасига боғлиқ. Т., “Ўзбекистон” 2004 й.
- 6.И.Каримов. “Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура”. 1-жилд. Т., Ўзбекистон 1996 й.
- 7.И.Каримов. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд. Т., “Ўзбекистон” 1996 й.
- 8.И.Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. Т., “Ўзбекистон” 1996 й.
- 9.И.Каримов. Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд. “Ўзбекистон” 1996 й.
- 10.И.Каримов. Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. 5 жилд. Т., “Ўзбекистон” 1997 й.
- 11.И.Каримов. Хавсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6 жилд. Т., “Ўзбекистон” 1998 й.

12. И.Каримов. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамыз 7 жилд. Т., “Ўзбекистон” 1999 й.
13. И.Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт –пировард мақсадимиз. 8 жилд. Т., “Ўзбекистон” 2000 й.
14. И.Каримов. Ўзбекистон ХХІ асрга интилоқда. Т., “Ўзбекистон” 1999 й.
15. И.Каримов. Баркамол авлод – Ўзбекистон тарққийетининг пойдевори. Т., 1997 й.
16. И.Каримов. Истиқлол ва маънавият. Т., 1994 й.
17. И.Каримов. Маънавий юксалиш йўлида. Т., 1997 й.
18. М.Имомназаров. Миллий маънавиятимиз асослари. Т., “Ўзбекистон” файласуфлар миллий жамияти нашриёти. 2006 й.
19. “Ислом” Энциклопедический словарь. Москва “Наука”. Главная редакция восточной литературы. 1991 год.
20. Жўзжоний. А.Ш. Ислом ҳуқуқшунослиги, Ҳанафий мазҳаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари. “Тшкент Ислом университети” нашриёти 2002 й.
21. Абу Ҳамид Ғаззоми. “Кимийи саодат” Т., “Адолат” 2005 й.
22. Абу Ҳамид Ғаззоми. “Ихёу Улумид-дин” Т., “Мовароуннахр” 2003 й.
23. Абу Ҳамид Ғаззоми. “Муҳаббат, шавқ унс ва ризо китоби” Т., “Мовароуннахр” 2005 й.
24. Абу Ҳамид Ғаззоми. “Риёзатун-нафс” Т., “Мовароуннахр” 2006 й.
25. Абдуллох Егин “Янги луғат” исломий-илмий, адабий, фалсафий. Истанбул 1997 й.
26. w.w.w. Саид Нуркон интернет сайти.
27. Закои Кўнрапа. “Пайғамбаримиз ва ашараи мушашшара” Т., “Мовароуннахр” 1995 й.
28. Закои Кўнрапа. “ҳазрати Пайғамбаримиз ва ислом дини” Т., “Мовароуннахр” 1996 й.
29. Закои Кўнрапа. “Алвидо, дунё! Ассалом охират!” Т., “Мовароуннахр” 1996 й.
30. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Туркистон Чор Россияси муштамлақчилиги даврида. 1-том. Т., “Шарқ” 2000 й.
31. Зиёев Х. Ўзбекистон муштақиллиги учун қурашларининг тарихи. Т., “Шарқ” 2001 й.
32. Зиёева Д. Туркистон миллий озодлик ҳаракати. Т., Ғофур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти 2000 й.
33. Жадидачилик: ислохот янгилашиш муштақиллик ва тараққийет учун қураш. Туркистон ва Бухоро жадидачилиги тарихига янги чишгилар. Даврий тўплам №1. Тошкент “Университет” 1999 й.
34. И.Каримов. Баркамол авлод орзуи Тошкент. 2000 й.